

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

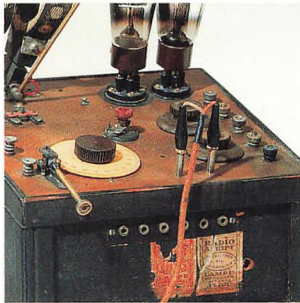
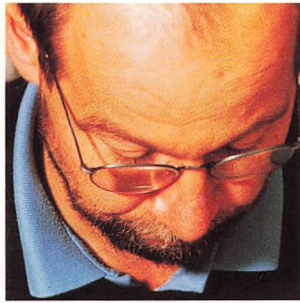
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FRAM

FRA RINGKØBING AMTS MUSEER · 2001

FRAM

FRAM

FRA RINGKØBING AMTS MUSEER · 2001

MUSEUMSRÅDET I RINGKØBING AMT

FRAM – Fra Ringkøbing Amts Museer 2001
udgives af Museumsrådet i Ringkøbing Amt som fælles
årbog for museer tilknyttet museumsrådet.

Redaktion:

Kim Clausen, Skjern-Egvad Museum
Hans Rostholm, Herning Museum
Torben Holm, Struer Museum
Allan Leth Frandsen (redaktør)

Tilrettelæggelse: Allan Leth Frandsen
Sats og tryk: Poul Kristensen Grafisk Virksomhed A/S
Bogbinderarbejde: Jysk Bogbind, Holstebro.

Kortudsnit side 68, 70, 76, 93: Copyright
Kort- og Matrikelstyrelsen, Rentemestervej 8,
2400 København NV.

Redaktionens adresse:

Historisk Håndsrækning
Parkvej 18 · 7400 Herning.
Tlf. 97 22 19 16 · Fax 97 22 19 68
e-mail: historisk-haandsraekning@post.tele.dk

Ekspeditionens adresse:

Hjerl Hedes Frilandsmuseum
Hjerl Hedevej 14 · 7830 Vinderup.
Tlf. 97 44 80 60 · Fax. 97 44 85 02

ISBN 87-88412-46-6 · ISSN 0108-3643

Indhold

Jens Aarup Jensen, formand for Museumsrådet i Ringkøbing Amt

Forord 7

Palle Eriksen, Ringkøbing Museum og Per Ole Rindel, Københavns Universitet

Lyngmose og Lystbækgård 9

– et Borremoseanlæg og Cæsars liljer i Vestjylland

Torben Holm, Struer Museum

Vestjysk særpræg truet 23

Torben Egeberg, Skjern-Egvad Museum

Tabt i åen 30

Genstande fra Skjern Å

Kirsten Linde, Hjerl Hedes Frilandsmuseum

Bageovnen fra Ravnkilde Bageri 36

Alf Møller Hansen, Ringkøbing Museum

Den lille Høker og hans radio 47

Henrik Højgaard Sejerkilde, Holstebro Museum

Den ordblinde typograf fra Holstebro blev landets fineste bogtilrettelægger 56

Hans Rostholm, Herning Museum

Bølling Sø 68

– et såkaldt naturgenopretningsprojekt

Tove Buskov, Hjerl Hedes Frilandsmuseum

Kartofler, er ikke kun kartofler 87

Mine Sylow Pedersen og Mette Lund Andersen, Lemvig Museum
Staten i Ferring 92
Embedsmænd i et vestjysk sogn

Kim Clausen, Skjern-Egvad Museum
Børnekultur, naturskolen og økomuseet 101

Mette Iversen, Jens Søndergaard Museet
Jens Søndergaard 111
Maleren, der var en provokation i sin tid

Glimt fra museernes arbejdsmark 116

Forord

Af Jens Aarup Jensen, formand for Museumsrådet i Ringkøbing Amt

Kommunalvalg og Folketingsvalg står for døren, mens dette skrives. Resultatet kendes, når FRAM 2001 udkommer, men uanset udfaldet betyder det, at vi i museernes styrelser og i museumsrådet vil møde flere nye lokal- og amtspolitiske ansigter. Dem vil jeg gerne allerede nu byde velkommen til arbejdet med den vestjyske kultur. Samtidig vil jeg benytte lejligheden til at sige tak for et godt samarbejde til de kulturudvalgsmedlemmer, der efter en eller flere valgperioder forlader det politiske arbejde.

De statsanerkendte museer skal fra nytår til at arbejde under den nye museumslov, der blev vedtaget i foråret og stadfæstet 7. juni 2001. Den nye lov betyder et farvel til Statens Museumsnavn, der havde et folkevalgt islæt valgt af museumsrådene. I stedet får vi en

statslig styrelse med nogle rådgivende faglige råd. Under styrelsen henlægges mange af rigsantikvarembedets hidtidige opgaver. Loven betyder blandt andet, at museerne bliver mere direkte inddraget i den fysiske planlægning end hidtil. Det betyder formentlig en øget opgavebyrde, uden at der samtidig følger tilsvarende nye bevillinger med.

For arkæologiens vedkommende træder der fra 2003 nye regler i kraft, der indebærer, at nødvendige arkæologiske undersøgelser fremover skal betales af den, for hvis regning jordarbejdet ved en bygge- og anlægsopgave bliver udført. Loven er af nogle blevet kritiseret for at mangle visioner, men har i almindelighed fået en positiv modtagelse af museerne. Nu bliver det så spændende, hvordan den kommer til at fungere i praksis.

Flere af artiklerne i årets FRAM har relation til museernes arbejde med kulturmiljøet. De særlige egenskarakteristiske kulturpræg i landskab og bebyggelser mener museerne er en attraktion og ressource, der kan være med til at styrke og fastholde positive vestjyske værdier, hvis de bliver bevaret.

Skal kulturmiljøerne bevares, må der imidlertid aktiv politisk interesse, vilje og beslutsomhed til blandt kommunal- og amtspolitikere. Der mangler i høj grad konkrete bevaringsplaner her i amtet. I følge Kulturmiljørådet ser det oven i købet ud til, at staten er i fuld gang med at skubbe sit hidtidige ansvar på disse områder over på kommunerne.

Kommende årgange af FRAM kan blive åbne for debat og indlæg om bevaringsarbejdet. Indtil da god fornøjelse med årgang 2001.

Lyngsmose og Lystbækgård

– et Borremoseanlæg og Cæsars liljer i Vestjylland

Af *Palle Eriksen* og *Per Ole Rindel*

»Hvad var det nu Cæsar skrev? – noget med flere tætstillede rækker af huller med tilspidsede pinde i – eller var det pæle?«. Dette var nogle af de tanker, der løb gennem hovedet på os under Ringkøbing Museums udgravninger i sommeren 2000 af to lokaliteter fra ældre jernalder. Umiddelbart kan det synes mærkeligt, at Cæsars klassiske værk »Gallerkrigen« med beskrivelser af de militære anlæg i forbindelse med romernes belejring af gallernes højborg ved Alesia i det nuværende Frankrig i år 52 før Kristi fødsel på ny blev højaktuel langt uden for Romerrigets grænser, men baggrunden var også højst usædvanlig. Ved Lystbækgård, der ligger ved vejen mellem Ulfborg og Torsted, fremkom et par hundrede meter langt regelmæssigt bælte af tætplacerede runde mørke fyldskifter af omtrent samme udseende som de stolpehuller, der almindeligvis ind-

går i hustomter fra oldtiden. Her var der dog tydeligvis tale om

Borremose-pladsen efter endt undersøgelse og rekonstruktion. Voldgraven er oprenset, volden genopført og omridset af de fundne huse er markeret med græstørv. Landsbyen ligger på en holm i en mose. Den stenbrolagte vej, der ses øverst til venstre, går fra kanten af mosen og ud til holmen og gennem porten for at fortsætte i et slyng ind mellem husene. Foto: H. Stiesdal 1959.

noget ganske andet, men hvad? Senere blev der fundet adskillige dobbelt tilspidsede træpinde i voldgraven til en befæstet landsby ved Lyngsmose på bakkedraget syd for Hover Ådal mellem Hovergårde og No.¹

Uanset fundenes usædvanlige karakter, var der dog ikke tale om hidtil ukendte fænomener i dansk arkæologi. Tværtimod var såvel hulsystemerne som de dobbelt tilspidsede pinde påtruffet adskillige år tidligere, oven i købet på et par af de mest velkendte klassiske lokaliteter fra den tidligste del af jernalderen i Danmark.

I 1960'erne frilagde Carl Johan Becker et langt bælte af huller med et samlet forløb på mindst en kilometer ved de storstilede bopladsudgravninger ved Grøntoft ved Grønbjerg, der ligger indenfor en afstand af blot 12 kilometer fra Lyngsmose og Lystbækgård.² Og helt tilbage i 1930'erne og

1940'erne fandt Johannes Brøndsted og Peter Vilhelm Glob mængder af dobbelt tilspidsede træpinde i voldgraven til jernalderbefæstningen i Borremose nær Års i Himmerland.³ Dette var dog ikke ensbetydende med, at fortolkningen af de nye fund ved Lyngsmose og Lystbækgård var ligetil, for i begge tilfælde hørte de nyfundne anlæg og oldsager til kategorien »uopklarede«. Havde der virkelig stået stolper i de mange tusinde tætplacerede huller i det bakkede terræn ved Grøntoft? – var der tale om forsvarsanlæg, store indhegninger til dyr, kultiske anlæg eller plantehuller til datidens levende hegn? – og var de virkelig samtidige med de nærliggende bebyggelser fra tidlig jernalder? Havde de dobbelt tilspidsede træpinde fra Borremose tjent som bajonetspidser eller delvis nedstukne »tigerkløer«? – var det primære formål med voldgraven forsvar eller var den snarere af symbolsk betydning som markering af og led i et imponerende kultisk anlæg? – og havde husene inden for befæstningen været indrettet som datidens almindelige langhuse med stald i den ene halvdel?⁴

Med de nye resultater fra undersøgelserne ved Lyngsmose og Lystbækgård i år 2000 kom vi løsningen af disse spørgsmål et stort

skridt nærmere. Alene det at kunne sammenligne beslægtede lokaliteter frem for at diskutere enkeltstående tilfælde var et væsentlig bedre udgangspunkt for teorierne, men på de nye lokaliteter fremkom desuden afgørende nye oplysninger.

Lyngsmose – et vestjysk Borremose-anlæg

I sommeren 1979 blev voldgraven omkring jernalderlandsbyen ved Lyngsmose opdaget af Jens Aarup Jensen, Ringkøbing Museum. Det skete under en flyrekognoscering,

Lyngsmose-pladsen set fra luften. I forgrunden snor Hover Å sig. Foto: pe 1993.

som blandt andet førte hen over det vidstrakte højdedrag langs sydsiden af Hover Ådal. Den opfyldte voldgrav kunne i kornmarken ses som en pæreformet grøn aftegning, der indrammede et større område.⁵ Ved en prøvegravning i 1999 kunne det fastslås, at der virkelig var tale om en voldgrav, og at der lå hus-tomter inden for det befæstede område, som var 90×60 meter stort, omtrent som en fodboldbane.

Husene

Husenes grundplaner og skår af lerkar fra voldgraven og hustomterne daterer Lyngsmose-anlægget til den senere del af førromersk jernalder, omkring 100 f.Kr., altså samtidig med Borremose-anlægget i Himmerland.

I år 2000 begyndte så de egentlige udgravninger i et samarbejde mellem Ringkøbing Museum og Københavns Universitet, og i løbet af sensommeren blev den sydlige tredjedel af Lyngsmose-pladsen undersøgt. Herved frilagdes syv langhuse og et udhus. Talrige ardspor viste, at området har været dyrket forud for bebyggelsen. Derimod var der ingen tegn på senere dyrkning med ard inden for det befæstede areal.

I det sydøstlige hjørne af det befæstede areal fremkom et indhegnet gårdskompleks, bestående af

Lyngsmose-pladsen sydligste del er afdækket. Den opfyldte voldgrav med indgang ses tydeligt. Indenfor voldgraven er det smalle brune bånd sporet efter hegnsgrøften, der binder to hustomter sammen. Foto: por 2000.

sporene efter to langhuse og et hegn, hvis opfyldte grøft udgik fra den sydlige langsides i det ene langhus og omsluttet et tilsvarende langhus syd herfor. Hegnsgrøften var med en dybde på 85 cm under nuværende markoverflade usædvanlig dyb, så det har været et solidt hegn. Ét sted i hegnet har der været en låge, nemlig ud for det frie areal mellem de to huse.

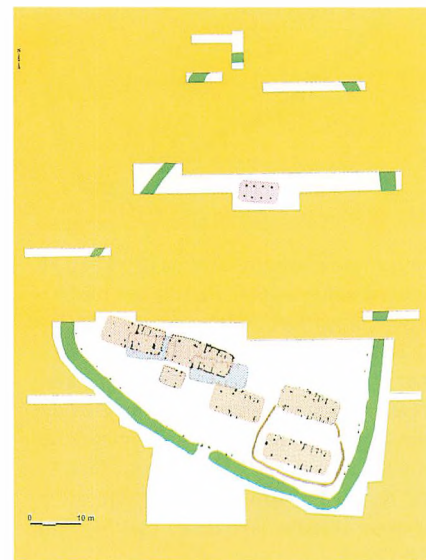
Hustomterne var gennemgående ganske velbevarede, da der ud over de dybe stolpehuller til de indven-

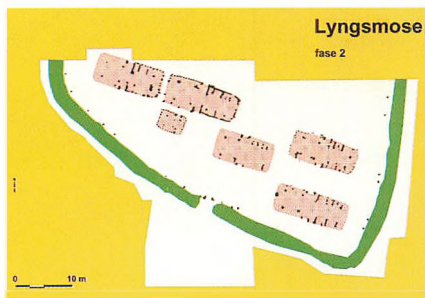
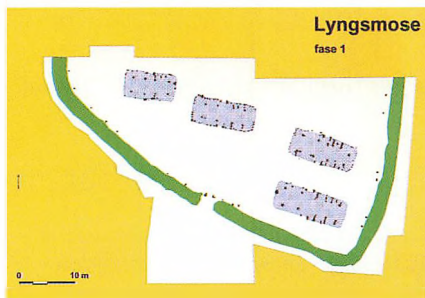
dige tagbærende stolper og indgangsstolper også forekom spor efter vægstolper og render til båskelevægge. Meget vigtig var påvisningen af disse båse i østdelen af samtlige syv langhuse, som blev frilagt. Et af de store spørgsmål fra Borremose kunne hermed besvares klart. Husene inden for det befæstede område er langhuse med en indretning ganske svarende til tidens almindelige gårde, og er med en længde på kun 9-13 meter karakteristiske for tiden. Til et af

langhusene knyttede sig et blot 4½ meter langt udhus med fuldstændig intakt vægforløb af spinkle stolpehuller. Udhusets enlige indgang vender ind mod langsiden i det tilhørende langhus umiddelbart nord herfor.

Husenes indbyrdes datering kan i vid udstrækning udredes på grundlag af de stratigrafiske forhold, hvor de berører hinanden, samt forskelle og ligheder i hus-

Forenklet plan for Lyngsmose-pladsen på grundlag af undersøgelserne i 1999 og 2000. Det grønne bælte er voldgraven, mens firkanterne er hustomter. Tegning: John Pind.

Lyngsmose-pladsens faser på grundlag af undersøgelsen i 2000. Først lå der blot to huse, der var forbundet med et hegn (fase 0). Så sløjfes hegn, endnu to huse kommer til, og voldgraven og vold anlægges (fase 1). I den følgende fase (fase 2) er der fem langhuse, hvoraf et har et mindre udhus. Voldgraven er fortsat i brug i fase 2. Når resten af pladsen er undersøgt, vil nogle af faserne have flere huse. Tegning: John Pind.

tomternes fyldkarakter og orientering. Mere uklar er indtil videre den tidsmæssige relation mellem hegnsgrøft og voldgrav. Har de eksisteret samtidig? En nærliggende mulighed er, at det indhegnede gårdsanlæg repræsenterer den allertidligste bebyggelsesfase forud for anlæggelsen af voldgraven. Situationen ville i så fald minde om den samtidige store indhegnede landsby ved Hodde, som ligeledes begynder med anlæggelsen af en storgård omgivet af et kraftigt hegn.⁶ Fin sortglitteret keramik af samme karakter som ved Hodde-storgården optræder også

omkring det indhegnede gårdsanlæg ved Lyngsmose. I forbindelse med anlæggelsen af voldgraven er indhegningen højst sandsynligt blevet sløjfet, så man uhindret har kunnet bevæge sig inden for det befæstede område, som udbygges med flere langhuse. Det langhus, der oprindeligt var omsluttet af indhegningen, er dog med en længde på 13 meter fortsat det største hus, i hvert fald i den hidtil udgravede del af bebyggelsen. Senere erstattes de to vestlige langhuse af tre nye langhuse, hvor der til det længste knytter sig et udhus.

Tværsnit af voldgraven i Lyngsmose. Den flade bund ligger nu 1,3 meter under markoverfladen, hvor den 40 cm lange målepind er placeret. Nederst i udgravningen og uden for voldgraven er jordlagene meget fint lagdelte, og et af dem består af tørv. Det er spor efter en gammel sø, der dog var dækket af et metertykt lag flyvesand, da landsbyen var i brug. Foto: pe.

Voldgraven

Langs indersiden af voldgraven findes stolpehuller, der er anbragt regelmæssigt med et par meters afstand. De må have båret de stolper, som har udgjort den solide og bærende del af voldens front, der har stået som en lodret mur.

Midt på befæstningens sydside er der et 2½ meter bredt ophold i voldgraven, og ind mod bopladsen angiver et par kraftige stolpehuller, at der har været en cirka en meter bred port i flugt med stolpehullsrækken langs voldgravens inderside. Den op til tre meter brede voldgrav var bevaret i op til 1,30 meters dybde under nuværende overflade, og graven havde skrånede sider ned mod den flade bund.

Voldgravens bund har her akkurat gennembrudt et gammelt tørvelag, som viser at der tidligere og længe før jernalderbebyggelsen har været en sø her. Det overliggende cirka en meter tykke sandlag er påføjet flyvesand. På trods af sin højtliggende placering 16 meter over havet på bakkedraget oven for den dybt nedskårne Hover Ådal ligger Lyngsmose-anlægget således i et meget fugtigt miljø med et højtliggende grundvandspejl. Husenes placering oven på flyvesandet på en lille højning har dog sikret veldrænede beboelser.

I bunden af voldgraven i Lyngsmose har der med 20-25 cm's afstand været nedstukket dobbeltspidsede pinde. Foto: pe.

Ved undersøgelsen blev der gravet ned på udvalgte steder i voldgraven. Det blev gjort med håndkraft, og det var anstrengelserne værd, for den høje grundvandsstand betød gode bevaringsforhold for træ. I voldgravens nedre fyld fandtes adskillige, op til 18 cm lange dobbelt tilspidsede træpinde ganske svarende til dem, der i sin tid blev fundet i Borremoses voldgrav. Ved forsigtig frilæggelse af et parti af voldgravens bund lykkedes det at påvise et systematisk mønster af tilspidsede pinde i urørt posi-

tion med en indbyrdes afstand på 20-25 cm.

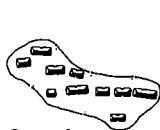
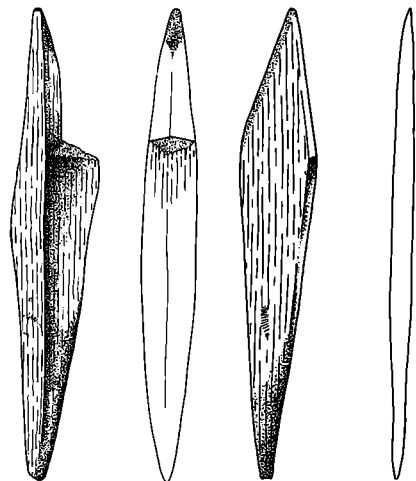
De dobbeltspidsede pinde er ikke symmetriske. Hver pind har én lang og én kort spids. Det var den lange spids, som var stukket ned i voldgravens bund. Mange af spidserne er forsynet med en afsats, så de kunne trykkes forsvarligt ned i bunden med en pind, uden at man stak sig. I modsætning til de mange stumper af grene og kviste, som stammer fra pil og birk, så er de farlige spidser lavet af det hårdere og mere uforgængelige egetræ.

Endnu en af Borremoses gåder var løst. De dobbelt tilspidsede pinde i voldgravens fyld har oprindeligt været stukket ned i voldgravens bund. De opragende spidser har sandsynligvis været dækket af vand, som helt eller delvis har sløret deres placering for eventuelle angribere, for hvem en tur i voldgraven ikke har været en behagelig oplevelse.

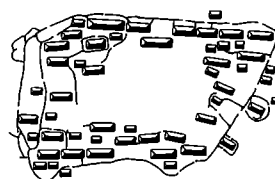
Et tysk Borremose-anlæg

Lyngmose-befæstningen kan betegnes som Borremose-anlægget i mindre udgave, idet den kun er

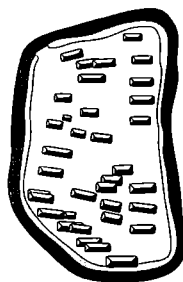
To træspidser fra Lyngmose. Det er den korte spids, som har vendt opad. Den længste spids er 18 cm lang.
Tegning: Mette Roesgaard Hansen.

Grøntoft

Hodde

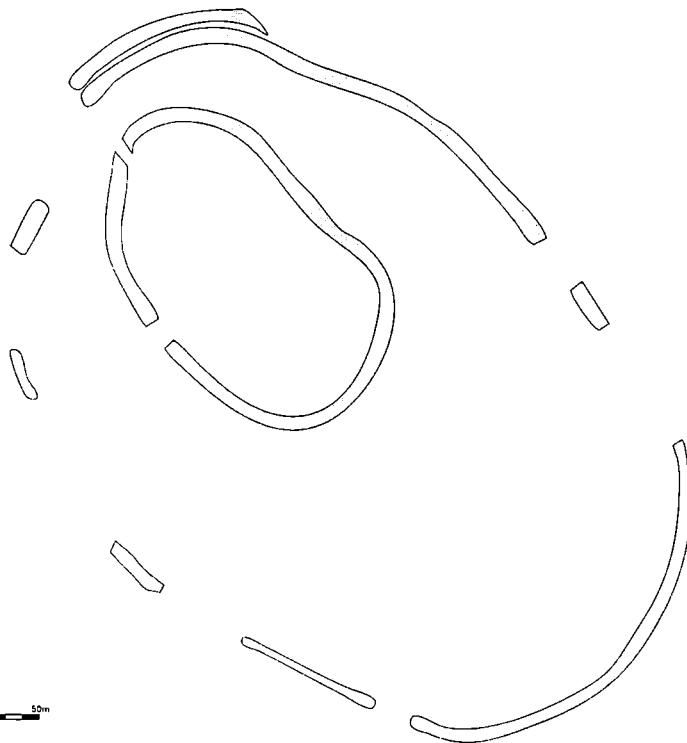

Borremose

Lyngmose

Heidenschanze

omtrent halvt så stor. Den er derimod en smule større end den omtrent samtidig indhegnede landsby ved Grøntoft.

Den nærmeste udenlandske parallel til Borremose og Lyngsmose synes at være Heidenschanze nær Bremerhafen i Nordvesttyskland.⁷ Området indenfor den indre voldgrav i Heidenschanze er lidt større end Borremose, og hertil kommer en langt større ydre voldgrav. Et kraftigt fosfatindhold inden for den indre voldgrav tyder på, at der også her har været bebyggelse. De foreløbige oplysninger tyder på, at Heidenschanze er anlagt en smule senere end de danske befæstninger. Årringsdateringer af palisadepæle i det ydre befæstningsanlæg daterer i hvert fald dette til midten af første århundrede efter Kristi fødsel. I skrivende stund – august 2001 – er udgravningerne ved Lyngsmose netop genoptaget med frilæggelse af bebyggelsens midterste del, og i løbet af år 2002 er det hensigten at fuldføre udgravningen af dette anlæg, som nu sammen med den

Lyngsmose sammenlignet med andre omtrent samtidige bebyggelser. Ved Grøntoft og Hodde har der dog ikke været voldgrave men stolpehegn. Tegning: John Pind.

Hulbæltet ved Lystbækgård. De mørke striber på tværs er spor efter højryggede agre, der er meget yngre end de mange huller. Foto: pe.

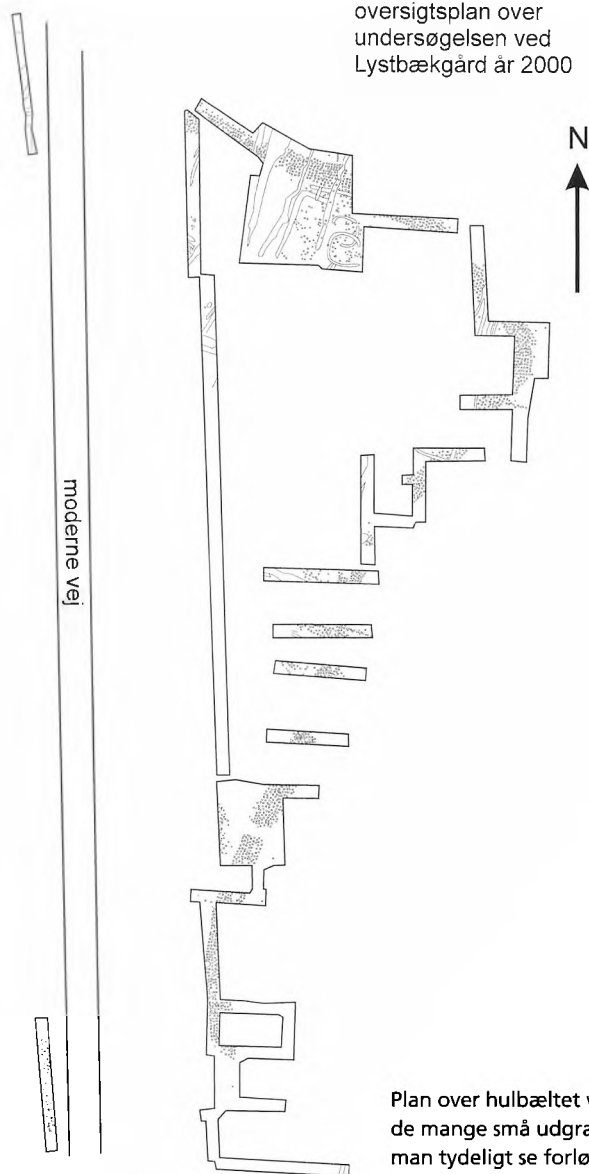
klassiske Borremose-lokalitet udgør en særpræget men ikke længere helt så gådefuld anlægstype i dansk arkæologi. På grund af de velbevarede hustomter og de få – men veldefinerede bebyggelsesfaser – skulle det være muligt at få et godt billede af et sådant Borremose-anlægs indre struktur som udgangspunkt for en kulturhistorisk fortolkning. Vi kan allerede nu fastslå, at befæstningen havde et reelt militært aspekt, måske til beskyttelse af den øverste politiske leder for befolkningen inden for et større område.

Lystbækgård – gådefulde huller i lange baner

For den ældre del af førromersk jernalder kom det militære aspekt ligeledes i fokus i år 2000 ved udgravningerne ved Lystbækgård.

Ganske som ved Grøntoft optræder hullerne ved Lystbækgård i et 3½ m bredt bælte af 7-9 rækker med tætstillede, nu opfyldte huller. Allerede i 1991 havde Ringkøbing Museum påtruffet disse huller i en serie søgegrøfter. Anledningen til prøveundersøgelsen var en forestående skovrejsning, men på grund

oversigtsplan over
undersøgelsen ved
Lystbækgård år 2000

Plan over hulbæltet ved Lystbækgård. I de mange små udgravningsfelter kan man tydeligt se forløbet af hulbæltet. Læg mærke til åbningen i hulbæltet i det store felt nederst på tegningen. Tegning: John Pind.

af de særlige arkæologiske interesser, som prøvegravningen på arealet vakte, lod Ulborg Statskovdistrikt området henligge ubeplantet. I år 2000 blev det så gennem en bevilling fra Dronning Margrethe II's Arkæologiske Fond muligt at foretage en egentlig udgravning på stedet med henblik på at få svar på nogle af de spørgsmål vedrørende denne anlægstype, som ikke havde kunnet besvares ved Grøntoft.

I mangel af en dækkende betegnelse for de lange baner med huller vil vi foreløbigt kalde dem for *hulbælter*. De kunne også, som det vil fremgå af det følgende, med en mere poetisk betegnelse kaldes for *Cæsars liljer*.

Hulbæltet

Hulbæltet ved Lystbækgård blev ikke totalt frilagt, men forløbet af det blev fastlagt ved flere søgegrøfter og mindre udgravningsfelter. I et af udgravningsfelterne sluttede systemet af huller brat, men fortsatte så på ny efter få meter, ganske som det var tilfældet flere steder ved Grøntoft. Et sted slog hulbæltet et vinkelret knæk, så det undersøgte parti på østsiden af landevejen udgør et stort »L« med et samlet forløb på 200 meter.

Hulbæltet har dog været læn-gere, idet det mod syd var blevet ødelagt af erosion, og i den anden

ende forsvandt det ind under vejen og plantagen på den anden side af vejen. En fortsættelse mod sydvest er tilsyneladende påtruffet i søgegrøfter på vestsiden af landevejen omtrent ud for det sted, hvor erosionen har ødelagt hulbæltet i området øst for vejen. Eller er det et helt andet hulbælte? Bemærkelsesværdige er også enkeltrækker af huller som flere steder stikker nærmest vinkelret ud fra østsiden af hulbæltet. I modsætning til det kuperede terræn ved Grøntoft er hulbæltet ved Lyngsmose anlagt i fladt terræn. Det viser sig dog, at muld og underliggende flyvesand i visse områder er særlig tykt og dækker over svage sænkninger i terrænet, og her er der velbevarede systemer af krydsende ardspor, som tydeligvis gennembrydes af hulbæltets huller. Hulbæltet er altså anlagt på tidligere agerjord.

Hullerne

Hullernes fyld varierede meget. Nogle steder var de meget podsolerede som følge af udvasking, mens de andre steder havde ganske ensartet fyld uden antydning af stolpespor. Nogle huller synes at have stået åbent et stykke tid, da der var aflejret fint flyvesand i dem, mens andre på grund af en meget »uroelig« fyld så ud til at have været vandfyldte. Hullerne

Flere af hullerne i hulbæltet ved Lystbækgård havde manglekantet omrids. Målepinden er 40 cm lang. Foto: pe.

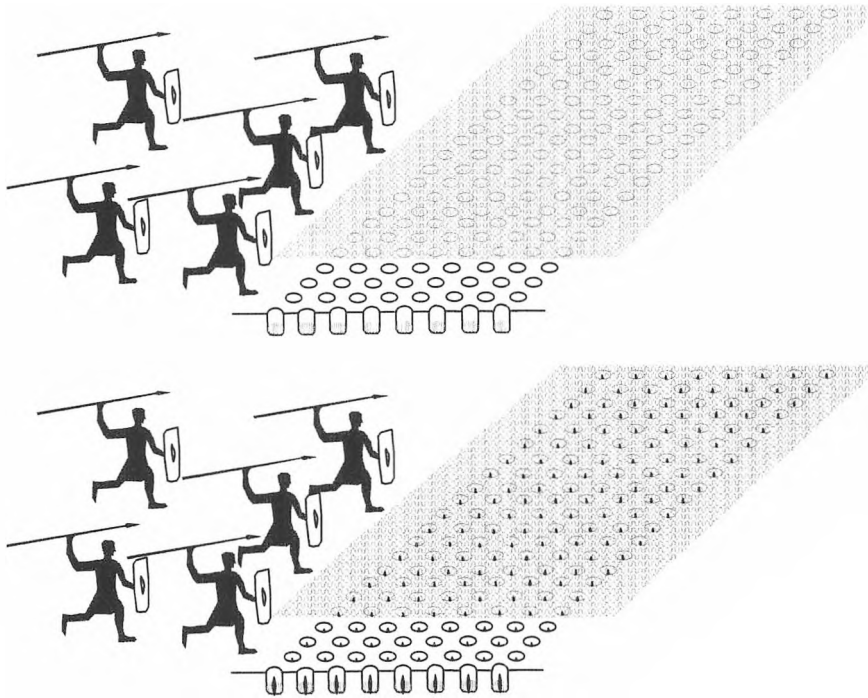
var sjældent bevaret i mere end 20 cm's dybde og sammenholdt med niveauet for de ældre ardspor kan

I nogle af hullerne i hulbæltet ved Lystbækgård fandtes lerkar. De giver en sikker datering af hulbæltet til tidlig førromersk jernalder, omkring 400 f.Kr. Foto: por.

hullernes oprindelige dybde med forsigtighed anslås til 30-40 cm. Den ringe bevarede dybde skyldes ikke moderne dyrkning, da hullerne flere steder lå dybt under jordoverfladen godt beskyttet af et lag flyvesand.

Mange af de velbevarede huller var ikke runde, men fremtrådte i den vandrette flade med et klart seks- til ottekantet omrids, sammensat af lige forløb på op til 15 cm's bredde. Det svarer til bredden af bladet på de førromerske dobbeltåreformede træspader, som der ved tørvegravning er fundet mængder af i de vestjyske moser –

Ved en rekonstruktion af hulbæltet ved Lystbækgård er der to oplagte muligheder. Hul-lerne kan have stået åbne og uden indretninger af nogen art, eller der kan have været an-bragt træspidser i bunden af dem. Tegning: por.

også ved Lystbæk. I ét hul lå ho-vedparten af et lerkar i store sam-menhængende partier i en stabel. Karrets tilstand betyder, at det må være havnet i hullet relativt kort tid efter, det har været i brug.

Hulbæltet ved Lystbækgård skal dateres til ældre førromersk jern-alder omkring 400 f.Kr. Det er nærliggende at tro, at det tilsva-

rende anlæg ved Grøntoft har samme datering, og at et antal samtidige gårde kan have ligget in-den for det omsluttede areal.⁸

Andre hulbælter

Det særprægede hulbælte ved Grøntoft har længe fremstået som noget ret enestående i dansk ar-kæologi. Men i løbet af år 2000

kom der skred i tingene, idet så at sige ethvert museum i denne landsdel nu pludselig kunne melde om ganske lignende anlæg.

Ud over Ringkøbing Museums undersøgelser ved Lystbækgård, undersøgte Herning Museum et tilsvarende anlæg ved Nøvling Plantage samt endnu et ved Bjød-strup på motorvejsstrækningen Herning-Bording. Viborg Stifts-museum fandt ligeledes ét ved Liseborg i udkanten af Viborg. Endelig kunne Holstebro Museum tidligt i 2001 melde, at der tilsyne-ladende var truffet på noget ganske tilsvarende ved den kendte folke-vold, Rammediget, ved Ramme nær Lemvig. Dertil kommer et ældre fund fra midten af 1970'erne ved Engedal, midtvejs mellem Viborg og Holstebro.⁹

Ser vi samlet på de lokaliteter, der nu foreligger med hulbælter, har de frilagte partier alle et mere eller mindre langstrakt forløb. Ved Liseborg er hulbæltet nu påvist over et lige forløb på mere end 600 m. På en beslægtet hollandsk loka-litet ved Tubbergen er et tilsva-rende anlæg kun frilagt over en strækning på et halvt hundrede meter, men optræder bemærkelses-værdigt nok i tilknytning til en gravplads af omtrent samme art og datering som tuegravpladsen fra ældre førromersk jernalder ved

Grøntoft.¹⁰ Hulbæltet fra Nøvling Plantage adskiller sig en smule ved at være sammensat af indbyrdes let forskudte hulbælter.

Cæsars liljer

Efter at det nu synes klart, at i hvert fald en del af disse hulbælter kan henføres til ældre førromersk jernalder og dermed kan placeres i en kulturhistorisk sammenhæng, bliver spørgsmålet om deres konstruktion og funktion endnu mere påtrængende.

Hverken ved Grøntoft eller Lystbækgård er det hidtil lykkedes at påvise sikre stolpespor i hullerne, selv om det ud fra bevaringsforholdene kunne forventes. På den anden side er der ved Liseborg iagttaget stolpespor i sådanne huller.¹¹

Otte tætstillede rækker af stolper giver ikke megen mening, slet ikke i en relativt træfattig egn som Vestjylland efter alt at dømme har været i førromersk jernalder. På et forløb af 100 meter er der ved Lystbækgård omkring 2.200 huller. Måske er der slet ikke tale om stolpehuller. Men inden vi tager stilling til det, så lad os først se på, hvad Cæsar skrev.¹² For i hans bog om Gallerkrigene kan man under skildringen af belejringen af gallerne højborg ved Alesia i år 52 f.Kr. finde inspiration til ganske andre tolkningsmuligheder:

»Foran denne grav ... blev der gravet tre fod [1 meter] dybe tragtformede huller i flere rækker, således at hullerne lå skævt i forhold til hinanden. Nede i dem blev der anbragt lårtykke runde stolper, tilspidsede og ildhærdede for oven og de sad så dybt, at kun fire tommer [10 cm] af dem ragede op over jordoverfladen; for at få dem til at stå absolut fast, blev der stampet én fod jord ned om dem i bunden. På denne måde blev selve faldgruben to fod dyb og den blev dækket til med ris og kvas. Af disse ulve-

grave blev der anlagt otte rækker i tre fods afstand fra hinanden. Liljer kaldte soldaterne pælene på grund af ligheden med denne blomst.«

Kort sagt: oldtidens minefelter. Ganske vist er dimensionerne i de af Cæsar beskrevne systemer af »liljer« klart større end i de vestjyske hulbælter, men samtidig er der en række bemærkelsesværdige ligheder. Dette bekræftes yderligere af de senere års udgravninger af befæstningsanlæggene ved Alesia, idet de anlæg, der efter alt at døm-

Hulbæltet ved Lystbækgård er på initiativ af Ulborg Statskovdistrikt i 2001 blevet markeret i terrænet med høje stolper, og et seks meter langt forløb er blevet rekonstrueret. Af hensyn til anlæggets farlighed er det indhegnet. Foto: pe.

me modsvarer Cæsars mangedobbelte rækker af »liljer«, fremtræder som op til syv indbyrdes forskudte hulrækker, med et interval på cirka 1,20 m mellem rækkerne.

Hullerne er i nogle områder kun bevaret i en dybde på omtrent 20 cm, med en mundingsdiameter på 40-50 cm, andre steder beskrives hullerne som op til 37 cm dybe, med en bunddiameter på 30 cm og udadhældende sider. Hullernes oprindelige dybde og mundingsdiameter ved den daværende jordoverflade kendes ikke, men noget kunne tyde på, at de ikke har været helt så dybe som angivet af Cæsar.

Under alle omstændigheder er de franske hulbælter en del bredere end de vestjyske. Det er bemærkelsesværdigt, at det hidtil ikke været muligt at påvise spor efter de af Cæsar omtalte tilspidsede pæle i hullernes fyld.¹³

På trods af de nævnte forskelle i anlæggenes dimensioner og en tidsforskel på måske 300 år mener vi, at princippet i Cæsars befæstningsanlæg er yderst relevant også for de vidtstrakte mangedobbelte hulrækker i Vestjylland.

På trods af klare forskelle i anlæggenes dimensioner og en tidsforskel på måske 300 år mener vi, at princippet i Cæsars befæstningsanlæg er yderst relevant også for de vidtstrakte mangedobbelte hul-

rækker i Vestjylland. Hvad enten der blot har været tale om åbentstående huller, eller de har været forsynet med tilspidsede pinde eller pæle, kan de efter camouflering med græs og lyng have været ganske ubehagelige for en angribende krigerskare.

Men anlæggenes funktion kan vanskeligt have været særlig langvarig. Snarest er de anlagt i forbindelse med en konkret konfliktsituation – der er da heller ikke tegn på vedligeholdelse eller fornyelser i de hidtil kendte hulbælter.

Er denne tolkning rigtig, så står vi altså med hulbælterne overfor forberedte kamppladser. Sammenholder vi hulbælterne med det tidlige førromerske krigsbytteoffer i Hjortspring Mose på Als begynder der at tegne sig et mere konfliktpræget billede af den ældre del af førromersk jernalder end fundene hidtil har givet indtryk af.

De krigeriske tilstande varede åbenbart længe eller blussede op igen, for også de lidt yngre bebyggelser i Borremose og Lyngsmose lå beskyttet bag en dyb grøft, som vi på grund af de lumske spidser i bunden af grøften med sikkerhed ved var en voldgrav. Samtidig understreges de ufredelige tilstande ved, at vi her fra den sene førromerske jernalder kender flere grave, hvor de døde har været kri-

gere, idet de er gravlagt med deres spyd, skjolde og sværd. Endnu er Lyngsmose-landsbyens gravfelt ikke fundet, men ved Hee, blot syv kilometer vest for Lyngsmose, er der på to gravfelter fundet våbengrave.

De følgende to år vil bringe mere – og spændende – nyt fra undersøgelsen af Lyngsmose-pladsen. Ikke blot arkæologerne arbejder videre med denne interessante plads, men også geologer og palæo-botanikere er med for at klarlægge, hvordan landskabet og vegetationsbilledet så ud dengang for 2000 år siden.

Noter

- 1 Gårdejer Boe Hammelsvang, som har forpagtet marken, hvor Lyngsmose-pladsen ligger, takkes for stor imødekommenhed og forståelse. Det samme gælder statskovfoged Vagn Kristensen og Ulborg Statskovdistrikt på hvis areal Lystbækgård-pladsen ligger. Begge udgravninger blev foretaget i samarbejde mellem Ringkøbing Museum og Københavns Universitet og gennemførtes både ved Lyngsmose og i den afsluttende undersøgelsesfase ved Lystbækgård som uddannelsesgravning for et hold arkæologistuderende ved Københavns Universitet.
- 2 C.J.Becker 1971: Früheisenzeitliche Dörfer bei Grøntoft, West Jütland. Acta Archaeologica vol. XLII, side 79-110.

- 3 J. Brøndsted 1960: Danmarks Oldtid bind III: Jernalderen, side 47-54, 87-90, 102f.
- 4 J. Martens 1994: Refuge Fort-Fortified Settlement-Central Place? Three years of archaeological investigations in the Borremose Stronghold (1989-91). Ethnographisch Archäologische Zeitschrift 1994-2, side 177-198.
- 5 Lignende befæstede anlæg fra førromersk jernalder er påvist ved arkæologisk flyrekognoscering efter murens fald i det tidligere Østtyskland, se S.Fröhlich: Luftbildarchäologie in Sachsen-Anhalt. Begleitband zur Sonderausstellung, Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale) 15.02.1997 bis 31.12.1997. Halle (Saale) 1997, side 61 ff.
- 6 S. Hvass 1985: Hodde. Et vestjysk landsbysamfund fra ældre jernalder.
- 7 W.H. Zimmermann 1995: Haus, Hof und Siedlungsstruktur auf der Geest vom Neolithikum bis in das Mittelalter. I H.-E. Dannenberg og H.J. Schultze (red.): Geschichte des Landes zwischen Elbe und Weser. Stade 1995, side 264 ff.
- 8 Hulbæltet ved Grøntoft daterede C.J. Becker til den ældre del af førromersk jernalder, se side 91 i artiklen, som er nævnt i note 2.
- 9 Nøvling Plantage, Vildbjerg sogn, HEM 3731. Bjødstrup III, Gjellerup sogn, HEM 3782. Undersøgt år 2000 ved Hans Rostholm på motorvejsstrækningen Herning-Bording. Liseborg (Petrinesminde) Viborg sogn, VSM 41 G, undersøgelse ved Martin Mikkelsen. Ramme Dige, Ramme sogn, HOL 20.359, undersøgelse ved Lis Helles Olesen. Hulbæltet ved Engedal er undersøgt af Ole Faber. De takkes alle for oplysninger om undersøgelserne. Med undtagelse af Engedal kan man kort læse om de øvrige undersøgelser i »Arkæologiske udgravninger i Danmark 2000«.
- 10 Manderveen, Gem.Tubbergen: C.C.W.J.Hijszeler 1963: Kringgreppgravfeld »De Haar«, Manderveen, Gem.Tubbergen, Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis. Verslagen en mededelingen, 78e stuk 1963, side 5-13.
- 11 Ifølge Martin Mikkelsen er der i flere huller i Liseborg-hulbæltet iagttaget stolpespor.
- 12 Gajus Julius Cæsar: Gallerkrigen, 1967, side 233. Oversættelse ved Bo Grønbech.
- 13 M.Reddé m.fl. 1996: Neue Ausgrabungen und Forschungen zu den Belagerungswerken Caesars um Alesia (1991-94). Bericht der Römisch-Germanischen Kommission Band 76, 1995. Mainz am Rhein 1996, side 73-158.

Cæsars liljer i Vestjylland! Detalje af rekonstruktionen af hulbæltet ved Lystbækgård. Ved at lade siderne i hullerne skråne nedad mod træspidserne i bunden, bliver bæltet mere farligt og effektivt. Dertil kommer, at det kan have været skjult af vegetation. Foto: pe.

Kalkbrændingen foregik i skaktovne. Man startede med at stable kalkstenene så langt op man kunne fra selve fyråbningerne. Derefter styrtede man resten ned i ovnene fra påfyldningslugen. Til dette arbejde brugte man en stor trillebør, der kunne køres på en løbbebro fra lagerpladsen til skorstenene.

Vestjysk særpræg truet

Af Torben Holm

Den kulturpolitik, som i disse år danner basis for kulturelle aktiviteter og initiativer i Ringkjøbing Amt, tager udgangspunkt i troen på, at kultur har en vigtig identitetsskabende funktion. Et af de fundamentale sigt punkter er derfor, at man med den kulturpolitiske indsats ønsker at understøtte og synliggøre de vestjyske værdier, så man fastholder og udvikler de karakteristiske træk, der præger landsdelen.

Det er en spændende og perspektivrig ambition, men den er ikke nødvendigvis let at omsætte til praktiske handlinger. Det gælder ikke mindst når spørgsmålet drejer sig om, hvordan vi får bevaret nogle af de mange vigtige kulturmiljøer, der helt konkret viser os egnens historie. Men én ting er sikkert: hvis denne side af det vestjyske særpræg skal bevares, så skal der ske noget snart. Ellers forsvinder særpræget mellem fing-

rene på os. Bygningskulturen synes særligt truet.

Et eksempel er Bjørndal Kalkværk på Thyholm. Dette kalkværk, der afspejler 200 års helt speciel egnshistorie, er stærkt truet og trods mange gode kræfters indsats gennem mange år er det stadig ikke lykkedes at få skabt en plan, der kan sikre det enestående værk en tryk fremtid.

Der er tale om en af Thyholms mest karakteristiske bygninger, ikke mindst på grund af de to særprægede skorstene. I 1996 overvejede Det Særlige Bygningsyn at frede værket, idet man blandt andet fremhævede, at Bjørndal Kalkværk har de særlige kulturhistoriske og arkitektoniske værdier, der kan begrunde fredning af en bygning, der endnu ikke er 100 år. Men på grund af usikkerhed om de lokale muligheder for at bruge en eventuel fredning på en konstruktiv måde opgav man planerne.

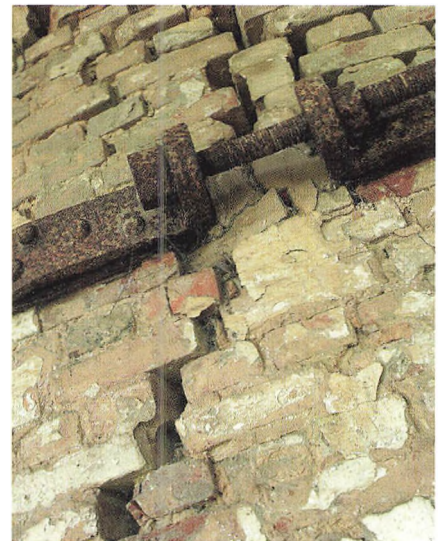
Fra huse til gødning

Kalkværkets historie startede i 1734, hvor man begyndte at bryde kalk, eller hvidleer, på Helligkilde Mark.

Bønderne brugte først kalken til at kalke huse med og senere også til gødning. I kalklagene findes i øvrigt flintesten i betydelig mængde. Disse sten blev naturligvis sorteret fra og brugt til andre ting: til diger i markskellene, til bund i møddingerne, som syldsten eller som hegn omkring haver. Omkring præstegården i Sønderbjerg kan man se et fint eksempel på dette enestående og særdeles egnskarakteristiske træk.

Murerkalken fra Bjørndal var meget værdsat over hele Jylland. For eksempel sendte man hundredevis af fyldte jernbanevogne til Esbjerg, da denne by blev etableret.

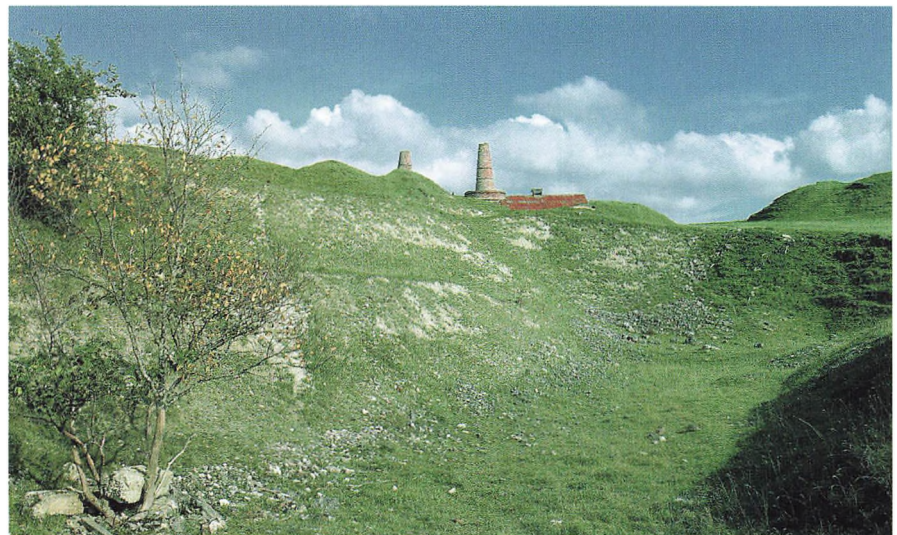
Man brugte kun håndkraft til selve brydningen af kalken.

Kalkværksaktiviteterne har sat sit umiskendelige præg på landskabet. Vi har kendskab til fire kalkværker i den nærmeste omegn, men Bjørndal Kalkværk er det eneste sted, hvor de bygningsmæssige rester er bevaret.

Man brugte kun håndkraft til brydningsarbejdet. Man ryddede overjorden af i en bredde af 1½ meter og derefter arbejdede man sig ned i undergrunden med specielle hakker. Arbejdsdagen var på ti timer. Kalkstenene blev samlet i dynger og kørt op fra kalkgraven med værkets eget hestespand.

I lighed med andre kalkværker brændte også Bjørndal Kalkværk med jævne mellemrum. Den nuværende bygning blev nyopført efter en brand i 1933, kalkovnene var sidste gang i drift i 1942 og den erhvervsmæssige aktivitet ophørte omkring 1957. På Bjørndal Kalkværk har der således i mere end

200 år været produktion af brudt og brændt kalk til gødskning og bygningsbrug.

Siden har kalkværket overvejende fået lov til at passe sig selv, og nu er det stærkt præget af det, vi plejer at kalde tidens tand. Men med de omliggende kalkgrave er det fortsat et kulturminde af stor

værdi for det særlige vestjyske særpræg, som vi så gerne ønsker at bevare til glæde for os selv og vore efterkommere.

Det har ikke været vanskeligt at skabe forståelse for, at det er vigtigt at bevare Bjørndal Kalkværk. Det vanskelige kommer først, når der nødvendigvis skal penge på

Når der blev brændt kalk blev der fyret kraftigt op i skorstenens tre kanaler og efter et døgn forløb kunne de første femseks tønder synke ned i svalerummet til afkøling. Skaktovnen og dens strålevarme var også et lunt og hyggeligt samlingspunkt for dem, der havde tid og lyst til en snak med nattevagten.

I kalklagene fandt man betydelige mængder flintesten, der naturligvis kunne nyttiggøres på mange måder. Flere steder i omegnen brugte man dem til at bygge diger med. Her er et fint eksempel på dette egnekarakteristiske træk: stengærdet omkring præstegårdshaven i Søndbjerg.

bordet til at erhverve bygningen og sikre den mod yderligere forfald og eventuelt også istandsætte den nødtørftigt. Et af vor tids store paradokser er jo som bekendt, at vores rige samfund ikke mindst karakteriseres ved en betydelig pengemangel.

Øverst på hitlisten

Kulturmiljørådet for Ringkøbing Amt gennemførte i 1998 og 1999

tre besigtigelsesture i amtet med henblik på at udpege karakteristiske kulturmiljøer, som man i særlig grad burde gøre noget for. Bjørndal Kalkværk står øverst på den prioriterede liste over truede enkeltobjekter.

Det sørgelige er, at det endnu ikke er lykkedes at få skruet en egentlig handlingsplan sammen trods de mange viljer. Det glædelige er, at Bjørndal Kalkværk trods al sund fornuft endnu ikke er

forsvundet fra jordens overflade. Teoretisk er der altså fortsat en mulighed for at bevare dette enestående eksempel på en vestjysk bondeindustri.

For Struer Museum, der har det kulturhistoriske ansvar for Struer og Thyholm kommuner, startede de seriøse bevaringsbestrebelse allerede i midten af firserne under daværende museumsinspektør Benny Boysen. Siden er bestræbelserne blevet fortsat, i de senere år endda med en vis intensitet. Men håbet om redning er svindende. Dog skal det nævnes, at Kulturmiljørådet for Ringkøbing Amt har bedt Struer Museum tage initiativ til endnu en drøftelse af mulighederne for at bevare Bjørndal Kalkværk. Dette vil blive gjort inden årets udgang.

Men i erkendelse af at de vestjyske dialekter også inden for bygningskulturen altså lige så stille risikerer at forsvinde, bad Struer Museum fotograf Ib Bjarne Sørensen fastholde nogle glimt af det særegne bygningsværk og landskabet omkring det. Her er billederne.

Så har vi i det mindste dem som et minde om dengang, Vestjylland var en landsdel med en helt særlig profil.

Tabt i åen

Genstande fra Skjern Å

Af Torben Egeberg

De sidste to års numre af FRAM har indeholdt beretninger om veje, broer, laksegårde og meget andet, fremkommet ved de arkæologiske udgravninger forud for Skjern Å Naturprojekt.¹ Kun i begrænset omfang har de mange enkeltfund været omtalt. Denne midtvejsberetning har til formål at råde bod på dette ved at fortælle om nogle udvalgte grupper af disse genstande. Det efterhånden store antal enkeltfund rækker lige fra de mest ydmyge til de mest spektakulære. Langt de fleste er fremkommet ved vadesteder og broer, hvor de sandsynligvis er tabt, mens andre for eksempel stammer fra fiskeredskaber.

Nogle af genstandene er allerede færdigkonserverede. Men en stor del af de mange rustne jernsager er endnu kun set som røntgenfotos. Sådanne billeder har dog også fordele, da det nøjagtige omrids og smedestrukturerne afsløres meget

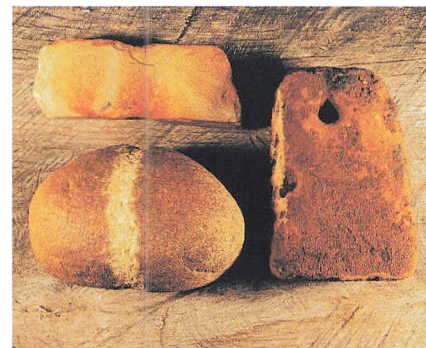
tydeligt. Generelt kan mange genstande derfor uden videre bestemmes og sættes ind i en sammenhæng, men så let går det ikke altid. Så må der ledes i fagbøger eller søges hjælp hos eksperter fra ind- og udland.

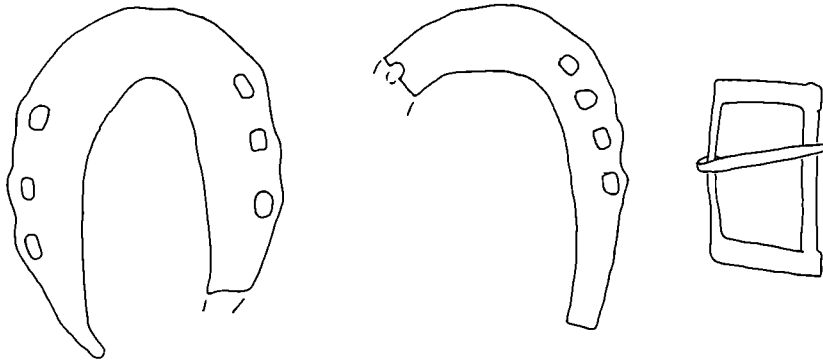
Fiskeredskaber

Fiskeriet i Skjern Å har naturligvis været ganske omfattende. Det kan derfor heller ikke undre, at der er fundet fiskeudstyr, i form af netsynk (figur 1). Nogle er lavet af flade natursten, der ved hjælp af tilhugning af langsidernes kanter er blevet forsynet med indhak til fastgøring af snor. Et sådan er fundet i Gundesbøl Å. Netsynk af meget lignende form er fundet på Gudmund Hatts Nørre Fjand boplads fra ældre jernalder, og de synes at have været i brug frem til nutiden, dog således, at der er tjærerester på de nyere tids eksempla-

rer, som er fundet langs Skjern Å eller ved Ringkøbing Fjord. Ved vadestedet i Lønborg er fundet en rund natursten med en indhugget rille, sandsynligvis også et netsynk, der i denne form også kendes i forhistorisk tid. Samme sted er der endvidere fundet et andet netsynk, fremstillet af en importeret teglsten, en såkaldt frisisk eller hol-

Figur 1. Udvalg af netsynk (Foto: Skjern-Egvad Museum).

Figur 2. Hestesko og jernspænde fra Skjern Vad. (Omridstegning på grundlag af røntgenfotos: TEH).

landsk moppe fra 16-17-1800-tallet. Det er endnu ikke blevet bestemt, hvilke typer garn og til hvilke former for fiskeri, disse net-synk blev brugt. Muligvis kan dateringerne også indsnævres. Fundene af fiskeredskaber i Skjern Å vil iøvrigt kunne danne modspil til de overleverede skriftlige kilder om fiskeriet i åen, hvoraf de ældste er fra begyndelsen af 1100-tallet.

Til vinterfiskeriet ved åen eller på fjorden brugte man blandt andet isøksker. En sådan med rester af skaft er fundet i Skjern Vad. De blev brugt langt op i nyere tid, men hvor langt tilbage i tiden, denne form for fiskeri kan spores, har ikke umiddelbart kunnet afklares.

Den middelalderlige stammebåd, der i 2000 blev fundet ved Skjern Vad, kan have været brugt i forbindelse med fiskeri på åen, samtidig med at den selvfølgelig også kan have sikret en tørskoet transport over åen.

Hestendstyr

Et par hestesko, der er fundet i Skjern Vad, stammer fra middelalderen (figur 2). Den ene har markerede hager af den såkaldte spanske type, der i følge Niels-Knud Liebgott,² var almindelig i 13-1400-tallet. Den anden er lidt anderledes udformet, og kan stamme fra perioden 1250-1500. Ved vadestedet i Lønborg er desuden fundet en lignende hestesko.

Et stort jernspænde fra Skjern Vad bør nævnes sammen med hesteskoene, da det på grund af sin størrelse måske stammer fra hesteseletøj.

Lerkar og andre beholdere

Lerkar er fremkommet i Lønborg, i Bøel Enge («Kyvling Færge», mellem Lønborg og Tarm), i Skjern Vad samt i Gundesbøl Å. Tidsmæssigt spænder fundene fra yngre jernalder til nyere tid. Bemærkelsesværdigt er det, at der alle de nævnte steder er fundet jernalderlerkar, enten som bopladsaffald eller som hele lerkar, dette er tilfældet i Bøel Enge og i Gundesbøl Å. Tydeligst er bopladsaffald fundet ved Skjern Vad, hvor skår, kværnsten, knusesten og jernslag-ger lå samlet i en stenlægning, der må være hentet inde på fast land. Ganske naturligt er der også fundet lerkar fra middelalder og nyere tid, men mærkelig nok er middelalder-skår fåtallige. Fra nyere tid stammer skår af fajance, porcelæn og glas, særligt ved Skjern Vad er der fundet en del materiale, hvoraf noget kræver ekspertbistand for at kunne bestemmes nærmere.

Af andre beholdere er tønder også fundet, i form af et par tøndestave i Skjern Vad. Den ene er blevet årringsdateret til 1220'erne.

Figur 3. Udvalg af knogler fra Skjern Vad. (Foto: Skjern-Egvad Museum).

Dyreknogler

Knogler er især fundet ved vadestederne i Lønborg og ikke mindst i Skjern Vad (figur 3). Der er ikke foretaget zoologiske bestemmelser endnu. Lemmeknogler, ryghvivler, ribben og også kraniedelev af forskellige dyr ligger nu i de mange fundkasser. Enkelte knogler er overhuggede og knuste, sikkert for at udtage marven. Dette tyder på, at der også er smidt madaffald i åen. At forklare de øvrige knoglers tilstedeværelse kan give anledning til mange overvejelser. De kan således stamme fra dyr, der ganske enkelt er faldet i åen i forbindelse

med græsning. Drukning i stude-drifternes tid er også en forklaring. For middelalderens vedkommende kan druknede heste være en mulighed, idet eksport og dermed drivning af heste sydpå gennem Jylland har været af betydeligt omfang.³ Men lige præcis fund af hesteknogler kan også være en direkte følge af, at hestekød blev anset for en uren spise. Med andre ord kan åen have været brugt som sidste hvilested for selvdøde heste.

Personlige genstande

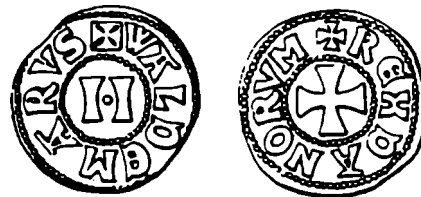
Mønter er noget af det, folk oftest har tabt (figur 4). Selv om det arkæologiske udgravningsarbejde oftest er foregået ved hjælp af skovle og gravemaskiner, har det alligevel kunnet lade sig gøre at finde så små genstande som mønter. Indtil nu er to eksemplarer fremkommet, begge i Skjern Vad. Det ene svarer til Valdemar II Sejrs rigsmønt, slået i perioden 1202 til 1241. Den anden mønt er en endnu ukonserveret og ubestemt sølv mønt, hvorpå man kan læse 1522 (figur 5).

I Skjern Vad er tabt en slibesten med hul til ophængning i bæltet. Stenen er fremstillet af importeret lysegrå skifer, en bjergart, som var almindelig brugt i vikingetid og middelalder (figur 6).

Fodtøj findes ofte bevaret i kul-

turlagene i middelalderens byer. Men i Skjern Vad er det lykkedes at finde et par stykker læder, hvoraf det ene er et stort stykke af en støvle, der har været snøret med to læderremme (figur 6).

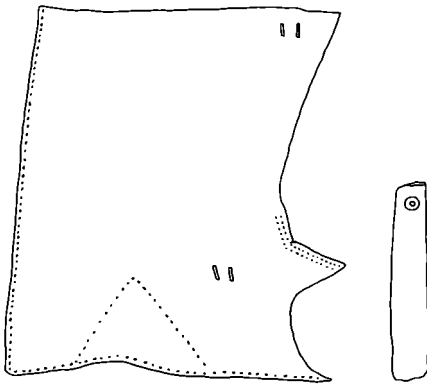
Tabt i Skjern Vad er også et

Figur 4. Valdemar Sejr-mønt, svarende til mønten fra Skjern Vad. (Gengivet efter Kirsten Bendixen: Mønter som historisk kilde. HIKUIN 6, 1980, figur 8).

Figur 5. Sølv mønt fra Skjern Vad, endnu ikke konserveret (Foto: Skjern-Egvad Museum).

Figur 6. Læder fra støvle og slibesten, fundet i Skjern Vad (Omriddstegning: TEH).

Figur 7. Bronzespænde fra Skjern Vad. (Foto: Bo Hansen).

usædvanligt bronzebeleg, der er aflangt og forsynet med en kraftig krog i begge ender (figur 7). Set fra forsiden er det udsmykket med båndslang i cirkler i en middelalderlignende stil. Funktionen af det godt 20 cm lange beleg har dog endnu ikke kunnet indkredses trods forespørgsler til efterhånden mange fagfolk.

I år er et af de hidtil mest spektakulære fund fremkommet – og

igen i Skjern Vad. Det drejer sig om en spiralarmring, der er udsmykket med ormeslyng og dyrehoveder (figur 8). Fundet er gjort i to omgange ved museets undersøgelser. Først blev den ene halvdel fundet i intakt tilstand, dernæst lykkedes det at finde resten, som dog har taget skade af at blive trykket af bæltterne fra en stor gravemaskine. Selv om der forestår et konserveringsarbejde, før at alle detaljer kan studeres nærmere, kan det dog lade sig gøre at foretage en foreløbig udtegning af noget af udsmykningen. Den består af båndslang, formet som en slange med hoved, og på hvis krop, der rent

kunstnerisk er anbragt en række hoveder (figur 9). Der er ingen ben på dyret, der således næppe kan betegnes som andet end en slange eller en »orm«. En tydelig markeret hale er med til at underbygge denne udlægning. Ringen har haft otte vindinger. Den indvendige diameter på otte cm, hvilket mere end antyder, at den er blevet rullet direkte på indehaverens arm. Denne har været af hunkøn at dømme ud fra bornholmske gravfund, hvor sådanne ringe ses på kvinders underarme.

Ud fra stilen i udsmykningen kan ringen dateres til sen jernalder eller meget tidlig vikingetid. Den

Figur 8. Armringen fra Skjern Vad før konservering. (Foto: Skjern-Egvad Museum).

kan være tabt i Skjern Vad og den kan være nedlagt ceremonielt. Ellers måske viser der sig en helt anden forklaring.

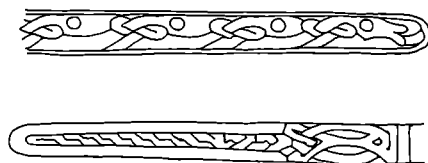
Våben

På steder, hvor vejføringer krydser åer, er det almindeligt, at finde våben, enten ved tilfældigheder i forbindelse med jordarbejder eller som her, ved arkæologiske udgravninger. Også i Skjern Å er der åbenbart blevet tabt våben (figur 10). I nærheden af Skjern Vad er der fundet en lansespids, hvis skaft dog ikke længere var bevaret.

Af dolke er der i Skjern Vad fundet to eksemplarer, og i forvejen dukkede skæftet til en såkaldt nyredolk op kort før projektet startede. Nyredolke var almindelige i det nordligste Europa, inklusive det danske område. Det vides, at dolkene som andre dolke i vid udstrækning blev lavet i værksteder med hver sit særpræg. Dog er der endnu ikke fundet afbildninger af nyredolke, der helt svarer til vores dolk, hvorfor oprindelsesstedet endnu er ukendt.

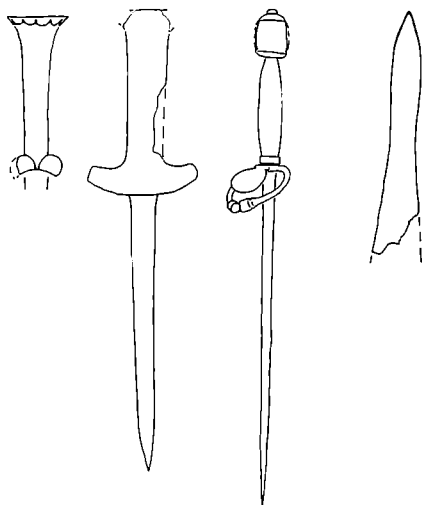
Den første dolk fra Skjern Vad har træfæste og en klinge med æg og ryg. For denne dolks vedkommende forsøger vi også at finde lignende dolke litteraturen eller i andre museers samlinger, således at

oprindelse og alder kan bestemmes. Senest er der fremkommet endnu en dolk, der ved røntgenfoto-grafering har vist sig at være

Figur 9. Udsnit af ornamentikken på armrings: hovedet i den ene ende og afslutning med hale i den modsatte ende (Tegning: TEH).

Figur 10. Våben fra Skjern Å: lansespids og dolke. (Omridstegning blandt andet på grundlag af røntgenfotos: TEH).

fremstillet i en meget høj kvalitet. Fæstet består af profileret jernblik, hvorpå der er loddet indlægninger af bølgede kobberbånd. Mellem fæste og klinge sidder en profileret parérbøjle, hvis ender er bøjet mod hinanden i et cirkelslag. Skråt nedad fra parérbøjlen sidder en rund plade, der også er udsmykket. Klingen er tveægget. Den meget flotte dolk er i øjeblikket under konservering og dens kvaliteter gemmer sig derfor endnu under beskyttende voks og gaze (figur 11). Når konserveringen er tilendebragt, kan detaljerne studeres nærmere, og dolken vil forhåbentlig kunne dateres og måske også kunne henføres til et nærmere bestemt geografisk område. Foreløbig viser en sammenligning med lignende våben, at den må stamme fra 15-1600-tallet.

Sidste etape

De undersøgte veje, broer og øvrige anlæg giver sammen med rækken af enkeltgenstande allerede nu et indtryk af både dagligdags udnyttelse af for eksempel åens fiskeri, over almindelig færdsel, hvor der tabes ting, til våben, der kan afspejle nogle af de krigshandlinger, der er omtalt i skriftlige kilder.

Med udgangen af 2002 slutter anlægsarbejdet og dermed også det

arkæologiske arbejde, som er direkte forbundet hermed. Men for at fuldende billedet mangler der blandt andet at knytte bosættelseshistorien på fast land sammen med resultaterne af udgravningerne i ådalen. Ligeledes kan det meget vel tænkes, at der bliver behov for at foretage nogle opfølgende arkæologiske undersøgelser på udvalgte steder, først og fremmest i randområderne direkte ud til Skjern Ådalen.

Noter og henvisninger

- 1 De arkæologiske undersøgelser i Skjern Ådalen samt de medvirkende institutioner og personer er omtalt følgende steder: FRAM 1999 og 2000 samt Vejnhistorisk Tidsskrift nr. 2 (2001) og Mogens Schou Jørgensen & Torben Egeberg: På tværs af Skjern ådalen, i Nationalmuseets Arbejdsmark 2001. Disse steder kan man læse mere om resultaterne hidtil.
- 2 Niels Knud Liebgott: Middelalderen, Sesams Danmarkshistorie.
- 3 Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder, bd 6, s. 524).

Figur 11. Dolken med metalfæstet frigøres for den midlertidige voksbeskyttelse for den midlertidige voksbeskyttelse. Når overfladen er færdigbehandlet, får man først indtryk af detaljerne i fæstets udformning. (Foto: Konserveringscentret for Ribe og Ringkøbing Amter).

Bageovnen fra Ravnkilde Bageri

Af Kirsten Linde

Kører man gennem den lille landsby Ravnkilde i Himmerland, vil man i nærheden af kirken i den lille gade, Sømosevej, kunne se et hvidt hus med et skilt over døren i gavlen. Her står der »Ravnkilde Bageri – D Christiansen«.

Engang hørte dette forhus til Ravnkilde Bageri. Her var der bagerbutik og beboelse. I bagerbutikken solgte bagerens kone og en ung pige friskbagt brød til Ravnkildes beboere. Gik man om bag ved forhuset, så man en pikstensbelagt gårdsplads og et langt baghus, som rummede selve bageriet, en vognport og stald. I bageriet bagte bageren og svenden rugbrød og finbrød. I vognporten stod bagerens vogn, som blev brugt, når man kørte landture med varme rugbrød til omegnens bondegårde. I stalden holdt man grise, ænder og høns, som blev opfodret med gammelt brød og andet fra bageriet, og oppe på loftet over bage-

riet boede bagersvenden i et lille kammer.

I dag ligger forhuset så tilbage med skiltet. Bagerbutikken er forlængst nedlagt og slået sammen med beboelsen. Går man bag ved

forhuset, vil man ikke længere finde et baghus, men derimod en bar plet, hvor bageriet engang lå. Det forunderlige er dog, at bygningen ikke bare er blevet revet ned for dermed at være borte for

Ravnkilde Bageris forhus og baghus på ældre fotografi.

altid. Dette bageri vil, som en anden fugl Fønix, blive genfødt i sin oprindelige skikkelse på Hjerl Hedes Frilandsmuseum.

Men før bageriet i den nærmeste fremtid bliver genopbygget på Hjerl Hede, har museets medarbejdere udført et stort stykke arbejde med at finde bygningen, dokumentere dens historie og derefter tage bageriet ned sten for sten. Især har den store bageovn i bageriet været en stor udfordring både at afmontere og at dokumentere med fotografier og beskrivelser. Vi vil derfor gerne i det følgende fortælle om bageriets hjemtagning til Hjerl Hede og ikke mindst om det spændende og krævende arbejde med at flytte bageovnen.

Baggrunden

På Hjerl Hede har vi længe næret et ønske om at supplere bygnings-samlingen med et landbageri. Museet har gennem årene arbejdet for at samle de håndværk og handels- og levnedsmiddelerhverv, som fandtes i en landsby før i tiden. Sammen med museets arbejdende vandmølle og arbejdende mejeri vil et landbageri vise sammenhængen mellem de forskellige levnedsmiddelfag i andelsperiodens landsbilmiljø.

Det er desuden også væsentligt ved hjælp af et traditionelt bageri at kunne fortælle historien om landbagerierne. De gennemgik en meget stor forandringsproces i løbet af 1900-tallet. I første halvdel af århundredet bagte landbagerierne primært rugbrød, og man kørte landture til omegnens bøndergårde flere gange om ugen. I perioden 1950-60 gik man over til først og fremmest at fremstille finere brød, idet rugbrødsbageriet blev udkonkurreret af rugbrødsfabrikkerne. Man sluttede også med landturene, idet folkeholdet på gårdene gik markant ned.

I 1992 gennemførte Hjerl Hedes Frilandsmuseum en større undersøgelse over ældre håndværkerværksteder i Vest- og Nordjylland. Ud af syv bagerier blev fem udvalgt til en grundigere undersøgelse og fotodokumentation. Ejerne blev interviewet, og de enkelte bageriers historie og særpræg kunne dermed sammenlignes. Senere er Hjerl Hede blevet kontak- tet af ejerne af yderligere fire bagerier, som også har indgået i overvejelserne omkring udvælgelsen af et repræsentativt landbageri.

Ravnkilde Bageri blev udvalgt ud fra flere væsentlige kriterier. I håndværkerundersøgelsen fra 1992 fremgik det, at firmaet Strømmen A/S i Randers havde haft en

Bagevognen fra Ravnkilde på Hjerl Hede.

meget dominerende stilling som leverandør af bageovne og bagerinventar til bagerier i Nord- og Vestjylland. Det var derfor et stort ønske, at det udvalgte bageri skulle indeholde en ovn fra Strømmen A/S.

Et andet lige så væsentligt kriterium var, at bageriet havde fungeret som et »klassisk landbageri«. Det vil sige, at bageren i første halvdel af 1900-tallet havde baseret størstedelen af indtjeningen på rugbrødsbageri og havde kørt landture til omegnens gårde. Ravnkilde Bageri fungerede som sådan et bageri i Ravnkilde og havde også haft et stort opland, hvor en væsentlig del af bageriets kunder boede.

Hjerl Hedes Frilandsmuseum erhvervede i 1970'erne den originale bagervogn fra bageriet, som museets gæster siden har kunnet se om sommeren, når den har kørt rundt i Den Gamle Landsby. Bagervognen blev brugt til landture i begyndelsen af 1900-tallet og i en kort periode under anden verdenskrig.

Et tredje kriterium for udvælgelsen var, at bageriets historie kunne dokumenteres. Her fremtrådte Ravnkilde Bageri som meget vel-dokumenteret.

Et fjerde kriterium var bygningens tilstand. Ravnkilde Bageri viste sig at have bevaret størstedelen af sit originale særpræg fra første halvdel af 1900-tallet både udvendigt og indvendigt. Bager Anton Pedersen, som virkede fra 1913-1933, havde ombygget bageriet indvendigt, men ikke ændret det væsentligt udvendigt. Den efterfølgende bager Daniel Christiansen havde bevaret omtrent alt interiør og eksteriør i bageriet intakt i de år, han virkede som bager fra 1933-83, suppleret med enkelte nye større inventardele. Bageovnen fik oliefyrt i 1950'erne, raskskabet blev fornyet og komfur, håndvask, toilet og baderum til svenden kom til i 1960'erne. Størstedelen af det faste bagerinventar var derfor det originale fra Strømmen fra

1920'erne og 1930'erne, som stadig var fuldt funktionsdygtigt.

Bageriets historie

I 1882 byggede en bager ved navn Møllerup bageriet i Ravnkilde. Han havde været bager ved Conradsminde Glasværk, før han flyttede til Ravnkilde og etablerede sig der.

I 1901 solgte han bageriet til hestehandler Jørgen Kold, som lejede bageriet ud til en bager Jespersen i perioden 1901-1913. Hestehandler Kold byggede en stor staldbygning i forlængelse af bageriet. Han gjorde det godt som hestehandler, hvad den tilbyggede staldbygningens størrelse også antyder. Her kunne der skaffes plads til cirka 40 heste. Til ejendommen lå nogle tønder land, som siden er blevet udstykket.

I 1913 købte bager Anton Pedersen både bageriet og staldbygningen af Jørgen Kold. Han moderniserede bageriet med en bageovn fra Strømmen i 1930 og købte det bagerinventar, som den senere bager Daniel Christiansen overtog.

Bagermester Daniel Christiansen købte i 1933 bageriet og virkede som bager til 1983. Han var udlært som svend i 1920 i Gøl ved Ålborg, og ved købet af Ravnkilde Bageri gik Ålborg Havnemølle ind som kautionist. Efter overtagelsen

Bagermester Daniel Christiansen og hans kone Ingrid.

i 1933 ændrede han kun lidt i bageriet. Daniel Christiansen blev interviewet kort før sin død i 1992, og hans beretning om livet i bageriet danner et godt udgangspunkt for at rekonstruere arbejdsgangen i bageriet, når det engang skal genåbnes på Hjerl Hede.

Bageriet i 1930'erne

Daniel Christiansen berettede ved interviewet om livet i bageriet i 1930'erne. Dengang havde han en ansat svend, som boede i et kammer på loftet over staldbygningen. Familien selv boede i forhuset,

hvor bagerbutikken lå i den ene ende af huset med indgang i gavlen. I bagerbutikken havde hans medhjælpende hustru en ung pige, som også gik til hånde i huset.

Man begyndte allerede at fyre ovnen op om eftermiddagen før næste dags bagning. Man fyrede med kvas og kul over en tretimers periode, og denne varme blev derefter holdt ved lige. Om morgenen begyndte man at bage omtrent klokken seks. Der blev bagt rugbrød og finere bagværk seks dage om ugen. Om mandagen kørte bageren rundt til omegnens skovejere og fik afsavede trætoppe og kvas til indfyring i ovnen. Denne dag tørrede man marengs i den øverste ovn på eftervarmen. Den øverste ovn kaldtes derfor *marengsovnen*.

I 1930'erne var rugbrød det vigtigste produkt. Der blev bagt flest fire-kilos rugbrød. Melet, som blev opbevaret på loftet, blev hældt ned gennem en meltragt i æltekarret. Fra æltekarret kom dejen over i et zinktrug med hjul under, hvorfra det blev kørt til en rugbrødssprøjte, som automatisk afklippede og formede dejen i passende portioner. Herfra blev rugbrødene anbragt på *rullebræt*. Det var aflange træbrædder, som to mænd i fællesskab kunne flytte over på *udtræksberden*. Her blev rugbrødene anbragt, og derefter blev herden

skubbet ind i bageovnens nederste ovn, som kaldtes for *rugbrøds-ovnen*.

Af finere bagværk blev der fremstillet franskbrød, tvebakker, kaffeboller, wienerbrød, rundstykker og marengs. Dejen til det finere bagværk blev æltet i en mindre æltemaskine og udformet på de store bageborde. Bagermesteren og svenden havde hver sit bord. Efter udformningen af dejen blev det finere bagværk anbragt på plader og sat ind i raskskabet til hævnning. Efter hævnningen blev pladerne anbragt i marengsovnen.

Indtil 1949 kørte Daniel Christiansen på landture med brødvognen ud til gårde og husmandssteder. Den hestetrukne bagervogn blev tidligt erstattet med en bil, men under anden verdenskrig blev den igen anvendt. Rugbrødene blev pakket i brunt papir, og man skrev kundens navn på papiret. Bagervognen kørte ud tirsdag, onsdag, torsdag og fredag.

At flytte et hus

Baghuset med bageri, vognport og staldbygningen bestod af en meget lang murstensbygning. Selve bageriet var hvidkalket foran og på gavlen, hvorimod bagsiden og stald delen stod i ubehandlet rødstensmur. Fyldningsdøre, spros-

sevinduer, og staldvinduerne var originale. Taget var oprindeligt dækket med tagpap, som senere blev erstattet med eternittag. Taget blev muligvis hævet i bageribygningen i 1901, da hestehandler Jørgen Kold byggede staldbygningen i forlængelse af bageriet. Skrånende vægge i en forhøjet tagkonstruktion kunne tyde på dette.

Baghuset indeholdt bageri, fyrrum, to lagerrum og et tilbygget vaske og wc-rum fra 1960'erne. Imellem bageriet og stalden fandtes en åben vognport. Inde i staldbygningen var der grisebåse, et rum til ænder og høns samt en garage. På loftet var der et værelse bygget af magarinekassebrædder til bagersvenden. Loftet blev anvendt som opbevaringsrum for mel. Oprindeligt havde man en hejseanordning i vognporten, hvor man kunne hejse de tunge mel-sække op gennem en lem. Denne anordning blev tidligt sløjffet, og man bar sækkene op ad trappen. Melet blev hældt ned i en beholder som via en stor meltragt førte melet ned i æltekarret i bageriet. I det åbne rum ovenpå bageovnen blev der i perioder tørret gåsedun.

Heldigvis har museets faste stab af håndværkere efterhånden oparbejdet en stor og god erfaring i at flytte huse. Bageriet voldte derfor ikke så stort besvær. Først blev ta-

get afmonteret og alle spærene nedtaget i sektioner. Det viste sig at tømmeret var i forbavsende god stand og at museets tømrere derfor ikke fik så stort et arbejde med at reparere det, som man kunne have frygtet. Derefter fjernede man med forsigtighed alle døre og vinduer. Alle vinduerne er siden blevet restaureret af museets snedker og maler og ligger parat til at blive indsat ved husets genopførelse. Derefter blev mørtelen fjernet og murstenene taget ned og pakket, således at huset kan genopbygges med originalmurstenene.

At flytte en bageovn

Ved første besigtigelse i Ravnkilde Bageri vidste vi, at vi stod overfor en stor udfordring. Den type bageovne, som findes i ældre bagerier, er alle muret op og fylder ligeså meget som et værelse på over 12 kvadratmeter. En ovn indeholder omtrent ligeså mange mursten som et mindre hus og er muret op med et sindrigt system af varm- og koldluftskanaler, aftræk og isolering. Der findes et meget stort antal jernrør, som leder varmen rundt inde i ovnen, og forskellige træk, som regulerer temperaturen. Udenpå ovnen findes hejseanordninger, ovnlåger, kedler og vandrør, og dertil kommer en høj skor-

sten, som også skal tages ned sten for sten.

I det hele taget fortonede opgaven sig som temmelig krævende. I første omgang overvejede vi at grave bageovnen fri og derefter flytte den i et stykke med en kæmpekranvogn. Vi var dog bange for, at indvendige kanaler eller rør i bageovnen kunne blive beskadiget ved en sådan flytning, hvorved den kunne blive ubrugelig. Vi besluttede derfor, at bageovnen skulle tages ned på almindelig måde, hvor man mærker og afmonterer alle dele, hvorefter de bliver pakket og flyttet.

Model I fra Strømmen A/S

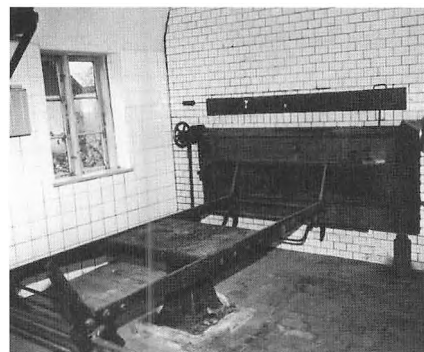
Den bageovn, som blev installeret i Ravnkilde Bageri i 1930, kom fra Strømmen A/S i Randers og havde betegnelsen »Model I«. Dens størrelse blev angivet efter arealet i den nederste rugbrødsovn, som var på 180×230 cm, og den havde en fast herd til 12 plader i den øverste marenngsovn.

Strømmen A/S havde forskellige modeltyper bageovne. Alligevel blev alle de standardiserede modeller tilpasset hvert enkelt bageri, og der blev udarbejdet en individuel arbejdstegning for alle de bageovne, Strømmen A/S installerede i både store og små bagerier rundt

om i landet. I arkivet for Strømmen A/S, som nu befinder sig på lokalarkivet i Randers, lykkedes det derfor at finde arbejdstegningerne til præcis den bageovn, som medarbejderne fra Hjerl Hede skulle i gang med at afmontere.

Det viste sig dog hurtigt, at arbejdstegningerne ikke helt svarede til virkeligheden. Når en bageovn af denne type blev installeret i et bageri, var der flere eksperter inde i billedet. Den ene gruppe bestod af teknikerne fra Strømmen A/S, som udtænkte ovnenes funktionsmåder, beregnede tryk i varmerør og udarbejdede arbejdstegningerne. Den anden gruppe bestod af ovnbyggerne, som forestod den praktiske etablering af bageovnene. Ud fra deres mangeårige erfaringer lavede de ofte nogle små

Bageovnen og soklen til udtræksherden.

sen herd betyder egentlig »bund i en ovn«. Med en udtræksherd menes dermed, at »bunden« i ovnen kan trækkes ud. Det var en meget stor fordel at bruge udtræksherd, når man bagte de store, tunge rugbrød.

Udtræksherden hvilede på en sokkel, som var fastmonteret i gulvet foran bageovnen. Ovenpå soklen sad en skinneanordning med en låsemekanisme i den ene ende. Når håndtagene var oppe, sad udtræksherden fast på soklen og kunne ikke røkke. Når man vipede håndtagene ned, blev ud-

træksherden samtidig vippet op på fire hjul, og man kunne nu trille den ind i ovnen.

Udtræksherden kunne også drejes 180 grader på soklen. Det var en fordel, hvis ovnen bagte ujævnt. Fik brødene mest varme inderst i ovnen, kunne man tage udtræksherden ud, dreje den 180 grader og trille den ind i ovnen igen.

Rugbrødsovnen havde en meget stor ovnåbning. På siderne af ovnåbningen sad en hejseanordning, hvor man kunne sænke og hæve ovnlågen ved hjælp af et lod. På ovnlågen sad et *pyrometer*, som vi-

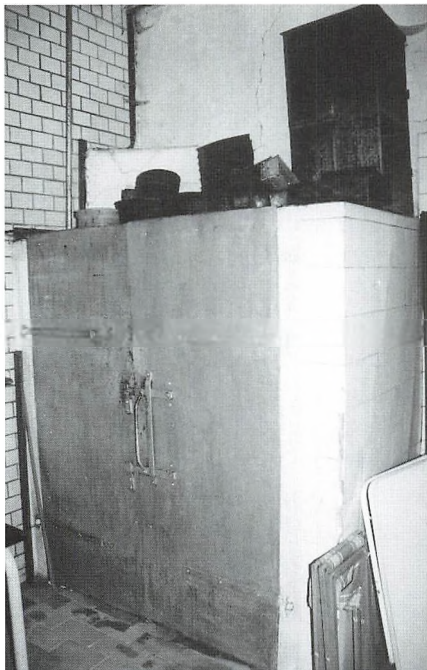
Udtræksherden.

Glasvinduet i marengsovnen.

ste temperaturen inde i ovnen, og logoet fra Strømmen A/S.

Marengsovnens åbning var ikke så stor som rugbrødsovnens. Denne ovn havde ikke nogen udtræksherd, men derimod en fast herd inde i ovnen. Når bageren bagte finere bagværk, satte han wienerbrød, boller og kager ind i ovnen på plader. Ovnåbningens ramme havde et flot logo for Strømmen A/S. For at kunne holde øje med bagværket, havde

Raskskab.

ovnens låge et lille glasvindue i den ene side. Daniel Christiansen havde endvidere konstrueret en slags hjemmelavet ovnlygte. Den bestod af en elektrisk lampe med en reflekterende sølvpapirskærm, hvormed han kunne lyse ind i ovnen. Også denne ovn havde pyrometer.

Ved siden af den store bageovn stod et *raskskab*. Her blev bagværket stillet til efterhævning – *raskning*. Inde i skabet var der en kon-

stant, fugtig temperatur på omkring 30 grader, som var optimalt for efterhævningen.

Bag på ovnen var en vandkedel muret halvvejs ind i bageovnen. Det varme vand fra denne kedel blev ført ind i raskskabet og bageovnen via et rørsystem som lå udenpå ovnen. Vanddampen blev pustet ud inde i ovnen under bagningen og gjorde bagværket luftigt.

På bagsiden af ovnen fandtes ovenover indfyriingsåbningen fem små renselåger med logoet for Strømmen A/S. Når man åbnede renselågerne, kunne man se rørenderne fra begge ovnene. Via renselågerne kunne man rense disse rørender for sod og aske, som steg op gennem ovnen fra indfyriingsrummet.

Sikring mod skader

Varmerørene inde i bageovnen var fyldt med $\frac{1}{3}$ vand og $\frac{2}{3}$ luft. Når de blev opvarmet i den ene ende, opstod der et stort tryk. I sjældne tilfælde skete det, at et rør sprang ved trykopvarmningen. Renselågerne ville dermed fare ud i rummet som et projektil ved trykket, hvilket bagerne var opmærksomme på. Derfor lagde de et tykt lag mursten ind mellem rørenderne og lågerne for at sikre sig

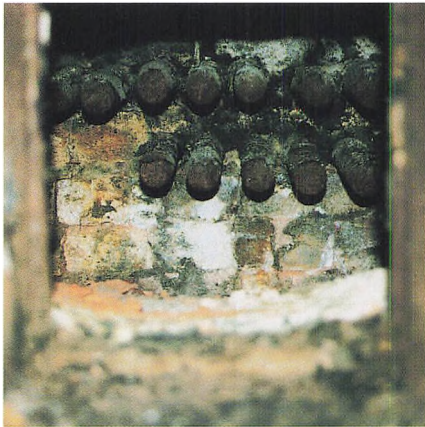

Sprængt rørende.

imod rørsprængninger. Ved nedtagningen kunne det konstateres, at en af rørenderne på et tidspunkt var sprunget uden at blive skiftet. Hvis et rør sprang, forsøgte man altid gennem renselugen at løsne murpudset den lå i. Derefter

Renselåge med logo.

Rørenderne kan ses gennem renselågens åbning.

Røgkanal og koldluftskanal set ovenfra.

taget lag for lag. Bageovnen kunne nærmest sammenlignes med en stor lagkage med et meget stort antal lag. Vi begyndte foroven og arbejdede os nedad.

Ovenpå ovnen havde man bygget et trægulv. Under dette trægulv lå et murstenslag, som var løst nedlagt i et sandlag. Sandlaget var meget tykt og isolerede godt. Museets medarbejdere gravede sandet bort og fejede til sidst ovnens overside ren. Under sandlaget lå bageovnens røgkanal og de to koldluftskanaler.

Derefter blev det øverste røg-

kunne man fjerne en jernplade på ovnens forside og forsøge at trække røret ud her igennem eller igennem rugbrødsovn. Da varmerørene ikke var fæstnet, men kun lå i buede T-jern, lettede det processen.

Nedtagning af ovnen

Da alle ovnens udvendige dele var afmonteret, begyndte arbejdet med at tage fliserne på ovnens sider af. Det var et vanskeligt arbejde, som krævede stor tålmodighed, da mange af fliserne ved bageovnens gentagne opvarmning var blevet meget skøre.

Derefter blev bageovnen ned-

Røgkanal og koldluftskanaler fjernet.

Marengsovnens varmerør afdækket.

kammer afdækket. Det øvre røgkammer fungerede som et opsamlingssted for røg, før den blev ført ind i røgkanalen. Røgen kom op i det øvre røgkammer gennem to små røgspærker fra det nedre røgkammer.

Efter at røgkammeret var afdækket, påbegyndtes arbejdet med den øverste marengsovn. Først skulle man fjerne to lag mursten. Det nederste lag lå i T-jern, som bar vægten af murstenene. Under murstenslagene, som udgjorde marengsovnens loft, lå varmerørene. Der gik en jernkant langs med marengsovnens kant, og herpå hvilede nogle T-jern med små buer, som varmerørene lå på.

Alle varmerørene skrånede let nedover mod det nedre røgkam-

mer. Den ene halvdel af varmerørene var bukket ind under den anden i den bagerste ende af bageovnen. Marengsovnens herd bestod af fire aflange betonplader, som lå på tværs.

Efter at marengsovnen var fjernet, gik man i gang med det nedre røgkammer. Dette kammer bestod af en smal passage, hvor varmerørenes ender fra både marengsovnen og rugbrødsovnen stak ud og dermed kunne blive opvarmet af den varme røg.

Rugbrødsovnens loft bestod af en stor firkantet jernplade. Herunder var det øverste hold varmerør, og i bunden af ovnen var endnu et hold varmerør placeret. Varmerørene var anbragt på samme måde som i marengsovnen,

på buede T-jern. Ovenpå de nederste varmerør var der anbragt to skinner til udtræksherdens hjul og en stopskinne inderst i ovnen. Langs den nedre kant af rugbrødsovnen lå et rør med små huller til dampen fra vandkedlen. Under de nederste varmerør lå et murstenslag og derunder et tykt isolerende sandlag.

Nederst i ovnen var indfyringsrummet. Loftet i indfyringsrummet bestod af flere murstensbuer, som var forskudt for hinanden.

Til sidst skulle bageovnens sidemure nedtages, og skorstenen afmonteres. Sidemurene var meget tykke for at isolere varmeudviklingen bedst muligt inde i ovnen. Sidemurenes bredde svarede til en murstens længde + ler i hulrum +

Varmerør placeret i T-jern med buer.

Indfyrringsrum ses nederst.

en murstens længde. Det isolerende lerlag bestod af moler. Dette ler har stor isoleringsgrad og synker ikke sammen. Da moleret blev taget ud ved nedtagningen af ovnen, var det ikke sunket, men lå stadig op til kanten i hulrummet.

Bageri og bageovn genopføres

Vi er begyndt arbejdet med at genopføre Ravnkilde Bageri på Hjerl Hedes Frilandsmuseum. Arbejdet

Jernpladen, som udgjorde rugbrødsovnens loft, løftes af.

vil hurtigt skride frem her i efteråret 2001, og vi håber at selve huset kan stå »indflytningsklar« til næste forår. Det største arbejde ligger ikke i at genopføre huset. Derimod vil arbejdet med genopførelsen af bageovnen blive en større udfordring. Først er der et stort arbejde for museets smed med at restaurere og trykprøve alle ovens rør. Derefter skal alle de løse og fastmonterede dele gennemgås stykke for stykke.

Hele ovnen skal derefter genopbygges nøjagtig, som den blev nedtaget, for at vi kan være sikre på, at alle trækkanaler og varmerør fungerer, som de skal. Arbejdet bliver stort og meget tidskrævende. Vi håber derfor, at vi kan finde gode samarbejdspartnere, som vil være med til at løfte denne spændende opgave.

Noter

Dokumentation i form af fotos, arkivalier, interviews og så videre foreligger i museumssag nr. 340, håndværkerundersøgelsen 1992 samt museumssag nr. 812 Ravnkilde Bageri HHF. Arbejdstegninger fra Strømmen A/S er fra Randers Lokalhistoriske Arkiv.

Litteratur

Opfindelsernes Bog II. (red. André Lütken). Det Nordiske Forlag MDCCCI.

Den lille Høker og hans radio

Af Alf Møller Hansen

Chr.N.K. Christensen blev født i 1900 og blev snart kendt under navnet Den lille Høker. Dette navn fulgte ham lige til hans død ved en motorcykelulykke i 1949. Søsteren Johanne, som han boede sammen med i Kloster ved Ringkøbing, lod hans værksted stå urørt, til hun selv døde i 1997.

Det blev Bent Baagø Anthonisen, der skulle stå for boet, og da han så hvor mange underlige ting, der var i Den lille Høkers værksted, henvendte han sig til Per Hauge Mortensen, der er museumskyndig, og til Alf Møller Hansen og Karsten Mogensen, der begge er radioteknikere, for at få hjælp til at sortere i de mange spændende ting.

En af de ting, der var nederst i roderiet, var resterne af en radio, som Chr.N.K. Christensen tilsyneladende selv havde bygget. Det, der gjorde denne ting særlig interessant, var de to licensmærker,

der var limet på forsiden af apparatet. Det ene viste, at der var betalt licens for 1925, og det andet

for april 1926 til marts 1927. Disse to mærker var jo egentlig apparatets »dåbsattest«.

Den lille Høkers radio efter nænsom restaurering. Foto: Jørgen Borg.

Man kan undre sig over, at Chr. N.K. Christensen allerede dengang vidste, at der var noget, der hed radio, og selv havde bygget et apparat. Og det var endda kun fra 1923, at det blev tilladt for almindelige mennesker at eje og bruge en radiomodtager.

Det kan næsten kun være fra aviser, han har haft sin viden, for man må huske på, at der på den tid ikke var andre måder at sprede nyheder på. Denne modtager er endda ikke den første, han har bygget. Af søsterens beretning fremgår, at han byggede en krystalmodtager inden den lampe-modtager med licensmærkerne på, som vi fandt.

Om fænomenet radio

Men først lidt om fænomenet radio, der havde vakt Den lille Høkers interesse. Før det i 1904 lykkedes Valdemar Poulsen at frembringe den slags radiobølger, som man kender i dag, var der kun telegrafi at lytte til, hvis man havde en modtager. Men det var forbudt at eje en sådan.

Hvis man dengang havde haft en almindelig radio med mellem- og langbølger, som de fås i dag, ville man høre den tids telegrafi som en hvæsende lyd, der bredte sig over næsten hele skalaen.

Det var denne slags telegrafi, der sendtes fra Titanic, da den på sin jomfrurejse i 1912 stødte på et isbjerg og sank. Netop omkring den tid havde man vedtaget, at det internationale nødsignal skulle være SOS i stedet for det tidligere brugte CQD. For at være sikker sendte Titans telegrafist både SOS og CQD, da han ikke kunne være sikker på, at alle telegrafister kendte dette nye signal. Det var jo radioens skyld, at nogle blev reddet. Uden den var alle nok omkommet.

Det var først, da det lykkedes for Valdemar Poulsen at modulere radiobølgerne, det vil sige at der kunne sendes tale og musik, at mange mennesker begyndte at interessere sig for dette nye fænomen, selv om det var forbudt at lytte på disse underlige signaler, der kunne sende musik og tale gennem den bare luft.

Den første, der trodsede forbudet og lyttede til de eksperimentudsendelser, som Valdemar Poulsen og hans assistent Peter L. Jensen sendte fra Lyngby Radio, var den senere Tuborg-direktør, Einar Dessau, der da kun var 16 år. Efter mange eksperimenter sammen med en skolekammerat lykkedes det dem den 4. marts 1909 at høre »Karneval i Venedig«, der i Lyngby blev afspillet på en gram-

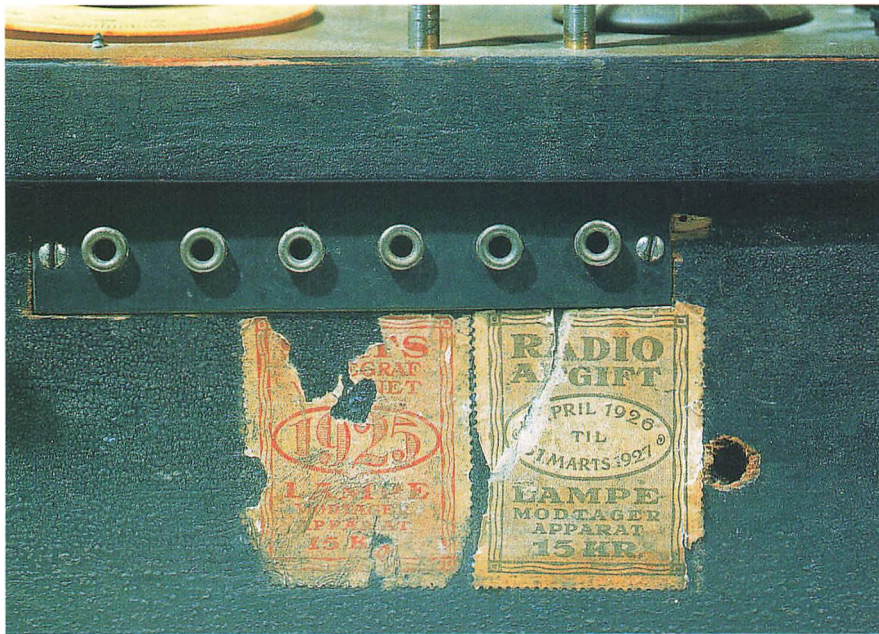
mofon, der stod lige foran senders mikrofon.

Peter L. Jensen blev senere af Valdemar Poulsen sendt til Chicago for at installere en af de nye sendere, og da det var gjort, blev han i USA. Han oprettede en lille fabrik, hvor han også eksperimenterede og herved opfandt den højttaler, der uden ændring af princippet anvendes overalt den dag i dag. »Magnavox« kaldte han den. Det var i januar 1915.

Forbudet mod at have en radiomodtager blev først ophævet i 1923. Dog skulle man ansøge »Ministeren for offentlige Arbejder« om tilladelse til at oprette en »Modtagestation«. Det er ganske interessant at se den liste, man offentliggjorde over de mennesker, der havde fået en sådan tilladelse. Listen er opdelt i forskellige kategorier: ingeniører, installatører, håndværkere og så videre, men den kategori, der har opnået langt de fleste tilladelser er skoleelever. Det kan vel ikke overraske, for netop skoleelever i videste forstand er de store eksperimentatorer med computere i dag.

Udviklingen af radiomodtagere

Den første modtager, hvormed man kunne høre, hvad der sendtes

Licensmærkerne på Den lille Høkers radio. Foto: Jørgen Borg.

fra radiostationerne var krystalapparatet. Med en tynd spids skulle man prøve sig frem ved at berøre forskellige steder på et blyglanskrystal for at finde den ensrettervirkning, der gjorde, at tale og musik blev siet fra selve radiobølgen, så det kunne høres i en meget følsom hovedtelefon. Denne modtager krævede ingen strømfor- syning, kun en god ca 20-30 meter lang udendørs antenne og en jord- ledning. Processen kaldes detekte- ring, og kredsløbet kaldes detek-

tor. Krystalapparatet var på mar- kedet indtil sidst i 1930'erne. De fleste krystalapparater var dog hjemmelavede.

Næste trin i udviklingen kom, da audionrøret blev opfundet af Lee de Forest i 1907. Edison havde allerede i 1884 påvist ensrettervirk- ning ved at indsætte en elektrode, der ikke berørte glødetråden i den glødelampe, han havde opfundet tidligere. Han mente, at man ved at indsætte en ekstra elektrode og til- føre den en elektrisk ladning må-

ske kunne forhindre, at glødelam- pen sværtede glasset indvendig, når den havde været i brug et stykke tid. Da det ikke virkede, blev denne første diode glemt i mange år, indtil Lee de Forest af ukendte årsager indsatte endnu en elektrode mellem glødetråden og den elektrode, som Edison havde indsat, og fandt ud af, at man kunne styre strømmen til den ene elektrode ved en ganske lille æn- dring af spændingen på den anden. Det vil sige, at lampen kunne for- stærke. Denne opfindelse var be- tingelsen for al videre udvikling indenfor radio, indtil transistoren blev opfundet i Bell's laboratorier i 1948. Det havde de Forest ikke fo- restillet sig, da han i 1912 solgte patentet til American Telephone Co. for »kun« 140.000 \$.

Peter L. Jensen fortæller, at han på den tid var misundelig på sin ven de Forest, da han fik så mange penge for sin opfindelse. Peter L. Jensen havde nemlig uden held forsøgt at sælge patentet på sin højttaler til Western Electric. Se- nere viste det sig jo, at det var Pe- ter L. Jensen, der var mest heldig, da hans »Magnavox« endelig rigtig slog an.

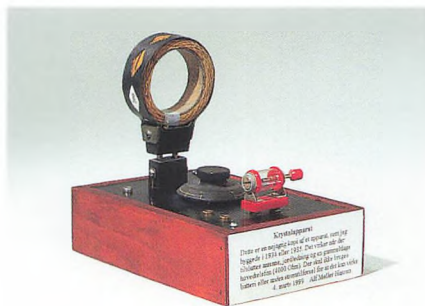
Da denne lampe nu kunne både ensrette og forstærke, lå det nær at prøve at lave en radiomodtager med den. Det lykkedes. Kløge ho-

veder fandt endda på, at man kunne øge forstærkningen ved at tage lidt af signalet på udgangen (anoden) og koble det tilbage til indgangen (gitteret), så det fik en ekstra gang forstærkning. På en sådan modtager var der foruden drejeknappen til at indstille hvilken station, man ville modtage, også en knap til at regulere denne tilbagekobling. Det gjaldt jo så om, at få så meget tilbagekobling som muligt for at forøge styrken af de svage signaler. Men overskred man en grænse, gik lampen i sving, så den virkede som sender på den bølgelængde, man lyttede på. Det bevirkede, at de nærmeste lyttere, der havde indstillet deres radio på den samme bølgelængde, kunne høre det som en hyletone oveni den udsendelse, man lyttede til.

Det medførte, at Statsradiofonien, som blev oprettet i april 1926, ansatte nogle folk til at finde de formastelige og få dem idømt en bøde, da dette hyleri var forbudt. Hvad deres titel var vides ikke, men de kaldtes »Hyleinspektører«.

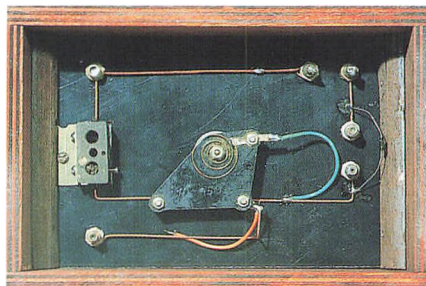
De mennesker, der havde radio, blev kaldt lyttere. Det var nok fordi, man ikke »hørte« på en radio. Dens lyd var så svag, at man måtte lytte godt efter for at høre noget. Og der skulle være ro i lokalet.

Denne modtager med én lampe

Krystalapparat. Alf Møller Hansen er født i 1924 og byggede et krystalapparat, da han var 10-11 år gammel. Dette er en nøjagtig kopi, som han har lavet i 1999. Apparatet virker, når der tilsluttes antenne, jordledning og en gammeldags hovedtelefon (4000 Ohm). Der skal ikke bruges batteri eller anden strømtilførsel. Foto: Jørgen Borg.

Undersiden af samme apparat. Så lidt skal der til! Foto: Jørgen Borg.

blev nok kun lavet af hjemmebyggere. Tegninger til, hvordan tingene skulle forbindes, var der mange af i den tids radiokataloger

og sommetider også i aviser og børneblade. Det er nok sådan et katalog, som Chr.N.K. Christensen har hentet sine oplysninger fra til den radio, som vi fandt. Det er også den radio, som søsteren Johanne omtaler som en tolampers radio i et efterladt skrift, som gengives her. Det er tilsyneladende skrevet i 1929 og renskrevet senere, idet der i kladden er brugt stort begyndelsesbogstav til navneordene, mens der i det endelige skrift er brugt lille bogstav. Her er Johannes beretning:

Små træk fra radioens barndom

Først var der krystalapparatet, saa en tolampers radio med hovedtelefon, aftagelige spoler til forskellige bølgelængder, hjemmelavede, bevirket paa en ogsaa hjemmelavet maskine. Bølgelængdens metertal blev saa sat fast paa hver enkelt spole.

Mange ville jo gerne høre f. eks. nyhederne, der blev sendt paa alle hverdage kl 19.00 og sidst paa aftenen. Om søndagen kl. 12.00 og kl. 19.00.

Det kneb til tider at kunne betjene gæsterne, saa det blev ofte til deling af hovedtelefonerne. Sidst i tyverne kom jo saa en større model med 4 lamper og løs højtaler.

Da der paa den tid ikke var elektricitet paa Klitten, maatte der bruges akkumulatorer og anodebatteri (tørbatteri) til radioen. Opladning af akkumulator kostede 1 Kr. + 25 øre til transport med rutebil. Pengene blev mest bundet til akkumulatoren, saa var det i orden.

Da vejen jo var en grusvej, skete det uheldige, at syren sprøjtede ud og ramte en dames strømper, de blev derved gennemhullede. Derefter blev der lavet en speciel træ-kasse, saa var akkumulatoren bedre beskyttet og ogsaa nemmere at haandtere.

Ved et tilfælde blev det opdaget, at uldgarn var modstandsdygtig overfor syre. En ældre mand, som ikke rigtig var sikker paa, hvordan han skulle forbinde til plus og minus efter opladningen, havde som hjælp fundet paa at binde uldsnor i to farver om. Det virkede fint, saa garnnøglen blev fundet frem og gjorde stor gavn, spærrede for uheld med syren, og akkumulatoren holdt længere.

Engang blev der sendt bud efter et nyt anodebatteri, det gamle duede ikke mere, saa det skulle byttes, nu var der det kedelige ved det, at det første aldrig var blevet betalt.

Mange morsomme ting skete der, ogsaa mange gode ting, der var saa

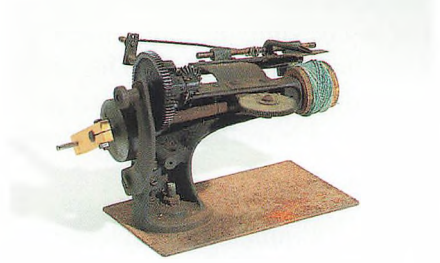
ualmindelig mange rare mennesker, saa det var en dejlig tid.

Her slutter så Johannes beretning, men i kladden er der en lille ting, som hun har udeladt. Johanne og broderen har været ivrige radiolyttere, og her er noget, som de har hørt i radioen:

»Fra en Reportage på Vestkysten sagde Speakeren, det er nok herude Kragerne vender, en ung pige svarede, ja det er det; men her flyver Kragerne baglæns for ikke at faa Sand i Øjnene.«

Den akkumulator, Johanne omtaler, er en fire volts blyakkumulator, hvor hver af de to celler bestod af et par blyplader, der var sænket ned i fortyndet svovlsyre. Da der var to volt pr celle, skulle der to

Fra Den lille Høkers værksted: viklemaskine til at vikle spoler på. Den er lavet af en gammel kasseret håndsymaskine. Foto: Jørgen Borg.

celler til en fire volts akkumulator. Udgift til en akkumulator var nærmest en engangsforeteelse, da man for små penge kunne få den opladet igen, når den var tom for strøm. Det var værre med anodebatteriet, der var ret dyrt, og der måtte et nyt til, når det var udbrændt.

I 1930'erne kostede en fire volts radioakkumulator cirka 20 kroner, og en opladning kostede en krone. Et 90 volts anodebatteri, der næsten var det mindste, man kunne klare sig med, kostede 12 kroner og et 120 volts kostede 16 kroner.

Der var også en udgift mere. Man skulle til Statsradiofonien betale en årlig afgift, »licens«, for at eje en radio. Fra april 1924 var taksten for et krystalapparat ti kroner om året, en lampemodtager kostede 15 kroner, og hvis højtaleren kunne høres i et offentligt lokale, måtte man af med 200 kroner om året. Fra april 1927 var licensen ens for alle kategorier: ti kroner årligt. Men det er nok gået lidt trægt med tilmeldingerne, for i december 1930 indledte man en jagt på dem, der ikke havde betalt licens. Plankeværkslyttere kaldtes de.

Til sammenligning var en snedkersvends tarifmæssige ugeløn på den tid 52,80 kr! En pakke cigaretter med ti styk steg i løbet af tredive fra 35 til 40 øre, en fløde-

bolle kostede fem øre, og børn blev sendt til slagteren efter »for 25 øre blandet pålæg«.

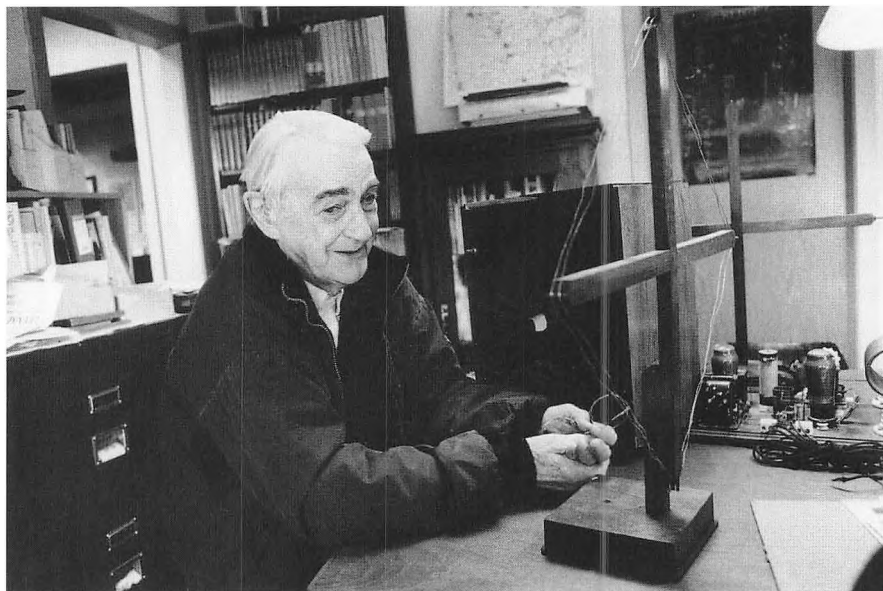
Selvbyggere og højttalere

Efter at man havde opdaget, at de Forest's audionlampe kunne bruges til radio, kom der rigtig gang i selvbyggeriet. Snart satte man en lampe mere på og fik lyden lidt kraftigere. Med endnu en lampe var der mulighed for også at trække en højttaler.

Inden højttaleren kom frem, brugte man at lægge hovedtelefonen ned i en skål af krystalglas. Så kunne flere høre på en gang, men der skulle være absolut ro i stuen.

De første højttalere, der kom frem, var en fod, hvori indmaden af en hovedtelefon var monteret. Den var forsynet med en stor tragt af den slags, man kendte fra den tids grammofoner.

Den næste højttalerkonstruktion var en magnet med et anker af blødt jern, der var beviklet med tynd kobbertråd. Dette anker kunne bevæge sig i takt med den vekselstrøm, man sendte ind i beviklingen. Man kunne nu overføre ankerets bevægelser til en større papmembran og derved forstærke lyden. Denne model blev brugt i mange år. Næsten alle radioer med løs højttaler fra tyverne og tred-

Radiotekniker Alf Møller Hansen under interview på Ringkøbing Museum i marts 1998. Han var nøgleperson ved museets registrering af en stor radiosamling, som det år blev udstillet (se FRAM 1998, side 156). Foruden en retningsantenne fra krigens tid, ses på bordet en illegal sender-modtager, der var i brug i befrielsesdagene 1945. Som lærling hos S. Gaardsøe under besættelsestiden havde Alf Møller Hansen uden nærmere forklaring fået ordre til at bygge denne radio. Gaardsøe var medlem af modstandsbevægelsens efterretningsgruppe, men har næppe vidst, at hans lærling var med i en sabotagegruppe. Foto: Jørgen Borg.

verne var forsynet med en sådan højttaler. Det varede, indtil Peter L. Jensens »moving coil« enhed blev almindelig udbredt. Det skete vel midt i trediverne, og siden er der ikke sket ændringer af principet.

Denne konstruktion med tre lamper, akkumulator, anodebatteri og højttaler holdt sig i mange år.

Der opstod mange små fabrikker. Mange gange skete det på den måde, at en selvbygger havde bygget en radio, som han var godt tilfreds med. Så lavede han måske nogle stykker til venner og bekendte. Det har måske grebet om sig, så der til sidst var en lille fabrikk.

Tegninger til bygning af radioer

var der i ethvert løsdelskatalog. Det var ikke et diagram, som teknikerne bruger og som kræver lidt faglig viden for at tyde, men tingene var tegnet, som de så ud, og hver ledning var tegnet, hvor den skulle være. Disse tegninger var ganske små, cirka 10×10 cm, og under hver tegning var der et bestillingsnummer og en oplysning om, at man kunne købe tegningen i naturlig størrelse, det vil sige 1:1. Prisen for en sådan tegning var en krone.

I de københavnske lytterforeninger var der endda konkurrencer om, hvem der kunne bygge den flotteste radio. I 1930 var førstepræmien for den flotteste selvbyggede radio en 4,93 hestes BSA motorcykel til en værdi af 1603 kroner. Og så var den indregistreret og forsynet med boldhorn. Det var radiotidsskriftet »Populær Radio«, der arrangerede denne konkurrence.

Det, man kunne lytte til, var i Københavnsområdet Lyngby Radio, der fortsatte eksperimenterne med at modulere radiobølgerne, efter at det i 1909 lykkedes første gang. Men først i 1922 var der regelmæssige udsendelser. Jylland var lidt bagefter, idet der først i 1924 blev oprettet en radiostation på skibet »Aalborghus«, når det lå i Aalborg Havn. Skibet sejlede

mellem Aalborg og København, så jyderne havde kun gavn af det, så længe det lå ved kajen i Aalborg.

Den dyre strømforsyning

Det var et problem, at strømforsyningen kostede så meget. At anskaffe en akkumulator og jævnligt få den opladet var ikke den store udgift, men at der, hver gang anodebatteriet var udbrændt, måtte pungen ud med 12-16 kroner, var ikke rart. Spændingen faldt jo på batteriet, efterhånden som man brugte radioen, og derfor blev lyden svagere og svagere, indtil man var nødt til at udskifte batteriet.

Det gjorde, at nogen fandt på at lave et apparat, der kunne om-danne strømmen i stikkontakten, og bruge den i stedet for det dyre anodebatteri. Forbruget fra stikkontakten var så lille, kun cirka fem watt, at det ikke betød noget. Til sammenligning var den mindste lyspære 15 watt. Sådan et anodeapparat kaldte man en eliminator, og det havde også den fordel, at spændingen ikke blev mindre, efterhånden som man brugte radioen, som det skete med anodebatteriet.

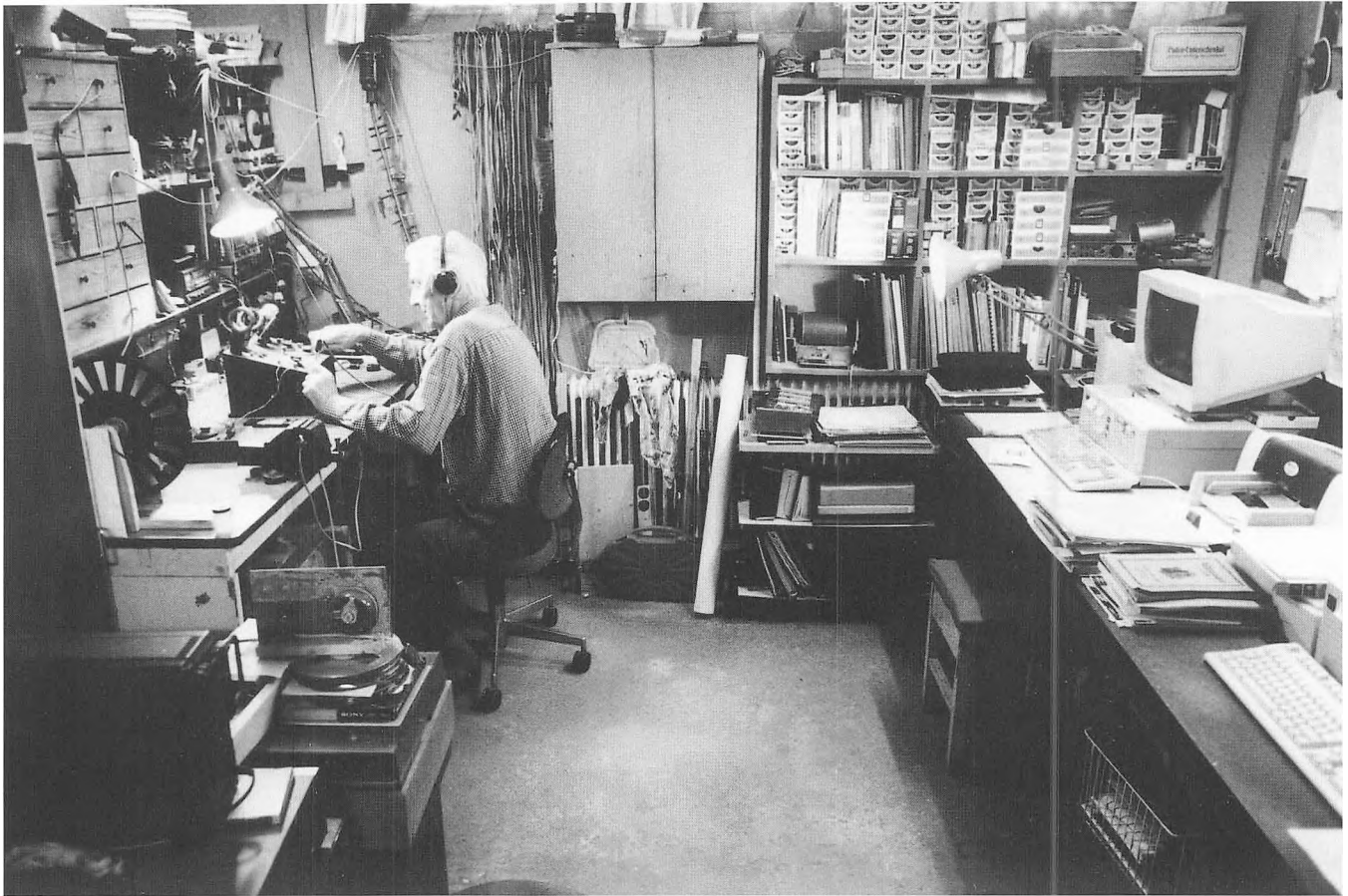
Når man læser, at ingeniørerne Bang og Olufsen startede en produktion af eliminatorer i 1925, kan det undre, at der var et marked for

en sådan allerede dengang. Det var som nævnt først i 1923, at man overhovedet kunne få lov at eje en radiomodtager. Men man har måske undersøgt hvor mange anodebatterier, der blev solgt, og deraf sluttet, at der var et marked for en eliminator.

Mange stationer

Nu var strømproblemet næsten klaret, og så kom det næste. Der oprettedes radiostationer mange steder i Europa, og så begyndte det at knibe med at skille den ene station fra den anden. Det var ikke rart at høre to eller tre programmer på samme tid. Fejlen var, at disse »detektormodtagere«, som de kaldtes, kun havde én afstemt kreds til at bestemme hvilken bølgelængde, man ville lytte på. Så man prøvede at sætte endnu en afstemt kreds foran, men det gav problemer med betjeningen, da disse to kredse skulle stilles ens med hver sin drejekondensator, der skulle betjenes med hver sin knap på forpladen. Det blev klaret ved, at fabrikerne fremstillede en dobbelt drejekondensator, så begge kredse kunne indstilles med én knap.

Det næste trin i udviklingen var, at man begyndte at lave modtagere, hvor hele strømforsyningen kunne

Alf Møller Hansen afprøver Den lille Høkers radio i sin hule. Som man kan se, er den 77-årige radiotekniker også PC-nørd. September 2001.
Foto: Jørgen Borg.

tages fra stikkontakten, så man slap for den besværlige akkumulator. Der kom nye lamper på markedet, og det var vist nu, at man begyndte at kalde dem rør. Disse nye rør var indirekte opvarmede,

hvilket vil sige, at man, når man tændte, måtte vente et halvt til et helt minut, inden radioen begyndte at sige noget. De gamle radioer med direkte opvarmede lamper begyndte jo at virke, straks de

blev tændt ligesom vore dages transistorradioer.

Først i trediverne begyndte skabsradioerne at komme frem. Nu blev radioen et møbel, der kunne præsentere sig. Det gav også

den fordel, at gengivelsen blev bedre, især for de dybe toners vedkommende, og navnlig hvis højttaleren var en af de nye Jensen modeller.

Da man nu havde et stort kabinet, lå det nært at kombinere radioen med en anden ret ny opfindelse: grammofonen. Så nu havde man radiogrammofonen.

Det næste store skridt var, da superen, et helt nyt princip, kom frem. Hjertet i denne konstruktion var mellemfrekvensen.

Disse supere kom på markedet først i trediverne, men de kostede godt 100 kroner mere end den gængse retmodtager med løs højttaler eller detektormodtageren med indbygget højttaler. 100 kroner var dengang omkring det dobbelte af en almindelig håndværkers ugeløn, så det har mest været for

de mennesker, der havde tegnebogen i orden.

Som et kuriosum kan man, hvis man kan huske »Matador« serien, se at bankdirektør Varnæs sidst i trediverne havde en Marconi super, Mads Skjern havde i sit nye hus en B&O Master de Luxe 1938 skabsmodel, mens tjener Boldt i sit ydmyge værtshus har en almindelig Philips detektormodtager stående i baglokalet.

Superprincippet er ikke ændret siden. Alle modtagere: radar-, skibs- og satellitmodtagere arbejder efter dette princip, blot på nogle andre frekvenser.

Dette var lidt om, hvad der er sket i udviklingen af radio både før og efter, at Chr.N.K. Christensen byggede den radio, som var i hans værksted. Denne radio vil ved passende lejlighed overgå til museet,

men Bent B. Anthonisen, der ordnede boet efter »Den lille Høker«, bestemte, at den indtil videre skulle være hos Alf Møller Hansen, fordi den her kan stå klar til, at interesserede kan få lejlighed til at høre den spille.

Kilder

Egen hukommelse og:
Danmarks Radio – Den danske Statsradiofoni gennem 15 Aar, 1940.
Jensen – Højttalerens Opfinder, 1948.
Hjemmets Leksikon, 1953.
Philips Modtager ABC, 1946.
Det var Valdemar, der begyndte. Et jubilæumsskrift i anledning af udstillingen »RADIO TV 75«
Løsdelfirmaet G. Skarsteens katalog 1931-32.

Den ordblinde typograf fra Holstebro blev landets fineste bogtilrettelægger

Af Henrik Højgaard Sejerkilde

Sidste år fik Holstebro Museum en gave, der vakte stor glæde: Adskillige kasser med bøger samt et omfattende arkiv med udklip og breve fra bogtilrettelæggeren Viggo Naae (1899-1973). Tidligere har Danmarks Grafiske Museum i Odense modtaget papirer, bøger og manuskripter fra Naaes samling.

Den typograf-uddannede Viggo Naae tilrettelagde langt over 500 bøger, dels som konsulent for en række forlag, dels for den typografiske sammenslutning Grafisk Cirkel og sin egen række af bibliofile udgivelser, Scripta.

Holstebro Museum er specielt glad for gaven, fordi Naae var født i Holstebro og blev udlært hos legendariske Niels P. Thomsen, hvor han i en årrække var en skattet medarbejder. Og samlingen indgår nu i museets righoldige materiale om bogtrykkunsten i Ringkøbing Amt – et område, hvor sortekunsten har haft gode vilkår lige siden

1816, hvor provst Krarup åbnede sit skolebogtrykkeri i Borris og til nu, hvor trykkerier som Thomsen i Holstebro, Gadgaard Nielsen i Lemvig, A. Rasmussen i Ringkøbing, Gullander i Skjern og Poul Kristensen i Herning gennem årene har demonstreret fagets høje niveau i Vestjylland.

Sortekunst ved et tilfælde

»Det er jo ikke så galt at lære bogtrykkeriet. Men hvad enten det bliver det eller noget andet, så tag fat med lyst og brug dine evner, så skal du nok komme frem og finde glæden i livet, for det er en stor glæde rigtig at tage fat på et arbejde og se vanskelighederne overvindes.«

Sådan skrev lærer Søren Bønnerup fra Fårup ved Rødkærstribro i et brev til den 12-årige Viggo Naae i januar 1914, da den store dreng stod foran valget af livsbane.

Viggo mistede sin far allerede som ni-årig. Og moderen stod derfor alene med opdragelsen og forsørgelsen af tre mindreårige drenge. Det var trange tider, men der blev knoklet, og der manglede aldrig noget i hjemmet. Og Viggo og hans to brødre, Erik og Ejnar, holdt uendelig meget af deres mor.

Det er givetvis også den ihærdige enkefrue Bodil Kathrine Jensen, der har haft en finger med i spillet, da børnene skulle sættes i vej.

Erik blev konditor, Ejnar billedskærer – og Viggo fik altså udstukket typografvejen som sin rute i livet. Det var måske ikke det mest oplagte valg. Han led af ordblindhed. Men skavanken blev overvundet i en grad, så Daniel Viggo Naae Jensen fra Holstebro blev en af landets fineste bogtilrettelæggere. I en menneskealder var han med til at sætte standarden for god bogkunst i Danmark.

Thomsens drenge

Viggo Naaes liv i bøgernes tjeneste begyndte i Holstebro i 1914. Bogtrykker Niels P. Thomsen kunne godt bruge en lærling til sit lille, men travle bogtrykkeri i Nørregade. Han havde overtaget Fr. Lumbyes trykkeri i 1900 og var i gang med at arbejde sig frem som et af provinsens bedste trykkerier. Foruden Naae og Thomsen var der kun ansat en sætter og en trykker.

Men selv om det var bøgerne, der gjorde trykkeriet kendt, var der også en mere jordbunden hverdag med fremstilling af visitkort, festsange og reklametryksager. Hos Thomsen var Færchs tobaksfabrik en god, fast kunde,

Viggo Naae kom fra Holstebro, hvor han havde haft gode år hos Niels P. Thomsen, til København, hvor han ret hurtigt etablerede sig som det, der dengang blev kaldt »teknisk bogkonsulent«. Han tilrettelagde mange forskellige bøger – fra romaner og fagbøger til jubilæumsskrifter og smukke privattryk. Billedet af Naae er fra midten af 1950'erne, da han deltog i en international konkurrence, hvor bogtilrettelæggere fra hele verden gav deres bud på, hvordan et kapitel af Bibelen skulle se ud.

og desuden stod trykkeriet for sætningen af de to lokale sider i Holstebro Social-Demokrat.

Det var en naturlig del af en lærings arbejde – også for Naae. Men ret hurtigt gav Naae sig i kast med nogle af de sværere ting – oftest annoncer til Socialdemokraten. Bekymret spurgte Thomsen, om han nu også magtede det?

Det gjorde han som regel, og så tøvede mester ikke med at rose. Thomsen så mulighederne i knægten, og snart fik Naae mulighed for at kaste sig over tilrettelæggelsen af bøger.

Privattryk

Flagskibet i trykkeriets bogproduktion var den årlige julepublikation fra digteren Jeppe Aakjær. Han havde haft et tæt samarbejde med Thomsen siden 1911, da de udsendte »En landsby-tragedie«, der regnes for det første egentlige privattryk i Danmark. Normalt var tilrettelæggelsen af julebogen ellers en personlig sag for bogtrykkeren, men i 1918 fik yndlingslærlingen Viggo lov til at stå for »Ravperler« – julebogen fra Aakjær det år – og Naaes første bogopgave.

Men samtidig baksede han og en anden lærling, Andreas Lund-Drosvad, med en bog, der skulle blive legendarisk i dansk boghi-

storie, og som indvarslede, hvad der var i vente fra den unge Holstebro-typograf.

»En fisketur langs Karup Å« hed den lille 24 siders bog. Historien, som Lund-Drosvad skrev, var en selvoplevet tur, og mens de to stod for såvel sætning, tilrettelæggelse som trykning, forsynede en døvstum bogbinderlærling den med en række smukke vignettegninger, der fik bogen til at gå op i en højere enhed.

En nyansat trykker hos Thomsen lagde straks mærke til lærlingenes ihærdige arbejde med »En fisketur langs Karup Å«.

Trykkeren var Simon Gullander. En anden af de ansatte, der blev kendt som »Thomsens drenge« og som efter deres tid i Holstebrotrykkeriet drog ud med værdifuld inspiration og viden i bagagen fra årene i Nørregade.

Gullander rejste fra Thomsen i 1938 og etablerede sig i Skjern, hvor han siden fik rig lejlighed til at samarbejde med Naae om talrige bogprojekter.

Mester og lærling

Da Viggo Naae blev udlært i 1919, var der to muligheder: At blive og fortsætte som sætter på Socialdemokraten – eller søge væk. Viggo Naae valgte det sidste, dels fordi

»En fisketur langs Karup Å« – lavet som 'fusk' af de to lærlinge hos Niels P. Thomsens bogtrykkeri i Holstebro i 1919. En døvstum bogbinderlærling, hvis navn ingen længere kan huske, stod for de charmerende små vignettegninger.

der var tradition for, at det sikre sætter-job på avisen var forbeholdt de ældre svende med familie og hjem, dels fordi han ville andet og mere end det.

Turen gik videre til bogtrykker Rafaelsen i Aars. Her var Naae kun i et par år. Der var godt nok masser at lave, men kun små midler at gøre med, så han vendte tilbage til Holstebro og Thomsen. Her ventede sætningen af de to daglige sider Holstebro Social-Demokrat. Men ret hurtigt begyndte Naae at arbejde med bøger, først ved siden af avis-arbejdet, siden som en af hovedkræfterne i trykkeriets storhedstid i slutningen af 1920'erne og begyndelsen af 1930'erne. Her stod han blandt andet for tilrettelæggelsen af flere af Aakjærs julepublikationer og Thøger Larsens store oversættelse af Edda-myterne.

Niels P. Thomsen og Viggo

Sengen var, som tidligere bemærket, bred og dejlig blød, og Ræven bed slet ikke, men Sengetojet var mærkeligt, der var nemlig to Dyrer, en til hver. Naa, saa blev der ingen Stridigheder af den Grund, og efter at have roget en Pipe Tobak og passiareet lidt, lagde de sig til at sove.

Næste Morgen ved Syvtiden efter omtrent tolv Timers Søvn, krob de to unge Mænd af Fjerene og klædte sig paa. Efter at Morgenkaffen var nydt og Piben lændt, blev Kursen igen sat mod Aaen. Den Dag besluttede man sig til at gaa modsat Vej altsaa op mod Strømmen. Snart delte Aaen sig i to Grene en stor og en mindre. Hvilken skulde man følge? Efter nogen Betænkning valgtes den mindste, her var man nærmest ved at fange en Del Foreller.

Ikke en Vind rørte sig, Himlen var graa, Græsset vaadt, en fuldstændig Modsætning til Dagen før. Fiskene vilde heller ikke bide, kun en enkelt lille Ørred blev fanget. Derfor blev de to Fiskere omsider enige om at forlade denne Gren af Aaen og forsøge, om de ikke kunde finde den anden.

Altsaa gik de bort fra Aadalen, vandrede op over en Bakkekam, og vidt og bredt foran dem laa Heden udbredt, trist og mørk med

Væden drivende ned ad dealenhøje Ris. Ikke et Dyr var at se, ikke en Fugl at høre, kun Lyngens Slag mod Støvleskafterne og det sagte Sus af den faldende Regn. Dog, der langt borte saas en Hytte, den laa vist i den Retning, som man burde gaa, og det var altid rart at have noget at sigte efter, man kunde ellers let gaa vild. Og efter en halv Times Vandring naaede man, drivvaad til over Knæerne den lille Hytte.

Hvor laa den ikke ensomt, et lille Stykke daarligt Mark besaaet med Rug, en Dalsænkning bag Huset bevokset med lavstammede Fyr, hvorefter nogle Halmbistader og en enkelt af Træ stod, var alt, hvad der tydede paa, at Kulturen havde fundet Vej hertil. Ja, saa man nøje efter, fik man ogsaa Øje paa nogle Faar og Geder, der gik omkring mellem Fyrrene uden Tøj. Det maatte sikkert være en Mand, som Verden havde skuffet, eller en Tater, der havde sit Hjem et saa ensomt Sted. Hvorhen skulde de nu gaa, efter den Stente, eller hvad det nu var, der saas derborte? Ja, det maatte de vist helst.

Efter en god halv Times Vandring naaedes Maalet, det viste sig at være en Række Grantræer, der stod paa Randen af en Skraaning. Her havde der været Mennesker fornylig, der

Naae gik godt i spænd, og der var stor gensidig faglig respekt mellem dem. Naae karakteriserede selv sin læremester mange år efter:

»Thomsen var en dejlig mand at have til læremester. Han åbnede på et tidligt tidspunkt mine øjne for den smukke bog. Om han var en dygtig læremester, ved jeg ikke, det

behøver man jo ikke være, fordi man selv er en dygtig fagmand, men han havde en evne, jeg sætter langt højere, og som jeg tror, er meget bedre, nemlig den at begejstre os unge for det fag, vi var gået ind til. Han lærte os at se op til faget, at forstå, at det at trykke bøger er den bedste beskæftigelse i

verden. Og da Thomsen begyndte, var han en af de første, der – uden at skele til pengepungen – ønskede at gøre en indsats. Nu er det meget lettere at sætte ind på det område. Nu råber vi alle på kvalitet, og der findes endda kunder, som er villige til at betale for det. Jeg vil gerne slå fast, at han var den første.«

På vej til København

Men Holstebro var ikke endestationen for Viggo Naae. Mens han også underviste på teknisk skole i byen, korresponderende Naae omkring 1930 flittigt med den kendte typograf Emil Selmar – manden bag »Selmars typografi«, grundbogen for alle danske typografer i et par menneskealdre – om muligheden for en stilling som underviser på Fagskolen for Boghåndværk i København. Selmar var god ven med Thomsen og ville gerne hjælpe, men han understregede, at et job som lærer ved fagskolen ikke var nogen livsstilling.

»Det er derfor absolut nødvendigt, at De får en fast plads i København«, skrev han tilbage til Naae i juni 1930 og understregede, at han lagde gode ord ind hos blandt andre lederen af Det Berlingske Bogtrykkeri, Johan Olsen, og på skolen i øvrigt.

Men det hjalp ikke Naae.

Verdenskrisen kradsede også i trykkeribranchen, og jobbene var få. Niels P. Thomsen bakkede sin lærling op i bestræbelserne på at komme videre: »Viggo er en knægt med godt tag på tingene, og han vil uden tvivl give københavnere en og anden bogteknisk overraskelse – hvis han da kan få samlet sig sammen til det.«

Viggo Naae skulle få lov til at boltre sig i hovedstaden – men først gik turen over Ringkøbing, til et andet af amtets anerkendte trykkerier, A. Rasmussen. Hertil kom Viggo Naae i foråret 1932.

Titlen som faktor – daglig leder af trykkeriet – lød godt nok fornem for den 32-årige typograf. Men sandheden var såmænd, at han kun var leder for to svende...

Og allerede efter et par måneder sagde han op. Det bekom bestemt ikke trykkeriets ejer, den legendariske »Sorte Louis« Rasmussen, vel:

»Hvor blev Louis gal, da han fik at vide, at jeg havde søgt og fået job i København. Louis rejser man ikke sådan fra. Men jeg måtte prøve, om min viden og min lyst til at komme videre kunne bære«, sagde Viggo Naae mange år senere.

»Mage til åndløst arbejde«

Hos Rasmussen, der var stærkt engageret i turistsagen, havde Naae lært en hel del om brochurer og om arbejdsledelse – og det var præcis det, hans nye arbejdsgiver søgte.

Arbejdsgiveren hed »Egmont H. Petersen. Kongelig Hof-Bogtrykkeri og Grafisk Etablissement.« I daglig tale Gutenberghus eller »Kunst-Peter«.

Det var ikke ligefrem en virk-

somhed, der synes perfekt for en ung mand, der ville lave bøger. I spøg blev det sagt, at den eneste bog, Gutenberghus stod for, var telefonbogen...

Men her blev Viggo Naae altså under-faktor i juni 1932. Nu var han i København og skulle se, hvad fremtiden ville bringe.

»Det var en stor og broget forretning, hvor jeg fik lov til at slå med det bedste i accidenstrykkeriet, samtidig med, at jeg skulle styre mastodontopgaven KTAS Telefonbog, der dengang blev sat i hånden. Det var et trist arbejde. Ved sætning skrabede vi bunden blandt typografer for at nå udsendelsen til tiden. Mage til åndløst arbejde«, fortalte Viggo Naae om tiden hos »Kunst-Peter«.

Men han fik god indsigt i moderne teknik. Det havde Thomsen ikke haft meget af, hvorimod Gutenberghus var førende inden for reproduktion, stereotypi, litografi og offset.

I 1935 døde overfaktør Hartmann, og Naae fik hans stilling, hvilket også kom Niels P. Thomsen for øre: »Du kan nok tænke, at det glæder mig, at du er nået så vidt allerede, og det tjener dig til ære, at du har kunnet gøre dig gældende blandt så mange bejlere til posten«, skrev den stolte mester til den fremstormende lærling i juli 1935.

Grafisk Cirkel

Var selve arbejdet præget af rutine og industriel fremstilling, var der til gengæld mange gode kolleger i den store virksomhed, der beskæftigede mere end 500 mand.

En af dem var Henry Thejls, der var leder af accidens-afdelingen. Han var – med Naaes egne ord – »inspirerende og irriterende, men bestandig fornyende«.

Og de to skulle få meget mere med hinanden at gøre.

De var sammen med en tredje Gutenberghus-ansat, Christian Petersen, blandt de 12, der 6. februar 1936 mødtes i Universitets-cafeen i København. Formålet var at stifte en eksklusiv sammenslutning af bog-fagfolk, der gennem udsendelsen af publikationer skulle eksperimenterer med formerne – og derved også arbejde for bedre bøger. Og en typografisk legeplads kunne være en god modvægt til dagligdagens trummerum hos Egmont H. Petersen.

Grafisk Cirkel blev sammenslutningens navn, og der blev udformet et sæt love for dens virksomhed – blandt andet måtte publikationerne højst udsendes i 25 eksemplarer, og de måtte under ingen omstændigheder bringes til offentlighedens kendskab gennem omtale i pressen. Der blev lavet en

liste over, hvem der måned for måned skulle levere et tryk, og med hvert tryk fulgte en lille seddel, hvor modtageren forpligtede sig til at give kritik på arbejdet.

Og der var oftest rosende ord til Naaes arbejder.

11 Grafisk Cirkel-udgivelser blev det til for Naae i perioden 1936-55, og allerede med den første, Mogens Lorentzen-teksten »Sjælden«, viste han, hvad idealet var: En tekst sat i den samme skrift og størrelse fra titelblad til slut. På den måde arbejdede Naae for at skabe et så roligt og stilfuldt udseende som muligt. Men ikke alle var enige med ham. Christian Petersen skrev i sin kritik:

»Gennemførelsen af den samme skriftgrad i en hel bog opfatter jeg som et æstetisk eksperiment, da det kommer fra Deres hånd. Jeg anser det for udelukket, at det skal være et forsøg på en slags standardisering af bogproduktionen.«

Men Naae fortsatte stædigt ad samme vej, og det er et særkende for hans produktion, at lige meget hvor almindelig en bog, han tilrettelagde – og der kom til at figurere en hel del dagligdags udgivelser i hans bibliografi – så kan man altid genkende den på grund af det enkle udtryk.

Viggo Naae var – sammen med

blandt andre Henry Thejls, Aage Wantzin og sin gamle ven fra tiden i Holstebro, Simon Gullander – nogle af de bærende kræfter i Grafisk Cirkel gennem alle årene indtil begyndelsen af 1960'erne, hvor de sidste regulære publikationer i serien kom frem.

Omkring 120 forskellige publikationer blev det til, inden cirklen døde en stille død. Karakteristisk nok blev den allersidste Grafisk Cirkel-bog en portræt- og mindebog om Viggo Naae, udsendt 3. maj 1979, hvor han ville være fyldt 80 år.

Kritikken, der blev væk

De 108 af Grafisk Cirkels udgivelser var nummererede, men derudover blev der udsendt en række fællespublikationer, der var tænkt som et middel til at skaffe penge i kassen til Grafisk Cirkel.

Den første – »Det trykte ord« – kom i 1940 og var en hyldest til bogen i anledning af 500-året for Gutenbergs opfindelse af bogtrykkerkunsten. Det var noget af en mastodont-opgave for alle cirkelns medlemmer, der stod for tilrettelæggelsen af et kapitel hver, og Naae kontaktede desuden bogens bidragydere – blandt andre statsminister Thorvald Stauning.

Herefter blev Grafisk Cirkel kendt af en bredere kreds, og det betød også, at efterspørgslen på de små, men smukke udgivelser steg voldsomt. Samlere var parate til at betale dyrt for de bibliofile tryk, og efterhånden udvidede cirklen bøgernes oplag til op mod 200 eksemplarer. Og de vilde eksperimenter – hvor den flyvske Henry Thejls blandt andre gjorde sig bemærket ved at udsende en bog med asfalt-omslag – blev nedtonet til fordel for det æstetiske. Det gjorde det sværere at kritisere – hvilket Viggo Naae også kunne opleve, når han læste kritikken på sine udsendelser:

»Hvad fanden skal jeg skrive, når jeg ikke har noget at kritisere. Jeg skal måske begynde at tisse dig op og ned ad ryggen over bogens dejligheder i typografi, tegninger og papir,« skrev bogtilrettelægger Børge Christensen til Naae, da han havde set Grafisk Cirkel-publikation nummer 71, »Krebsen og den onde trane«, efter i sømmene i 1949. Og Thejls, der selv havde klandret sine cirkelbrødre for at være for venlige i deres kritik, måtte også overgive sig, da han så Viggo Naaes udgave af Jydske Lov i 1948: »På disse få sider er det lykkedes dig at demonstrere mere grafisk inspiration og experimentation end mange af os andre på det tidob-

belte sideantal. Din bog er en prydding for os alle og for dig selv en fin demonstration af høj faglig kvalitet.«

Bogen – fortalen til Jydske Lov – havde Naae selv sat og trykt hjemme i sin lejlighed på Lyngbyvej. I den tre-værelses var der også blevet plads til en sættereol og en trykpresse, hvorfra nogle af hans fineste tryk er kommet – blandt andet »Fader Vor« i 1945.

På det frie marked

Efter også at have prøvet kræfter med undervisning af sættere på Fagskolen for Boghåndværk forlod Viggo Naae i 1941 den sikre, men ensformige tilværelse hos Egmont H. Petersen, hvor han for alvor blev klar over, at hans fremtid lå i at tilrettelægge bøger.

I de følgende to år vekslede han som free-lance mellem opgaver for forskellige forlag, indtil forlagsboghandler og senere direktør for »Den permanente«, Asger Fischer, kaprede ham til sit forlag. Og med sin indsats for Fischers Forlag fik Viggo Naae hurtigt vind i sejlene med fornemme udgivelser som for eksempel de to bind salmer af Kingo og Brorson, som forlaget udsendte i 1943 og 1945.

Her var det en anden talentfuld bogkunstner, der illustrerede. Povl Christensen vandt fra begyn-

delsen af sin karriere stor hæder for sine evner til at illustrere bøger med træsnit, og de to arbejdede siden sammen om flere projekter, der ikke altid gik helt stille af. Både Naae og Christensen var stædige af natur. Senere blev det ikke mindst Sven Havsteen-Mikkelsen, som Naae fik et frugtbart samarbejde med, blandt andet om Herman Melvilles »Moby Dick« og Havsteens egen bog, »Nordvejene.«

I slutningen af 1940'erne var det imidlertid to andre tegnere, der kom ind i Viggo Naaes hverdag. Han var sideløbende med projekterne for Fischer og andre blevet ansat som teknisk bogkonsulent for Det Danske Forlag, der blev drevet af de danske brugsforeninger med det sigte at udgive billige, men gode bøger, så brugskunderne kunne få kvalitetslæsestof til små penge.

Og her gjorde Naae en flot indsats for at få præsenteret bøgerne enkle og læselige. De to unge tegnere Mads Stage og Carin Steenberg, der gik på kunstakademiet sammen, havde opsøgt Naae og fået opgaver for forlaget. For Stages vedkommende nåede samarbejdet med Naae sit højdepunkt med antologien »Det danske land« og Thoreaus »Livet i skovene« for Det Danske Forlag samt Blichers »Trækfuglene«, udsendt som jule-

Rækken af Scripta-publikationer er noget af det fineste og mest gennemførte bogkunst, der er lavet i Danmark til dato. Bøgerne betegner kulminationen på et langt livs virke for den skønne bog.

hilsen fra Boghallen i 1950 samt værket »Vore gamle tropekolonier« fra 1952.

Drømmen om livet på landet

Samarbejdet med Carin Steenberg udviklede sig imidlertid i en helt

anden retning: I 1948 blev hun fru Naae. Og hun havde derefter ikke så mange illustrationsopgaver for sin mand.

»Han ville helst ikke bruge mig, for det skulle jo ikke hedde sig. Men jeg havde nu også nok at gøre med at være fru Naae«, siger Carin

Naae. Hun er nu 78 år og bor i den lille sydsjællandske idyl Bisserup, i det hus, som parret købte i 1952 som sommerhus og som lever fint op til nogle af de livsidealer, som Henry Thejls følte, at vennen havde:

»Hans ideal som bogtrykker og

hans mål her i livet var at eje et lille beskedent bogtrykkeri på landet i et stråttækt hus med lysthus og høje frugttræer i haven, åbentstående vinduer og summende bier, eftermiddagskaffen i haven, piben hængende i munden, lidt sætning i ny og næ, når man følte sig inspireret.«

Eget trykkeri fik Naae – i modsætning til Thejls – aldrig. Han var den frie mand, der arbejdede fra opgave til opgave – lige fra jubilæumsskrifter for forsikringsselskaber over tidsskrifter og kataloger til store, illustrerede bøger og de »sjove« opgaver: privattrykkene. Men Naae var ikke en mand, der fik stress.

»Jeg plejer at sige, at han var kropslad. Der var bestemt ikke noget hektisk over ham – men han var flittig. Jeg kan stadig høre lyden af saksen, når han sad ved bordet, længe efter at jeg var gået i seng, og klippede sats ud«, husker Carin Naae.

Og Naae havde gennem sine ansættelser hos Det Danske Forlag, efterfølgeren Kunst og Kultur og de mange opgaver for Fischers Forlag, Gyldendal, Hassing og Selskabet Bogvennerne en stor berøringsflade blandt fagkolleger, forfattere og illustratører.

Han var ikke nogen ynder af store fester. Så hellere et par ven-

ner, en kop te og en pibe tobak hjemme på Lyngbyvej, krydret med en god snak om bøger og livet som sådan, siger Carin Naae.

Plads til begejstring

Når det gjaldt arbejdslivet, var Naae ikke en mand, man diskuterede med. Skudsmålene er overvejende positive:

»Man kunne altid være sikker på, at det, der kom fra Naae, var i orden. Det var tydeligt, at han var typograf, fagmanden, der talte samme sprog som dem, der skulle udføre det praktiske arbejde«, siger Arne Gullander, der havde et nært samarbejde med Naae i faderens trykkeri i Skjern – et af de få trykkerier, Naae brugte i provinsen.

Arbejdsgangen var typisk, at Naae sendte en håndskrevet skitse til trykkeriet i Skjern. Ikke nogen vanvittig udførlig skitse, men ikke til at tage fejl af, husker Arne Gullander. Og når teksten var sat efter Naaes anvisninger, blev der per post sendt en korrektur tilbage til Østerbro. Den kunne så komme tilbage en gang eller to mere, inden den endelige tekst forelå. Henry Thejls uddyber denne ret diskrete fremfærd i mindebogen om Naae:

»For mange år siden, da begrebet bogtilrettelægger dukkede op,

vakte det naturligvis stor ståhej blandt den store skare af dygtige typografer, som hidtil havde forestået denne opgave. De bedste af disse blev naturligvis håndplukket af virksomhedernes forlagskontorer, og endelig begyndte forlagene også at ansætte typografer til at tilrettelægge bøgerne. Naae kom også ind i den kategori. Han forstod til fulde, hvilken betydning denne udvikling fik for typograferne, og han viste stor forståelse for at imødegå virkningerne. Når han kom på et trykkeri, gav besked på skrift, gradstørrelse og format, lavede forslag til titelblad, indholdsfortegnelse, overskrifter, pagina, og dernæst sagde de ord, som enhver bogtrykker, faktor og typograf kender: »Resten klarer du«...Hermed ønskede han at tilkendegive, at sætteren også skulle have sin andel af skaberglæden ved at lave en bog.«

Vennen, tegneren Mads Stage, har givet en ret nuanceret karakteristik af mennesket Viggo Naae:

»Hans lidt lukkede og sammenbidte udseende kunne skjule – eller rettere ikke skjule – når noget var gået ham imod. Han kunne blive olm, så aldeles rasende, når nogen havde skuffet ham – men jeg har kun set det gå indad. Den, der havde skuffet ham, kom meget sent eller aldrig ind i varmen igen.

Men til daglig dækkede hans venlige, tøvende måde at være på, at han på en gang var genert og kejtet og meget åben og imødekomende over for de unge, som kom hos ham, og som han hjalp.«

Og bogtrykker Hans Langkjær fra Langkjærs bogtrykkeri i København, som Naae ofte brugte til sine bogproduktioner, supplerer:

»Vi bogtrykkere og vore medarbejdere glædede os altid, når Viggo Naae var med i tilrettelægningen af en bog eller et værk. Så vidste vi, at der blev stillet krav til os – både med hensyn til typografien og til trykningen.«

Sidst i 1940'erne søsatte Naae endvidere det typografiske tidskrift »Fra A til Z«, som var tænkt som inspiration og debatskaber for typografer. Det gav bud på blandt andet reklametypografi og bogtilrettelægning. Men efter kun et par årgange måtte tidsskriftet gå ind. Interessen var for lille.

»Det var en stor sorg for Viggo, at landets typografer tilsyneladende var så ligeglade med deres fag, at de ikke tog »Fra A til Z« til sig«, siger Carin Naae.

*Scripta**

Sideløbende med sine andre opgaver involverede Viggo Naae sig i

1949 i endnu et større, eksklusivt projekt.

Sammen med Henry Thejls og bogsamleren Tage la Cour fik han ideen til at lave en eksklusiv bogklub med kun 125 medlemmer efter amerikanske og engelske forbilleder. Naae tilrettelagde bøgerne, mens Henry Thejls stod for trykning og økonomi. Tage la Cour var litterær redaktør, og i 1951 kom litografen J. Chr. Sørensen med i ledelsen af Scripta*.

Det blev i alt til 13 meget forskellige udgivelser i perioden 1949-54, fra mere beskedne hæfter til store værker, blandt andet Voltaires »Den hvide tyr«, hvor Lars Bo fik sin debut som illustratør med ti originalraderinger, samt en smuk mappe med Johannes Larsen-træsnit.

Samarbejdet holdt imidlertid ikke. Blandt andet på grund af ballade om publikationen »Dagbogsblade af George Sand«, hvor illustratoren Erik Clemmensen ikke ville kendes ved den færdige bog. Han mente, at den var blevet beskåret og forsynet med et tarveligt omslag.

Men efter den første rækkes endeligt fik Viggo Naae brugsretten over navnet »Scripta« – og efter nogle års pause, hvor der var nok at gøre med andre opgaver, førte det i 1964 til det første bind af fem

i en ny Scripta-række, der indeholder en håndfuld af de smukkeste og mest storladne bogproduktioner, der er set i Danmark.

Første bind var »Genesis« fra Det gamle Testamente, håndsæt med majestætisk 14 punkt Caslon hos Simon Gullander i Skjern. Som de følgende bøger blev den trykt på særligt Hahnemuhle-papir med Scripta-navnet som vandmærke på hvert andet ark.

Og ikke alene var udstyret storladent; teksterne var også valgt med omhu: Først altså skabelsesberetningen, så Jyske Lov, Thomas Mores klassiker »Utopia«, Færingesagaen og til sidst Petter Dass' gamle beretning om Nordnorge på vers: Nordlands Trompet. Og for at komme de nordiske lande rundt ledte han også efter en tekst fra Grønland. Han havde kig på Arngrim Jonssøns »Historie om Grønland« fra 1688, men den blev fundet for tung og droppet.

Bøgerne blev trykt i 225 nummerede eksemplarer til seriens abonnenter, der desuden modtog en række mindre udgivelser med tekstmæssig forbindelse til hovedbøgerne. Scripta-serien blev samtidig Naaes sidste indsats som bogtilrettelægger. Kræfterne blev færre, for små til at fortsætte med Scripta-rækken, der på mange måder var den passende kulmination

som blomsten løvet. Hvert af disse stadier har sin egen skønhed, og hver har efter tur knæsat en bog, som i en vis forstand er en skøn bog. Men paa vejen fra billedet skabt i sjælen ved hjælp af abstrakte symboler til det lighedstro billede udtrykt direkte paa bogsiden er bogen selv undergaaet en forandring: fra at være et middel til at genspejle et billede er den under processen selv blevet billedet - ikke saa meget for at blive paaskonet af fantasien, det indre øje, som direkte af det ydre øje, af selve synssansen; nøjagtig paa samme maade som sceneriet, der paa det middelalderlige theater skabtes i tilskuernes modtagelige fantasi under skuespillernes indflydelse, nu er stillet udvendigt frem i theatermalerens og regissørens efterlignede virkelighed. Jeg frygter, at kunstneren, da han fra at udsmykke betydningsfulde bogstaver og initialer gav sig til at lave billeder paa denne manér inden for satsens rammer, pressede sin kunst for vidt. Han stod, som den senere udvikling viste, i fare for at underlægge sig sin tekst og at opofre tanken til fordel for dens udtryksmaade. Thi efterhaanden blev den skrevne meddelelse saa at sige til intet eller kun til en ramme

eller anledning, der bar en rækkefølge af skønne billeder, i sandhed skønne, men kun skønne paa bekostning af den tekst, som det oprindeligt havde været deres opgave at fremhæve.

Og vi kan da i denne forbindelse trygt uddrage moralen og sige, at naar mange kunstarter virker, eller tilsigter at virke sammen ved fremstillingen af eet enkelt værk, saa vil, efterhaanden som processen skrider frem, og de forskellige kunstarter folder sig ud, hver enkelt søge at hævde sig paa bekostning af det eneste fornødne, til hvis frembringelse de oprindelig alle virkede sammen, underordnet det fælles formaal. Saaledes ødelagde i vort tilfælde illuminatoren ved en uforholdsmæssig udfoldelse den rene skrevne tekst, og moralen er, at enhver kunstner under sin medvirken til skabelsen af den skønne bog maa holde sig selv strengt i tømme og nøje underordne baade sin kunst og sin ærgerrighed endemaalet. Han maa erindre, at i et saadant tilfælde er hans kunst kun et middel og ikke et maal i sig selv.

Det er værd at lægge mærke til, at kirken kæmpede mod dette afgudsdyrkeri hos sine

på et livs virke for den skønne bog. Viggo Naae trak sig tilbage sammen med sin kone til Bisserup, hvor han døde 9. februar 1973.

En helhed

I 1948 udsendte Fischers Forlag den engelske bogmand Cobden-Sandersons tekst »Den skønne bog«, tilrettelagt af Viggo Naae. Bogens forord kunne godt være Naaes programskrift:

En side fra englænderen T.J. Cobden-Sandersons bog »Book Beautiful«, som Naae i 1948 fik mulighed for at lave for Fischers Forlag. Ikke alene stemmer tanker om »Den skønne bog« – bogens titel på dansk – overens med Naaes, men her fik han også lejlighed til at lave en bog, som den ideelt skulle se ud – ifølge Naae. Den samme skrift og skriftstørrelse gennem hele bogen. Bogen, der blev trykt i kun 400 eksemplarer, er en lille perle i Naaes produktion – i al sin prunkløse elegance.

»Den ideelle eller skønne bog er en helhed sammensat af mange elementer. Den kan være smuk på grund af de enkelte dele – det litterære indholds, materialets eller materialernes, skriftens eller trykkets, illuminationens eller illustrationens, bindets og dekorationens – skønhed underordnet den helhed, som de i fællesskab udgør. Eller den kan være smuk, fordi én eller flere af dens bestanddele er blevet udstyret med en overlegen skønhed, som de øvrige må underordne sig eller endog helt træde i skyggen for. Hver enkelt bestanddel har mulighed for at spille denne hovedrolle, og hver enkelt på sin særlige og karakteristiske måde.«

Viggo Naae tilrettede 7-800 bøger – »men det er jo ikke blomster alt sammen«, som han sagde i et sjældent interview. Branchen hædrede ham flere gange, blandt andet med Danmarks fineste typografiske udmærkelse, F. Henriksen Medaljen, i 1966, og han fik endvidere Henriksens ærespris i 1970. Ved overrækkelsen af den sidste sagde bibliotekar Erik Dal:

»Man ser slægtskabet mellem skrifterne og de kærnefulde citater, du vælger til egne småtryk, og gennem hvilke en kantet og væsentlig personlighed finder det udtryk, hans egen pen ikke rummer.«

Kilder:

Oplysningerne til artiklen stammer overvejende fra udklip og breve i Viggo Naaes private arkiv på Holstebro Museum samt fra samtaler med Carin Naae og Arne Gullander. Desuden er der hentet oplysninger fra Grafisk Cirkel-publikationer »Libri et homines«, 1949, og »Viggo Naae«, 1979.

Supplerende litteratur: Esben Graugaard: »Trykkere – og andre bogfolk i Holstebro.« Holstebro Museum/Rounborgs Grafiske Hus 1995

»Den røde tråd er sort af typografisk bly og tryksvarte«. Jubilæumsbog fra Thomsens Bogtrykkeri 2000.

T.J. Cobden-Sanderson: »Den skønne bog – eller Book beautiful«. Tilrettelagt af Viggo Naae. Fischers Forlag, 1948.

Udover Holstebro Museum har Danmarks Grafiske Museum i Odense en række af Viggo Naaes papirer – bl.a. manuskripter fra tiden i Holstebro – og andre effekter.

Bølling Sø

– et såkaldt naturgenopretningsprojekt

Af Hans Rostholm

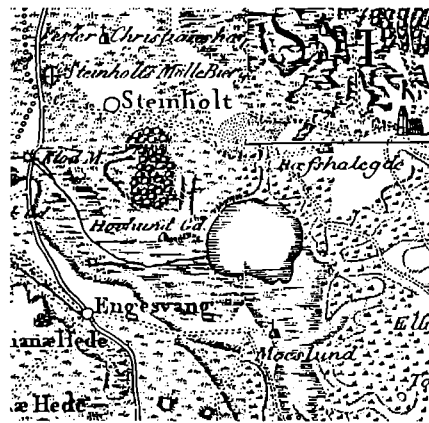
Bølling Sø var engang en af Danmarks højest beliggende søer. I 1870'erne blev den tørlagt, og der foregik siden en omfattende tørvegravning, som resulterede i mange oldtidsfund. I 1936 udgravede Nationalmuseet ved Klosterlund en boplads, som dengang var Danmarks ældste. Omkring 100 år efter tørlægningen begyndte man at arbejde på en genetablering af søen. I 1989 kom der for alvor gang i planerne, og Herning Museum begyndte derfor i 1990 på arkæologiske undersøgelser i det kommende søområde. Denne artikel handler om søen og de arkæologiske fund i området samt om de problemer, som søprojektet giver for de kulturhistoriske levn – og omvendt.

Sø og højmose

Bølling Sø var beliggende på den jyske højderyg lidt nord for En-

gesvang, midt mellem Ikast og Silkeborg. Området afvandede mod vest gennem Skygge Å til Karup Å, og fra den sydøstlige del går Funder Å ud i Gudenå-systemet. Søen var dannet i et bredt dalstrøg, der var skabt af en smeltevandsflod i slutningen af den sidste istid for 15.000 år siden. Lige efter istiden var der sø i en stor del af bassinet, men det naturlige vandskel mod vest, nær ved den nuværende Kragelundvej, har betydet, at vandspejlet ikke nåede over kote cirka 66,50 m.

Søen blev efterhånden mindre, og allerede i løbet af jægerstenalderen var der forsumpning og sumpskove i den yderste del af bassinet.¹ I bondestenalderen var den vestlige del af området tilgroet, og søen var indskrænket til omtrent den størrelse, som den havde før tørlægningen i 1870. Først dannes en lavmose med sumplplanter, derefter begynder

Figur 1. Bølling Sø på Videnskabernes Selskabs kort fra omkring år 1800. Her har søen en størrelse på cirka 140 ha ligesom før udtørringen i 1870'erne.

højmosen at brede sig. En højmose består især af tørvemusser og får væde fra nedbør. Højmosen bredte sig for alvor ved jernalderens begyndelse for cirka 2.500 år siden, og lidt efter lidt voksede den ud

over en del af de stenalderbo-pladser, som ligger omkring dal-sænkningen. Højmosen strakte sig langt uden for det tidligere søområde, og toppen af højmosen, antageligt omkring kote 69,0 m, nåede mindst et par meter højere op end den højeste søflade, der har været på stedet.

Det ser ud til, at søen siden bondestenalderen kun har omfattet et mindre område i den nordlige, midterste del af bassinet. Bølling Sø findes på Videnskabernes Selskabs kort fra omkring 1800, figur 1. Her har søen nogenlunde samme udstrækning som før tørlægningen i 1870'erne, hvor søens areal var omkring 140 ha, figur 2. Før afvandingen havde søen en kote på 214 fod, svarende til cirka 67,2 m. Det relativt høje vandspejl skyldes uden tvivl, at vandstanden var presset op af den omgivende højmose.

Tørlægning og tørvegravning

Den lavvandede sø blev tørlagt i 1870-76, hvor der blev gravet en fire km lang kanal, som gik gennem søen og fortsatte gennem moseområdet mod vest og nordvest til Klode Mølle. Det indvundne sø- og moseareal viste sig ikke særligt egnet til landbrug. Derimod blev Bølling Sø området udnyttet

til tørvegravning, især i første halvdel af 1900-tallet.

I 1940'erne blev Bølling Sø Kanal uddybet, og den bedre afvanding af området muliggjorde en intensivering af tørvegravningen. Efterhånden blev næsten hele højmosen afgravet. I dag findes der kun et enkelt større parti højmose bevaret. Området kaldes Bølling Mose og går fra nord som en næsten 400 m lang kile ud i det planlagte søområde, se figur 2, 9 og 16. Selv om højmosen er sunket meget sammen, står tørvevæggene i kanten af højmosen stadig i godt en meters højde.

De næsten 100 års tørvegravning har i praksis virket som et stort naturgenopretningsprojekt, idet man ved afskrælning af højmosen har skabt et landskab af nogenlunde samme form som i jægerstenalderen. Ved den omfattende tørvegravning fremkom der talrige arkæologiske fund, hvilket skal omtales senere.

Genskabelse af Bølling Sø

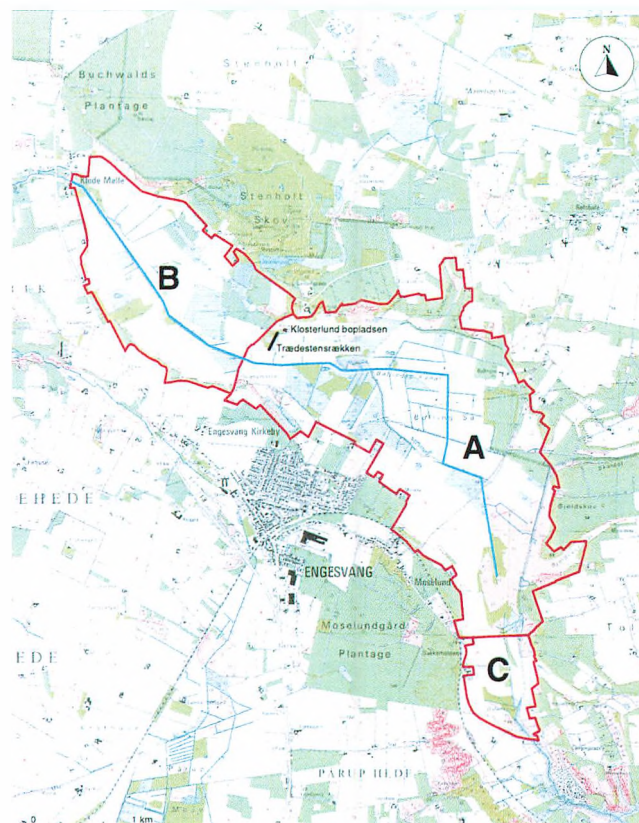
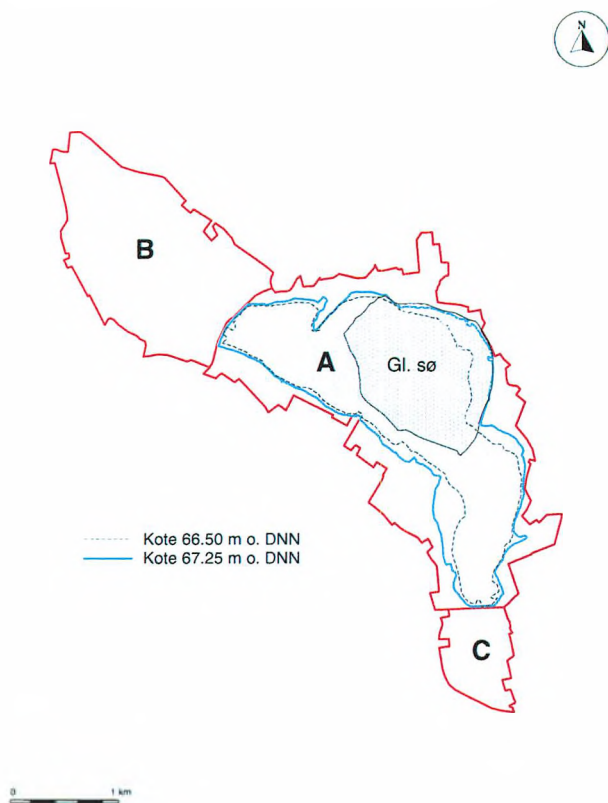
Omkring 100 år efter tørlægningen af Bølling Sø, begyndte man at arbejde med planer for en genetablering af søen. Efter vedtagelsen af Lov om Naturforvaltning i 1989 blev det muligt for staten at gå ind i finansieringen af naturgenopret-

ningsprojekter. Samme år blev der indledt et samarbejde mellem Skov- og Naturstyrelsen og de lokale myndigheder om at få søen med nærmeste omgivelser fredet. Bølling Sø området strækker sig over både Ikast Kommune i Ringkøbing Amt og Silkeborg Kommune i Århus Amt.

I januar 1990 udsendtes et foreløbigt fredningsforslag, og i 1994 blev fredningssagen rejst over for Fredningsnævnet. Derefter gik Skov- og Naturstyrelsen (Palsgård Statsskovdistrikt) i gang med at sikre råderet over de arealer, som berøres af fredningsforslaget. I juni 1996 blev der fremsat et revideret fredningsforslag.

Samme år blev det besluttet, at fredningssagen skulle afvente, at de to amter udarbejdede et tillæg til regionplanen med tilhørende vurdering af virkningerne på miljøet. Denne såkaldte VVM-redegørelse var nødvendig, fordi søarealet var over 300 ha.² Forslaget til regionplantillæg blev efter en offentlig høringsfase i sommeren 2000 endeligt vedtaget af de to amtsråd i efteråret 2000. Derefter udarbejdede Palsgård Statsskovdistrikt det 2. reviderede forslag til fredning af Bølling Sø og omgivende arealer.

I efteråret 2001 arbejder Fredningsnævnet på den endelige fred-

Figur 2. Bølling Sø området (A). Med rød linie er vist de områder, som bliver fredet, hvilket ud over søen omfatter Klode Mølle-trekanten (B) og den øverste del af Funder Ådal med Østermose (C). På kortet til venstre er vist udstrækningen af en sø opstemmet til kote 67,25 m og kote 66,50 m, på henholdsvis cirka 350 ha og 275 ha. Midt i området ses søen, som blev afvandet i 1870'erne (Gl. sø). På kortet til højre er vist Klosterlund Bopladsen og Trædestensrækken. Kortene er gengivet efter Genskabelse af Bølling Sø. Miljørapport. Udgivet af Skov- og Naturstyrelsen maj 2000.

ningssag. Inden sagen er afsluttet, skal fredningen på grund af projektets størrelse behandles af Naturklagenævnet, hvilket forventes at ske i 2002. Derefter kan man

langt om længe »sætte proppen i«, antageligt i efteråret 2003. Planlæggerne forventer, at det tager mellem to og syv år, inden søen er etableret.

Formålet med fredningen er at genskabe Bølling Sø, at sikre og forbedre naturværdierne omkring den fremtidige sø og at give offentligheden adgang til området. Der

er planlagt en sø med vandspejl ved kote 67,25 m og et areal på 360 ha. Søen vil få en dybde på op til 2,7 m, og omkring 220 ha vil have en dybde på over 1 m.

Figur 2 viser udstrækningen af den planlagte sø samt grænsen for det fredede område omkring søen (A). Søen afgrænses mod vest af en dæmning ved Kragelundvej. Tillige fredes mod nordvest et cirka to km langt dalstrøg mellem Kragelundvej og Klode Mølle (B), og syd for søen fredes området Østermose (C).

Fund ved tørvegravning

Den højmose, som tidligere dækkede hele dalsænkningen, er i dag stort set bortgravet. I det meste af området er der afgravet flere meter tørv. Der er i årenes løb gjort mange oldtidsfund, hvoraf kun en begrænset del er bevaret. De mest berømte fund er de to moselig fra cirka 200 f.Kr., Tollundmanden og Ellingepigen, som fremkom i Bjeldskov Dal ved søområdets østlige del, og Klosterlund Bopladsen, som udgravedes ved søområdets nordvestlige ende og omtales nedenfor.

Ud over flint fra et stort antal boplads er der spredt i området fundet blandt andet en lystertand af ben, økser af hjortetak og to

små ravfigurer fra jægerstenalderen, figur 3. Der er fremkommet mange genstande af træ, for eksempel en bue, en fiskeruse, en 3,3 m lang, tvejeformet vognstang fra slutningen af bondestenalderen samt et par stammebåde, hvoraf den ene var 4,7 m lang og indeholdt en åre. Desuden er der fremgravet et stort antal hjortegevirer, tilsyneladende fra den vestligste del af den tørlagte sø. Der har været en del debat om denne såkaldte »hjordetekirkegård«.

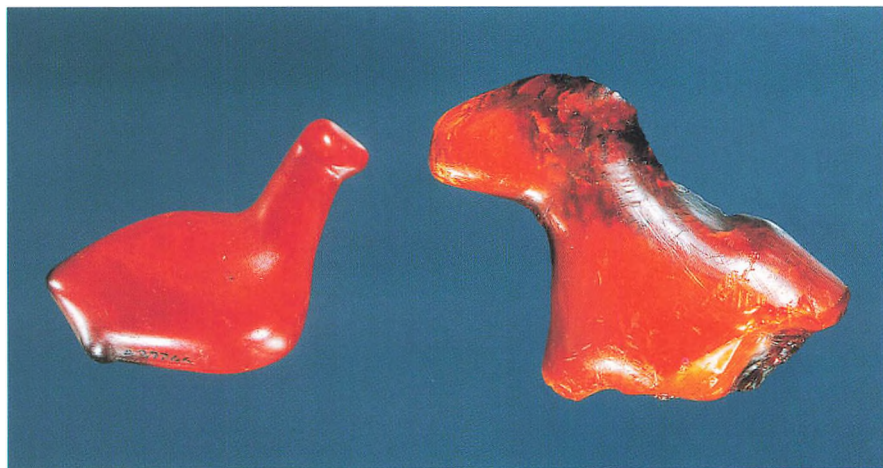
Det har været et problem, at Bølling Sø området lå så langt fra

København! Flere lokale folk med interesse for oldtiden har dog til dels rådet bod herpå og sørget for at redde en del væsentlige fund.

Klosterlund Bopladsen

I maj-juni 1936 udgravede Th. Mathiassen for Nationalmuseet en større stenalderboplads sydvest for gården Klosterlund.³ Bopladsen har ligget på en sandbanke, der mod syd afsluttes af en lav, sen glacial erosionsskrænt ved randen af en sump. Fundene lå i et gråt sandlag, der var dækket af et 20-30 cm

Figur 3. To ravfigurer fra Bølling Sø, antageligt en svane og hovedet af en bjørn. Der er tale om jagtamuletter fra jægerstenalderen. Findestedet for bjørnen er vist ved kryds nederst til højre på figur 5. Svanen er opgravet omkring 300 m længere mod nord. Gengivet i cirka 3/5 størrelse. Foto: Kit Weiss, Nationalmuseet.

Figur 4. Undersøgelsen af Klosterlund Bopladsen i 1936. Man ser fra bopladsen mod syd ud over mosedraget i retning mod Engesvang Station. Under et tyndt tørvelag fremkom bopladslaget, som udgravedes i 1 × 1 m store felter. Gengivet efter Th. Mathiassen 1937.

tykt tørvelag, figur 4. Bopladsen er vist på kortene figur 2 og figur 5.

Bopladsen har en udstrækning på cirka 80 m i længden vest-øst og omkring 20 m i bredden. Der blev undersøgt 194 kvadratmeter inden for et 24 × 10 m stort område. I september samme år gravede J. Troels Smith lidt vestligere yderligere en 14 m lang prøvegrøft. Det meste af pladsens fundrigeste del er undersøgt, men bopladsen er langt fra udtømt.

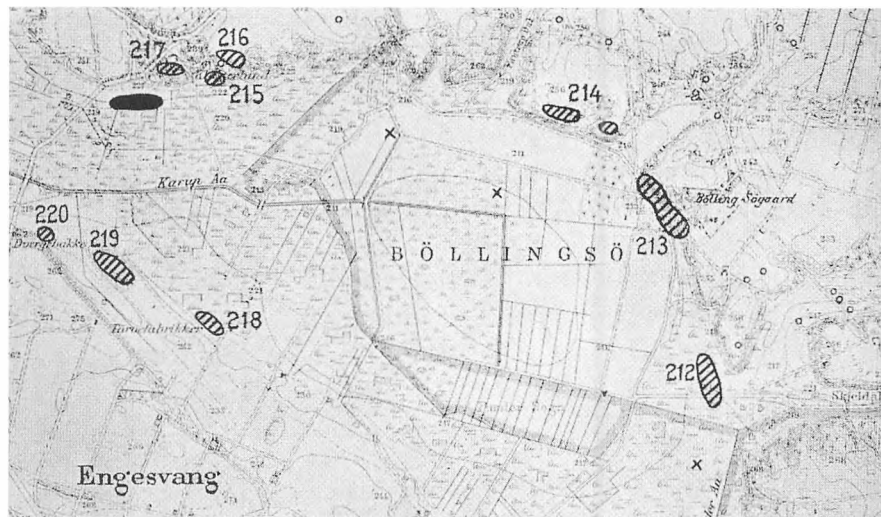
Fundmaterialet er meget ensartet. Ved udgravningen fremkom 1.070 redskaber, blandt andet 206 mikrolitter, 63 kærneøkser og et stort antal skraber af forskellige typer. Desuden var der omkring 2.600 flintflækker og cirka 23.000 stykker flintaffald. Ved udgravningen blev der ikke konstateret ildsteder eller hyttetomter. Koncentrationer af ildpåvirket flint kan antyde flere mindre bosættelser inden for det undersøgte område. En del fund fra bopladsen er udstillet på det lille Klosterlund Museum, som er

beliggende omkring 800 m nord for stedet.

I forbindelse med udgravningen lavede Johs. Iversen en pollenanalytisk datering af bopladsen.⁴ Pollen (blomsterstøv) fra lag med flintflækker fundet i sødynd uden for bopladsen viste, at bebyggelsen hører hjemme i slutningen af birke-fyrretid på et tidspunkt lige før hasselens indvandring begynder. Bopladsen kunne således dateres til 7.500-7.000 f.Kr.⁵

Klosterlund Bopladsen var, da den blev udgravet i 1936, Dan-

Figur 5. Kort over Bølling Sø området med fund, som var kendt i 1937. Klosterlund Bopladsen er vist med sort, mens de øvrige bopladser er skraveret. Desuden er tre fund markeret ved kryds: mod nordvest en lystertand af ben, i midten to økser af hjortetak og mod syd en dyrefigur af rav (se figur 3). Gengivet efter Th. Mathiassen 1937.

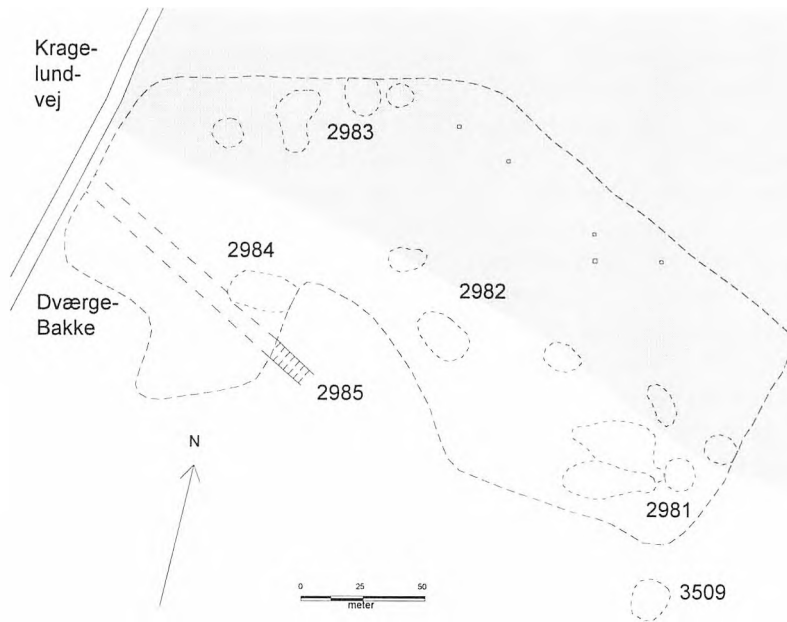
marks ældste boplads, og gav navn til en særlig kulturfase, Klosterlundkulturen, som i dag regnes for den ældste del af Maglemosekulturen. Ved Bromme på Sjælland fandt man otte år senere en boplads, der var et par tusinde år ældre, og siden er der fremkommet flere bopladser, som er ældre end Klosterlund. Det ændrer dog ikke ved, at denne boplads indtager en særlig plads i dansk og europæisk stenaldersforskning.

I 1937 lod ejeren Martin Ancheren en del af bopladsen fredes, nemlig et område på 55×32 m, som omfatter det delvist udgravede areal og den tilstødende del af mosen. I dag er hjørnerne, undtagen det sydvestlige, markeret af fredningssten. Fredningen indebærer, at der ikke må ske ændringer i terrænet inden for 100 m fra bopladsen.

Th. Mathiassen publicerede Klosterlund Bopladsen i 1937 sammen med et stort antal andre bopladser i Jylland, den såkaldte Gudenåkultur. Der blev også omtalt en række bopladser og andre fund fra Bølling Sø området, figur 5.

Herning Museums undersøgelser

Herning Museums første undersøgelse i området fandt sted i 1988,

Figur 6. Bopladssområder neden for Dværgebakke. Her vises resultatet af Herning Museums undersøgelser i 1990, 1992 og 1996. Der er opsamlet overfladefund på alle bopladser, og på 2981 og 2983 er der desuden foretaget udgravning. Det grå område viser den planlagte sø. Tegning: Jens Jørgen Kærgaard.

hvor Trædestensrækken syd for Klosterlund blev opmålt. Den bliver omtalt udførligt senere. I 1990 og 1992 foretog museet for egen regning undersøgelser på marken neden for Dværgebakke, ved den sydvestlige del af det planlagte søområde. Her foretoges ligeledes udgravning i 1996 i forbindelse med Ikast Kommunes anlæg af en spilledevandsledning. På grund af

søprojektet gennemføres der i 1998 og 2001-02 større undersøgelser, som betales af Skov- og Naturstyrelsen.

Undersøgelser ved Dværgebakke

I 1990 og 1992 opsamlede Herning Museum overfladefund flere steder på en dyrket mark neden for

Dværgebakke. Desuden blev der to steder lavet mindre udgravninger. Hele marken med en række større og mindre bopladsområder er vist på figur 6.

Det ene udgravningsområde (2983) lå lavt ved kanten af marken og vil blive berørt af den planlagte sø. Udgravningen omfattede cirka 32 kvadratmeter. Fundene fremkom i et tyndt tørvelag lige under pløjelaget. Af særlig interesse er to lerflager, der må tolkes som rester af ildsteder, figur 7. Det største havde en udstrækning på 70×40 cm. Der synes at være tale om en lille bosættelse med et meget ensartet fundmateriale. Et lille udvalg

Figur 7. Udgravning på boplads 2983 i 1992. Under det moderne pløjelag, som ses i baggrunden, fremkom et tyndt tørvelag, der indeholdt flint og rester af et lerlag fra et lille ildsted. I det lyse sand under tørvelaget var der ingen fund. Målestokken er 10 cm lang. Foto: Jens Jørgen Kærsgaard.

af fundene er vist på midterste del af figur 8. Fundene er fra samme tid som Klosterlund Bopladsen, der ligger på den anden side af søbassinet, cirka 500 m mod nord.

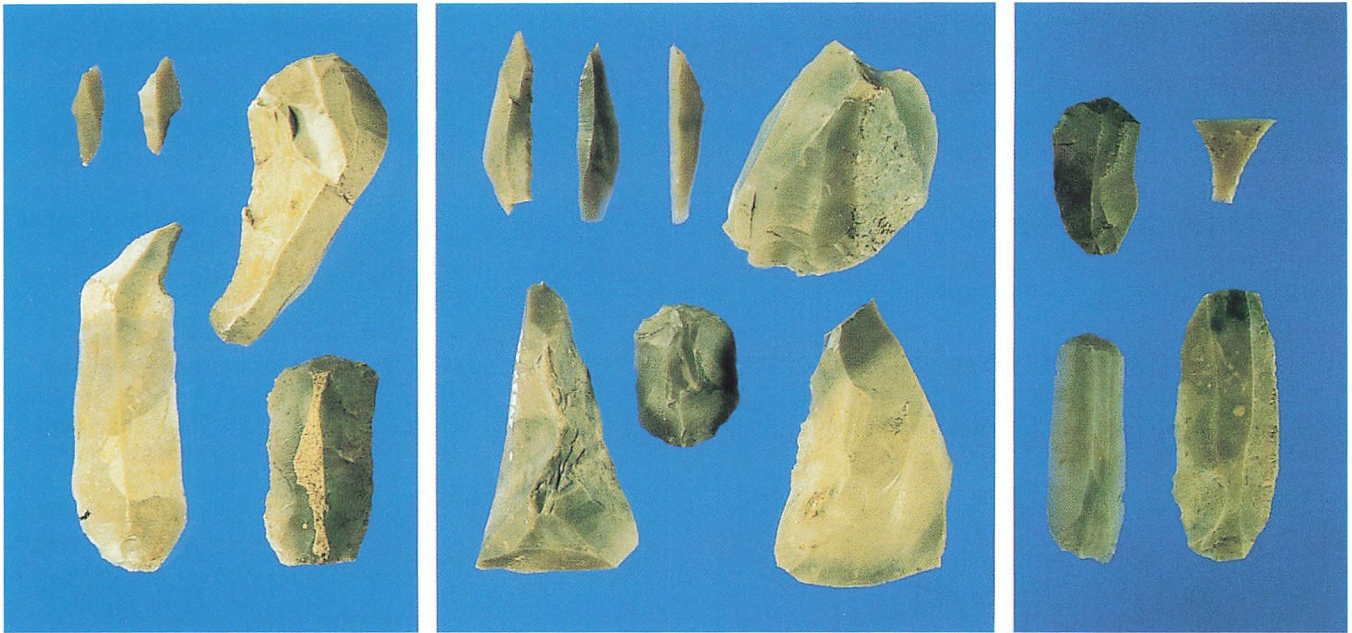
Den største udgravning blev foretaget højere oppe på marken (2981). Her fremkom der flint i et gråt sandlag, hvorover der til dels var bevaret et tyndt tørvelag. Det meste af pladsen befinder sig umiddelbart oven for den planlagte sø. Ved Ikast Kommunes anlæg af spildevandsledning i 1996 blev der undersøgt en bred grøft gennem den lavest liggende del af bopladsen, hvor fundmængden var forholdsvis begrænset. Kun en mindre del, i alt 88 kvadratmeter, af denne store boplads er udgravet. På bopladsens vestlige, højest liggende del er der fremgravet et lille antal fund, som ud fra flint-teknologien svarer til Ahrensburg Kulturen i Nordtyskland. Det drejer sig blandt andet om to små Ahrensburg-spidsler, et skævbør og to skrabere, som vises til venstre på figur 8. Disse fund hører hjemme i perioden 10.000-9.000 f.Kr. Det er således de hidtil ældste fund fra Bølling Sø området, og det er indtil nu den nordligste plads med fund fra Ahrensburg Kulturen. Hovedparten af materialet fra bopladsen er fra tidlig Maglemosekultur og fra nogenlunde

samme tid som Klosterlund Bopladsen, cirka 8.000 f.Kr. Fundmaterialet omfatter blandt andet cirka 5.900 stykker flintafslag, 135 flækker, 277 mikrofletter og 13 lancetformede mikrolitter.

Undersøgelser i 1998

I 1994 rettede Herning Museum henvendelse til Skov- og Naturstyrelsen vedrørende undersøgelser af de kulturhistoriske levn i det område, som bliver berørt af søprojektet. Efter et par års forløb fik museet tilsagn om en bevilling til forundersøgelser. I 1998 foretog forskningslektor Tinna Møbjerg fra Aarhus Universitet og museumsassistent Jens Jørgen Kærsgaard fra Herning Museum en gennemgang af hele Bølling Sø området.⁶ Undersøgelsen omfattede både Herning Museums og Silkeborg Museums arbejdsområder. Formålet var blandt andet at tilvejebringe et overblik over de kulturhistoriske levn i hele området, for herigennem at vurdere hvilke fortidsminder, som berøres af anlægsarbejderne og derfor skal undersøges nærmere.

Alle tidligere registrerede bopladser blev eftersøgt, og en række nye blev fundet. Der blev foretaget opsamling af fund på overfladen, lavet et stort antal små prøvehuller

Figur 8. Fund fra bopladser fra jægerstenalderen i den vestlige del af Bølling Sø området. Til venstre fund fra Ahrensburg Kultur, cirka 10.000-9.000 f.Kr., fra boplads 2981: To Ahrensburg-spidser, et skænbør og to skrabere. I midten fund fra Maglemosekultur, cirka 8.500-6.700 f.Kr., fra boplads 2983: Tre lancetformede mikrolitter, en blok (øverst), to skiveøkser og en lille skraber. Til højre fund fra Ertebøllekultur, cirka 5.200-3.900 f.Kr., fra boplads 3883: En tværpil, to skrabere (til venstre) og en stikkel. Bopladserne 2891 og 2983 er beliggende neden for Dværgebakke (se figur 6), og 3883 findes lidt nordligere ved østsiden af Kragelundvej (se figur 16). Gengivet i $\frac{1}{3}$ størrelse. Foto: Kjeld Hansen.

og givet en vurdering af pladsernes alder og nuværende tilstand.

Resultatet af forundersøgelsen i 1998 blev meget klart. Der er spor efter i alt 37 bopladser fra jægerstenalderen spredt rundt om hele søbassinet. Hovedparten af bopladserne er fra Maglemosekultur, cirka 8.500-6.700 f.Kr., og flere af

dem er samtidige med Klosterlund Bopladserne. Desuden er der en del bopladser fra både Kongemosekultur, cirka 6.700-5.200 f.Kr., og Ertebøllekultur, cirka 5.200-3.900 f.Kr. Et par steder var der også fund fra bondestenalderen. Hovedparten af pladserne har ikke bevaret kulturlag. De er ødelagt

enten ved dyrkning eller ved dybdepløjning i forbindelse med skovrejsning. Alle undersøgelsesværdige bopladser var beliggende i den allervestligste del af det planlagte søområde.

Figur 9 viser et kort over hele området med indtegning af både de undersøgelsesværdige og øde-

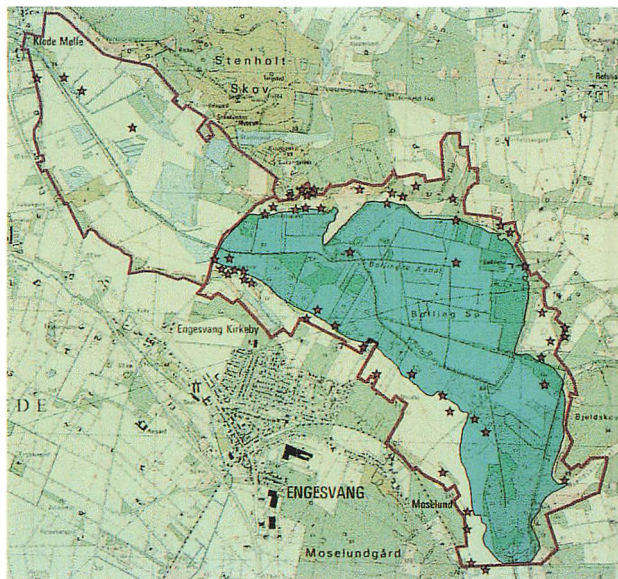
lagte bopladser. Bopladserne er markeret med en stjerne, som markerer bopladsens omtrentlige centrum, ikke dens udstrækning. Nogle af pladserne er meget store. De to af bopladserne lidt øst for Klosterlund Bopladsen skønnes således at strække sig over henholdsvis 80×40 m og 50×30 m.

Endvidere gennemførte museumsinspektør Søren Toftgaard Poulsen fra Herning Museum i 1998 en undersøgelse af kulturlevn fra nyere tid.⁷ Det drejer sig først og fremmest om rester af tørveværker, for eksempel tørvebaner, ælteværker, dyndbeholdere og diverse bygninger. Der er registreret i alt 19 tørveværker, hvoraf kun tre ligger indenfor det planlagte søområde.

Endelig undersøgte Silkeborg Museum området ved Bjeldskov Dal ved søbassinets østside for at lokalisere det sted, hvor man ved tørvegravning er stødt på moselig nummer tre. Der fremkom intet, og man kunne konstatere, at området med moseligene ikke direkte berøres ved genetableringen af Bølling Sø.

Undersøgelser i 2001

Herning Museum fik i sommeren 2001 en stor bevilling fra Skov- og Naturstyrelsen til yderligere for-

Figur 9. Alle kendte stenalderbopladser og enkelte andre fund i Bølling Sø området. Kortet er udarbejdet efter Herning Museums gennemgang af hele området i 1998. Der er registreret i alt 37 stenalderbopladser omkring søområdet. Mod nordvest, mellem Kragelundvej og Klode Mølle, er registreret fire bopladser, men dette område er kun gennemgået i begrænset omfang. Gengivet efter Tinna Møbjerg og Jens Jørgen Kærgaard 1998.

undersøgelser, som skal være afsluttet i foråret 2002. For det første skal Trædestensrækken undersøges for at afklare dette fortidsmindes alder og autenticitet. Det skal ske gennem arkæologiske udgravninger samt ved at søge efter oplysninger om stenrækkens fremkomst i diverse arkiver. For det andet skal der laves prøvegravninger på de fleste af de ti undersøgelsesværdige bopladser ved vestenden af den planlagte sø for at afklare pladsernes udstrækning og arkæologiske værdi. Herudfra skal det besluttes, hvad der skal gøres ved disse pladser i forbindelse med gennemførelsen af søprojektet.

Disse undersøgelser er endnu ikke afsluttet. Indtil medio oktober 2001 er der især foretaget undersøgelser på en dyrket, lavtliggende mark midt mellem Klosterlund Bopladsen og Dværgebakke. Her er fundet nye stenalderbopladser samt bevarede dele af Trædestensrækken og i forbindelse hermed et broanlæg med en del træ. Desuden er der lavet et stort antal prøvehuller i området neden for og øst for Dværgebakke.

Trædestensrækken

For omkring 15 år siden fik Herning Museum kendskab til Trædestensrækken ved Klosterlund.

Der er tale om en række med ret store sten, som med start lidt vest for Klosterlund Bopladsen går mod syd gennem en birkelund og kan følges over 173 m, figur 10. På denne strækning ligger stenene, der overvejende er mellem 35 og 50 cm store, med cirka et skridts afstand, og der mangler kun ganske få sten. Den sammenhængende stenrække består af omtrent 265 sten.

Figur 10. Del af Trædestensrækken ved Klosterlund. Der ses mod syd ud over den midterste del af den 173 m lange, sammenhængende stenrække. Foto: Jens Jørgen Kærgaard 1988.

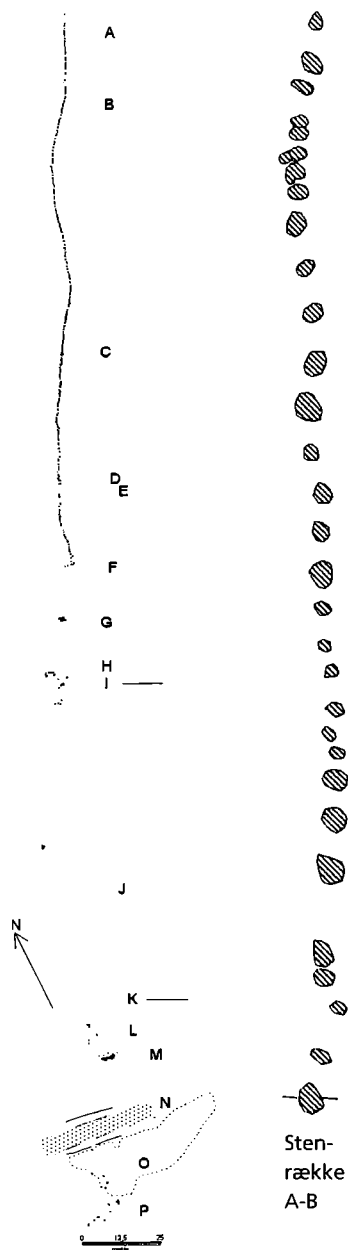
I 1988 blev den fritliggende trædestensrække opmålt af arkæolog Palle Eriksen. Den ses øverst til venstre på figur 11 (A-F). Den nederste del viser undersøgelserne i 2001.

Syd for birkelunden findes et par mindre bunker med sten (G og H på figur 11). De har samme størrelse som stenene i den sammenhængende række. Herefter følger mod syd en dyrket strækning på cirka 115 m. På denne mark har Herning Museums udgravninger i 2001 afdækket flere sten fra trædestensrækken (I, J og L) samt et broanlæg med en del bevaret træ (K). Ved sydkanten af marken ligger en bunke med mindst 25 store sten (M). Under den store vold nord for Bølling Sø Kanal (N) var der ingen spor efter stenrækken. Syd for kanalen var der en forhøjning med bevarede moselag i godt 1½ meters højde (O). Vest og sydvest for forhøjningen findes der på overfladen i alt 20 store, spredtliggende sten (P). De viser uden tvivl, at trædestensrækken også har gået her, men området er dybdepløjet, og det er derfor ikke muligt at finde sten, som ligger på deres oprindelige plads. Der er ikke konstateret store sten på den dyrkede mark længere sydpå, hvor terrænet begynder at stige.

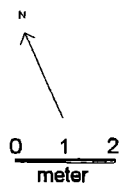
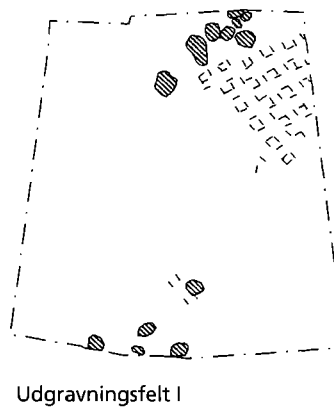
I den ovennævnte VVM-redegørelse fra maj 2000 anføres følgende om dette fortidsminde: »...Trædestenenes alder er ukendt. De blev fundet ved tørvegravning i 1927-28, og er muligvis optaget i den forbindelse, men efter tørvegravning igen nedlagt på fundstedet, sandsynligvis i større dybde. Stenrækken er ikke blevet beskyttet efter naturbeskyttelsesloven.«⁸ Hertil skal føjes, at det ifølge lokale folk skulle være en kirkesti, der benyttedes indtil Kragelundvej blev anlagt i 1840'erne lidt vest for trædestenene.

Herning Museum fandt ikke disse forklaringer tilfredsstillende og har i forbindelse med søprojektet hævdet, at trædestenene må være gamle, og at de ligesom stenalderbopladsene er dækket af tørv, efterhånden som højmosen bredte sig.

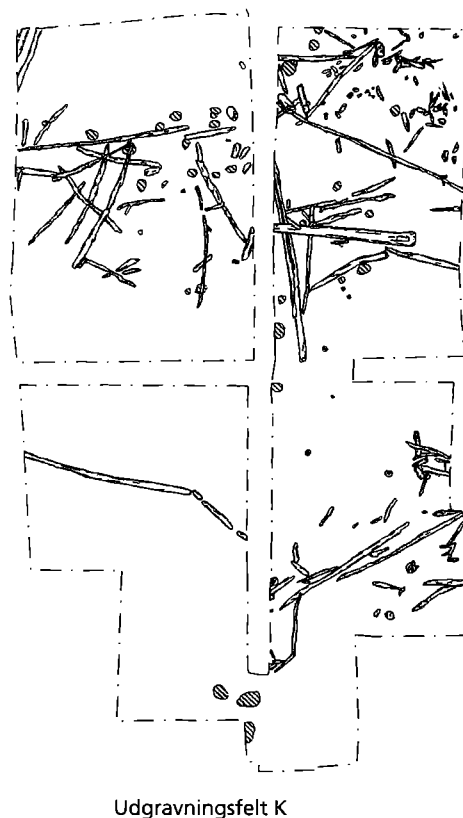
Der blev lavet ret omfattende undersøgelser omkring Trædestensrækken i 2001 for at belyse dens alder og ægthed. Undersøgelserne har vist, at dette fortidsminde er fra tidlig jernalder eller eventuelt ældre, at den lange, fritliggende stenrække med meget stor sandsynlighed findes på sin oprindelige plads, og at der længere mod syd er bevaret tørvelag med sten, som med sikkerhed ikke er flyttet ved tørvegravningen.

Figur 11. Trædestensrækken ved Klosterlund. Til venstre ses hele trædestensrækken, som kan følges over en cirka 390 m lang strækning. Desuden vises et forstørret udsnit af nordenden, mellem A og B. Herunder vises udgravningsfelterne I og K. Den nordlige, sammenhængende stenrække blev opmålt i 1988. Den sydlige del er sporadisk konstateret ved udgravninger i 2001. Forklaring: A: Trædestensrækkens nordende. B, C, D og E: Trædesten, hvor der lavedes prøvehuller i marts 2001. F: Sydenden af den sammenhængende sten-

række. G og H: Mindre bunker med opsamlende sten. I: Udgravningsfelt med urørte sten og spor efter tørvegravning (se nedenfor). J: Urørte sten i tørvetag. K: Udgravningsfelt med broanlæg med bevaret træ (se nedenfor). L: Urørte sten i tørvetag. M: Større stenbunke ved markens sydkant. N: Bølling Sø Kanal med bred vold nord for kanalen. O: Forhøjning med bevarede moselag. P: Spredte, opløjede sten. Tegning: Palle Eriksen, Jens Jørgen Kærgaard, Tinna Møbjerg og Vibeke Juul Pedersen.

Det har ikke været muligt at finde folk, der var med til at fremgrave stenene. Men undersøgelser i diverse arkiver har vist, at ovennævnte »historie« kun kan følges et par årtier tilbage – og altså er udtænkt mere end 50 år efter fremgravningen af stenene. Det ser ud til, at stenene er dukket op over lang tid, og at de første fandtes allerede omkring 1900.

Flere steder i ældre kilder bliver det oplyst, at stenene lå under cirka 1 m tørv. I et brev fra Søren Holdgaard, der døde i 1932, står blandt andet: »Stenene ligger ca. 1 mtr. nede i tørvejorden. I Klosterlund Mose er gravet en del frem, de ligger omtrent helt nøjagtig, og er også omtrent lige store, en mand kan bære en sten«. Når stenene lå under en meter tørv, er det udelukket, at stenrækken kan have været i brug i 1800-tallet!

Hedeselskabet havde omkring 1950 samlet stenene på blandt andet det dyrkede jordstykke syd for birkelunden sammen i mindre bunker for at sælge dem. Det blev stoppet af lokale folk, og som nævnt ligger der endnu stembunker på stedet. De kan have givet anledning til den moderne historie om, at alle stenene blev optaget ved tørvegravningen.

Sammen med professor Bent Aaby undersøgte Herning Mu-

Figur 12. Trædesten liggende urørt i tørvelag. Til højre ses en flade med svage riller fra tørvegravningen. Maskinspaden lavede tørv på cirka 25 × 10 cm. Tørvegravningen sluttede få centimeter fra stenen. I den lodrette profil ses samme lag under både stenen og tørvegravningssporene, hvilket tyder på, at stenen ikke har været flyttet. Øverst findes en sumptørv, som ikke kunne bruges, derfor stopper tørvegravningen i dette niveau. Derunder er der søgytje i et indtil 65 cm tykt lag, som ligger oven på senglacialt sand. Foto: Jens Jørgen Kærsgaard.

seum i marts 2001 lagene under fire af stenene i den lange, sammenhængende stenrække. De er benævnt B-E på figur 11. Den nordligste af de undersøgte sten (B), cirka 20 m fra fast land, lå på et tyndt lag skovtørv. Det vil sige, at der ikke har været sø så langt mod nord, hvilket betyder, at Klosterlund Bopladsen ikke har ligget direkte ud til en åben sø.

Lige under de tre øvrige sten var der et tyndt lag sumptørv (4 cm), og derunder fandtes søgytje og ne-

derst sand. Omkring 110 m fra fast land (C) var der kun et 5 cm tykt gytjelag, mens der omkring 40 m længere ude ved de to sydligste sten (D og E) var gytjelag på 20 cm og 17 cm.

På den dyrkede mark kunne der på overfladen erkendes enkelte sten, der lå i pløjelaget. Ved hjælp af stenspyd lykkedes det et par steder at finde sten, som med sikkerhed lå i urørt tørvelag under det moderne pløjelag. De fandtes både ved markens nordkant og på mellemste og sydligste del af marken (I, J og L på figur 11). Alle de nyfundne, urørte sten markerer en nogenlunde lige linie i forlængelse af den lange, sammenhængende stenrække.

Ved markens nordkant fremgraves flere sten, og desuden var der spor efter tørvegravningen (I på figur 11). Nede i den bevarede tørvebund kunne man i en større flade se svage riller fra tørvespaden, figur 12. Tørvegravningssporene stoppede få cm fra en af trædestenene. En profil gennem lagene viste, at stenen lå urørt i et tyndt lag sumptørv, hvorunder der var et op til 65 cm tykt lag søgytje. Tørvegravningen standsede på overgangen mellem højmosetørv og sumptørv, antageligt fordi sidstnævnte ikke kunne bruges. Stenens overflade har kote 65,35 m. Den

sydligste sten (F på figur 11) i den lange, sammenhængende række har top ved kote 65,54 m. Afstanden mellem de to sten er 35 m. Sø- og moselagene er sunket sammen. Derfor falder hele stenrækken lidt mod syd, efterhånden som lagene bliver tykkere. På stenrækkens sydligste 100 m falder stenenes topniveauer jævnt fra kote 65,93 m til kote 65,54 m. Der er intet, som tyder på, at disse sten er flyttet nedad i forbindelse med tørvegravningen. Man har afgravet omkring stenene, men der var ingen mening i at flytte de store sten for at udnytte de få cm tørv, som ligger under dem. Det eneste bevarede billede af trædestensrækken under tørvegravningen gengives på figur 13. Her ses stenrækken helt frigra- vet i bunden af tørvemosen.

De dybest liggende sten findes på den dyrkede mark, hvor toppen af stenene ligger mellem kote 65,35 m og 65,55 m (I, J og L på figur 11). Vandstanden i den planlagte sø vil således nå indtil 1,90 m over stenene. De højest liggende sten findes ind mod fast land ved nordenden af stenrækken (A på figur 11), og de tre nordligste sten vil blive dækket af cirka 35 cm vand.

Der er fundet tilsvarende stenrækker flere steder i landet. En meget lang trædestensrække i Store Vildmose går fra Aaby Bjerg

Figur 13. Trædestensrækken fremgravet på bunden af tørvemosen. Billedet stammer antageligt fra 1920'erne. Forrest ses spor fra en tørvebane, og i baggrunden ligger et større tørvæværk. Gengivet efter foto i Lokalhistorisk Arkiv i Engesvang.

mod Sandelsbjerg og er dateret til førromersk jernalder.⁹

Broanlæg af træ

Midt i det lave område mellem Klosterlund Bopladsen og Dværgebakke, lidt øst for Kragelundvej, blev der i sommeren 2001 konstateret velbevaret træ i et af de små prøvehuller. Der blev lavet et godt 12×9 m stort udgravningsfelt (K på figur 11). Feltets nordlige del vises på figur 14.

Der var rester af trædestenene både nord og syd for stedet, men i udgravningsfeltet fremkom der ingen stenrække. Derimod lå der en del spredte sten, hvoraf kun en enkelt havde samme størrelse som trædestenene, mens de øvrige var klart mindre. Undersøgelsen viste, at gytjelagene her nåede en del dybere end på resten af marken. Der er uden tvivl tale om et gammelt åleje, hvor trædesten ikke var nok. Her har det været nødvendigt med en egentlig bro.

Der var et stort antal vandret liggende træstykker, som var op til 4,3 m lange. Der var både planker af eg og stammer af birk. Desuden var der store, lodrette eller skrå pæle med tildannet spids. De to kraftigste var cirka 15 cm i diameter og fremkom på det dybeste sted. Desuden var der et stort antal små, lodrette pæle, som til dels holdt det vandret liggende træ fast. Der fremkom flere huggespånere,

hvilket tyder på, at en del af tilhugningen må være foregået på stedet.

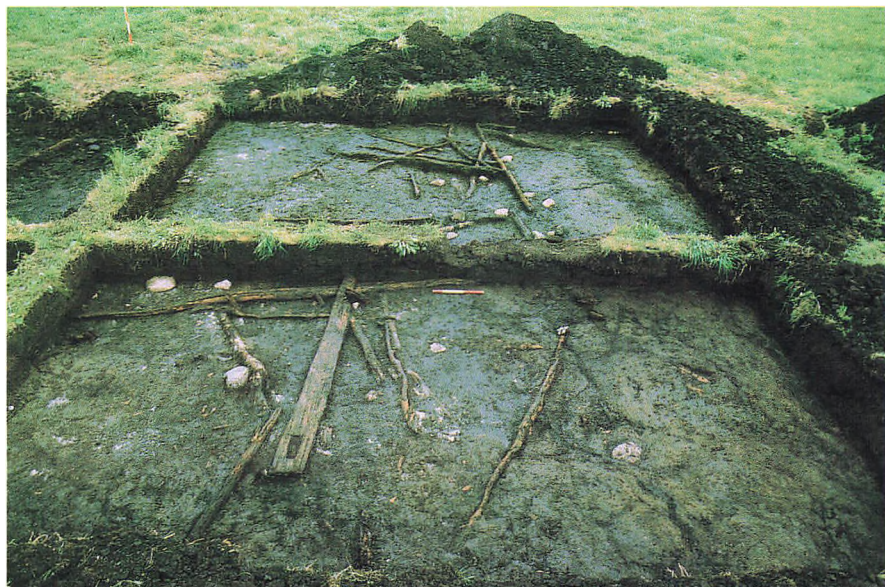
Træet lå i et ret tykt lag og nåede op til det moderne pløjelag. Der kan derfor være forsvundet træ, som har ligget højere oppe. Træet fandtes i hele udgravningsfeltet og fortsatte videre mod vest, nord og øst.

Der er lavet en foreløbig dendrokronologisk datering ud fra år-

ringene i en prøve fra et stort, vandret liggende stykke egetømmer. Resultatet var 550 f.Kr., men prøven er lidt yngre, da der ikke er splintved bevaret. Denne prøve kan således dateres omtrent til overgangen bronzealder/jernalder. De mange træstykker kan godt stamme fra flere konstruktioner, der gennem længere tid er anlagt mere eller mindre oven i hinanden.

Brokonstruktionen fremkom i trædestensrækken, og en del af træet lå i nogenlunde samme dybde som de nærmeste sten. Dateringen 550 f.Kr. kan eventuelt også gælde for Trædestensrækken, som dog kan være endnu ældre. Der er udtaget mange prøver af både træ og moselag med henblik på en sikker datering af trædestenene og trækonstruktionerne. Der er behov for yderligere udgravning for at kunne tolke og afgrænse broanlægget.

Figur 14. Udgravningsfelt K med rester af broanlæg ved Trædestensrækkens sydlige del. Ved undersøgelsen i efteråret 2001 fremkom der både en del vandretliggende stykker træ og pæle, der stod lodret eller skråt. I forgrunden ses en stor planke med firkantet udskæring. En prøve af planken er årringsdateret til 550 f.Kr. Foto: Jens Jørgen Kærgaard.

Nye bopladsfund øst for Kragelundvej

Under laget med træ var der i det meste af udgravningsfeltet et tyndt, gråligt sandlag, som indeholdt flint. Ud fra flint-teknikken hører fundene hjemme i sen Maglemosekultur. I samme lag som flinten var der hasselnøddeskaller og et lille ildsted. Der synes at

Figur 15. Udsigt fra Dværgebakke mod nordøst ud over den vestligste del af det planlagte søområde. Bopladserne på den dyrkede mark er vist på figur 6. Den lyse stribe i forgrunden er spor efter en tørvebane. Bag træerækken, som går på tværs af billedet, ligger Bølling Sø Kanal. De sydligste rester af Trædestensrækken er fundet lige foran kanalen, omtrent midt i billedet. I baggrunden yderst til højre ses den bevarede, skovklædte højmose. Foto: Hans Rostholm 1992.

være tale om en boplads eller aktivitetsplads, som er placeret ved et tidligere åløb. Det grålige sand kan være aflejret ved en oversvømmelse eller være tilført stedet på anden måde. Bopladsens udstrækning kendes endnu ikke.

Der blev lavet flere prøvegrøfter i det lave område mellem Kragelundvej og den netop omtalte bro. Helt ind mod Kragelundvej frem-

kom der en lille plads med mange fund fra Ertebøllekultur. En tværpil, en stikkel og to skrabere er vist til højre på figur 8. Samme sted var der spredte, mindre sten. I en prøvegrøft lidt nordligere er der dukket en del store træstykker op.

Omtrent midt mellem Kragelundvej og broanlægget fremkom der to tværpile fra Ertebøllekulturen som de eneste fund. I en an-

den prøvegrøft afdækkedes en række med mindre pæle.

For alle disse fundsteder gælder, at der skal foretages yderligere undersøgelser. Denne lavt liggende mark har vist sig meget interessant. Her var der overhovedet ingen fund indtil sommeren 2001. Nu er det nødvendigt med flere udgravninger og prøvegrøfter over et større område.

De truede fortidsminder

I 2001 har Herning Museum og Skov- og Naturstyrelsen indledt et samarbejde for at skaffe nærmere oplysninger om de kulturhistoriske levn i den allervestligste del af det planlagte søområde, figur 15. Herning Museum skal lave en række undersøgelser, hvoraf en del er omtalt ovenfor. Derefter skal der tages stilling til, hvad der skal gøres ved disse fortidsminder i forbindelse med etablering af søen. Der kan for eksempel blive tale om total udgravning eller sikring af pladserne på en eller anden måde.

Der er ingen grund til at lægge skjul på, at søprojektet giver problemer for en del af de kulturhistoriske levn. Det skyldes først og fremmest, at den planlagte sø er alt for stor. Med en vandstand ved kote 67,25 m vil søen ligge 75 cm over den naturlige tærskel og 85

cm højere end de højest liggende søaflejringer, som er konstateret ved de naturvidenskabelige undersøgelser i området.

Det vil sige, at man »genetable-
ret« en sø, som aldrig har eksisteret i den størrelse. Det er således lidt misvisende at kalde det for et naturgenopretningsprojekt.

Søplanlæggerne hævder, »at bopladserne ved vestenden af søen ... vil få en 'naturlig placering' i landskabet«, og at »projektet vil genskabe forbindelsen mellem stenalderbopladserne og Bølling Sø's bredder. Dette vil synliggøre og derved fremme formidlingen af sammenhængen mellem de kulturhistoriske værdier og det omgivende landskab.«¹⁰

Det er ganske enkelt i strid med både de naturlige forhold på stedet og resultaterne af de naturvidenskabelige undersøgelser, som klart viser, at hverken Klosterlund Bopladsen eller de øvrige lavtliggende boplads har været placeret ved bredden af en stor, åben sø. Den planlagte sø med vandspejl ved kote 67,25 m vil nå cirka halvt op ad den seneglaciale erosionskrænt ved Klosterlund Bopladsen. Men på bopladsens tid har der kun været en lavvandet sø i det lavt liggende område mellem bopladsen og Dværgebakke. Søens vandstand har ligget mellem kote 66,0 m og

66,5 m, og søen var allerede under tilgroning.

En del af stenalderbopladserne bliver oversvømmet, hvis søprojektet gennemføres. Søplanlæggerne hævder, at bevaringen af de arkæologiske værdier derved bliver forbedret. Men beregningerne omkring søens vandstand viser, at den kan variere op til en meter afhængig af årstid, nedbør m.v. Den skiftende vandstand vedrører netop den zone, hvor bopladserne befinder sig. Det er meget tvivlsomt, om bopladsernes tilstand forbedres, når de skiftevis ligger vanddækket og tørlagt. Området langs med søbredden forventes at blive en sump med blandt andet tagrør, hvis rødder vil beskadige træ og andre organiske materialer, som kan være bevaret i dele af området.

Det er meningen, at de boplads, der kommer til at ligge tæt ved bredden af søen, for eksempel Klosterlund Bopladsen, skal beskyttes mod blandt andet bølgeerosion ved anlæg af banker neden for bopladserne. Der skal desuden anlægges en beskyttende bank omkring den bevarede højmosé (Bølling Mose). Endelig skal der laves en bred dæmning langs med Kragelundvej, som skal forhindre, at søen under ekstreme forhold (hvor vandet forventes at nå højere

end kote 67,25 m) oversvømmer vejen.

Disse foranstaltninger kan blive ganske omfattende. Dæmningen ved Kragelundvej bliver cirka 350 m lang eller med sidefløje cirka 800 m og vil blandt andet genere en del af de nyfundne pladser nær vejen. Bankerne ved søens nordside ved de store boplads og højmosen skal i alt være omkring 1.300 m lange, og ved sydsiden neden for Dværgebakke skal der anlægges banker over en mindst 300 m lang strækning. Der er grund til bekymring for, hvilken skade bopladserne vil blive udsat for i forbindelse med disse anlægsarbejder, ligesom det kan være vanskeligt at sikre, at den tilførte jord ikke indeholder fund »udefra«. I øvrigt må anlæg af en bank neden for den fredede Klosterlund Boplads anses for en væsentlig terrændring.

Ud over disse anlægsarbejder skal der i forbindelse med søprojektet laves en odderpassage ved Kragelundvej, og man skal udjævne store, kunstige terrænhøjninger, især langs med Bølling Sø Kanal. Der skal etableres stier, parkeringspladser, udsigts- og fugletårne. Da deres nøjagtige placering ikke kendes, er det endnu ikke muligt at vurdere, om de kommer til at berøre de kulturhi-

storiske levn. Endelig skal de første 650 m af kanalen fra søen og vestpå lægges tilbage til det naturlige, slyngede løb fra før gravning af kanalen i 1870. Her vil der være mulighed for fund, ligesom ved det gamle åleje lige øst for Kragelundvej.

Ved gennemførelse af søprojektet bliver Trædestensrækken ved Klosterlund dækket af vand, og den vil ikke mere være tilgængelig. Søplanlæggerne har foreslået, at man placerer en rekonstruktion af Trædestensrækken vest for Kragelundvej! Det er ikke nogen god ide. Trædestensrækken er med sikkerhed fra oldtiden, mindst 2.500 år gammel, og ligger på sin rette plads. Der er betydelig lokal interesse for dette fortidsminde, som har meget stor formidlingsværdi. Man må håbe, at det bliver muligt at bevare Trædestensrækken synlig og tilgængelig på dens nuværende plads.

Sammenfattende vurdering af de arkæologiske fund

Som det fremgår af denne gennemgang udgør den vestligste del af Bølling Sø bassinet et massivt bosættelsesområde med fund i hvert fald fra perioden 10.000-4.000 f.Kr. Der er registreret et stort antal bopladser fra jægerstenalderen, og

tørvegravningen har desuden bragt en række andre fund for dagen. Fundene kan henføres til Ahrensburg Kultur, Maglemosekultur, Kongemosekultur og Ertebøllekultur. Der er i mindre omfang fund fra senere perioder af oldtiden.

I den vestligste del af det planlagte søområde kan der endnu findes bopladser med bevarede kulturlag. I nogle tilfælde er der også fundet strukturer i form af ildsteder. Desuden er der eksempler på små, afgrænsede pladser, som man hidtil kun har undersøgt i begrænset omfang i Danmark. Klosterlund Bopladsen er en af de forholdsvist få fredede indlandsbopladser fra jægerstenalderen og er en klassisk lokalitet i dansk arkæologi.

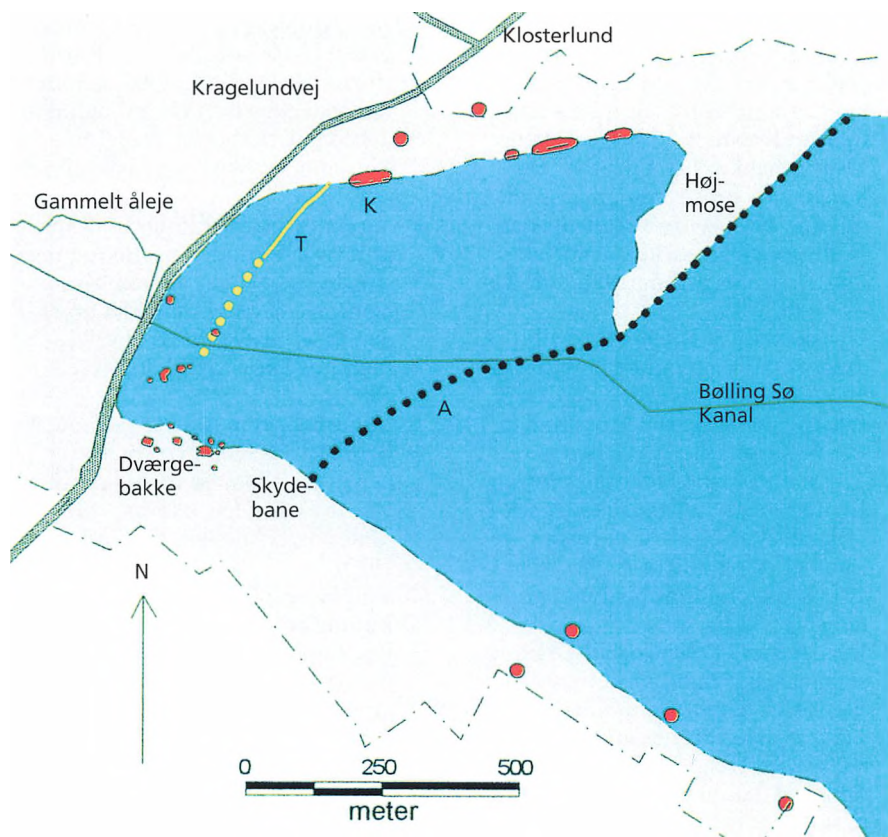
Vi har i dag ikke kendskab til andre steder i Jylland, hvor man inden for et begrænset område har en så lang periode af jægerstenalderen repræsenteret. Det giver enestående muligheder for at undersøge den lokale bosættelse i sammenhæng med landskabets udvikling. Endvidere vil man i dette område kunne belyse det »hul«, der i øjeblikket er mellem Ahrensburg Kultur og Maglemosekultur. Det er et forskningsmæssigt problem, som omfatter hele Nordeuropa.

Trædestensrækken ved Klosterlund hører til en relativt sjælden gruppe af fortidsminder. Den udmærker sig ved sin længde, idet den er bevaret over 173 m og kan følges i alt over cirka 390 m. Det er tillige interessant, at den kan knyttes sammen med et broanlæg. Den tidsmæssige placering af sådanne stenrækker kan være vanskelig, men denne stenrække er mindst 2.500 år gammel, og de igangværende undersøgelser forventes at give en mere præcis datering.

Ud fra en samlet vurdering af de kulturhistoriske levn må Bølling Sø betragtes som et af de vigtigste områder i Jylland med fund fra jægerstenalderen. Derfor bør man tilstræbe en løsning, som friholder de værdifulde pladser i den vestligste del af området for de skader, som søprojektet vil medføre. Som nævnt er de mange registrerede bopladser i resten af søbassinet allerede ødelagt. Det må være rimeligt at bevare flest muligt af de pladser, som er tilbage.

Afsluttende bemærkninger

Det er ikke muligt at etablere en sø med en lavere vandstand. For eksempel vil en sø ved kote 66,50 m, som var det højest mulige i jægerstenalderen, blive så lavvandet, at den hurtigt vil gro til – ligesom i

Figur 16. Den vestlige del af Bølling Sø området. Omkring den planlagte sø ved kote 67,25 m er med grå farve vist det område, som fredningen skal omfatte. Trædestensrækken (T) er gul, og bopladsernes omtrentlige udstrækning er markeret med rødt. Den sorte linie (A) viser Herning Museums alternative forslag til afgrænsning af søen mod vest. En dæmning på dette sted betyder, at søen ikke berører Trædestensrækken, den sidste rest af højmosen og hovedparten af de bevarede stenalderboplads, herunder den fredede Klosterlund Boplads (K).

stenalderen. Derimod kan det foreslås, at søens afgrænsning mod vest ændres, og at man af hensyn til de arkæologiske fund undlader

at etablere sø i den vestligste del af det planlagte søområde.

Herning Museum foreslog i juli 2000,¹¹ at søen i stedet for at gå til

Kragelundvej afgrænses af en ny dæmning 400-800 m øst for Kragelundvej, figur 16. Søen ville i så fald blive på cirka 330 ha eller omkring 8 procent mindre end den planlagte sø. Den her foreslåede dæmning kan gå fra skydebanen i syd til sydspidsen af højmosen og fortsætte langs med højmosens østside. Der skønnes ikke at være stenalderboplads på denne strækning.

Dette forslag ville først og fremmest betyde, at der blev taget hensyn til kulturmiljøet, idet et massivt bopladsområde samt Trædestensrækken og den bevarede rest af højmosen ville få lov til at henligge urørt. Der ville være et langt mindre behov for arkæologiske undersøgelser i den vestligste del af området. Man kunne helt undgå anlægsarbejder inden for 100 m-zonen ved den fredede Klosterlund Boplads, og der skulle ikke laves dæmning ved Kragelundvej og beskyttende banker ved en række boplads – med alle de udgifter og problemer, som det kan medføre.

Men der synes at være meget stærke ønsker om, at søen bliver så stor som mulig, og at det fremlagte søprojekt gennemføres. Det synes at være særligt afgørende, at man kan se søen fra Kragelundvej!

De arkæologiske undersøgelser i

det meget store område er langt fra afsluttede. Udgravningerne i efteråret 2001 har vist, at der stadig kan dukke nye, interessante fund op. Det er endnu ikke muligt at over-skue, hvor omfattende de arkæolo-giske undersøgelser vil blive. Selv om søprojektet bliver endeligt vedtaget i løbet af 2002, vil der være god tid til undersøgelserne.

Herning Museums medarbejdere kan glæde sig over Skov- og Naturstyrelsens store velvilje over for undersøgelserne af de kulturhi-storiske levn, ikke mindst med hensyn til bevillinger.

Det vil være naturligt, at samarbejdet i de nærmeste år også kommer til at omfatte en publikation af disse vigtige fund samt den nød-vendige formidling af udgrav-ningsresultaterne ude i Bølling Sø området.

Noter

Rentegning af udgravningstegninger er foretaget af Martin Winther Olesen.

1 Jeg takker professor Bent Aaby, Na-

tionalmuseet, for oplysninger om søens udviklingshistorie ud fra de pollenanalytiske undersøgelser. Pol-lendiagrammer fra lag ved kanalen mellem Klosterlund Bopladsen og Dværgebakke er fremlagt af Jens Stockmarr: Biostratigraphic studies in Late Weichselian sediments near Böllingsö. Danmarks Geologiske Undersøgelse. Årbog 1974, side 71-79 og Pl. 1-15.

2 Genskabelse af Bølling Sø. Miljø-rapport. Miljø- og Energiministeriet. Skov- og Naturstyrelsen. Maj 2000. Udarbejdet af Bjarne Moeslund og Per N. Grøn, Bio/consult as.

3 Th. Mathiassen: Gudena-kulturen. En mesolitisk indlandsbebyggelse i Jylland. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1937, side 1-181. Klosterlund Bopladsen er om-talt side 132 ff.

4 Johs. Iversen: Pollenanalytiske tidsbe-stemmelser af midtjydske mesolitiske bopladsler. Samme sted, side 182-186.

5 I dag er dateringen snarere cirka 8.000 f.Kr. Der er en vis usikkerhed omkring dateringerne af de ældste perioder af jægerstenalderen. Her følges forslag til kronologi ud fra kalibrerede C-14 dateringer i Erik Brinch Petersen: Ældre stenalder, side 46-49 i: Da klinger i Muld... 25 års arkæologi i Danmark. 1993.

6 Tinna Møbjerg og Jens Jørgen Kær-gaard: Undersøgelser af kulturhi-storiske levn i Bølling Sø området. Forundersøgelser: Oldtid og mid-delalder. Udarbejdet af Herning Museum for Skov- og Naturstyrelsen. 1998.

7 Søren Toftegaard Poulsen: Rap-port over forundersøgelser og regi-streringer af nyere tids kultur-historiske levn i Bølling Sø områ-det. Udarbejdet af Herning Mu-seum for Skov- og Naturstyrelsen. 1998.

8 Miljørapporten, side 65 (se note 2).

9 Bent Aaby: Geologi og mosedan-nelse i St. Vildmose området. Side 145-151 i: Landet og loven – til-egnet Viggo Nielsen. København 1990.

10 Side 19 og 22 i: Genskabelse af Bølling Sø. Forslag til Tillæg nr. 9 i Regionplan 1997 for Århus Amt og forslag til Tillæg nr. 8 til Re-gionplan 1997 for Ringkjøbing Amt med Vurdering af Virknin-gerne på Miljøet. Ringkjøbing Amt og Århus Amt april 2000.

11 Brev af 9. juli 2000 til Ringkjøbing Amt med bemærkninger til forslag til regionplan (se note 10).

Kartofler, er ikke kun kartofler

Af Tove Buskov

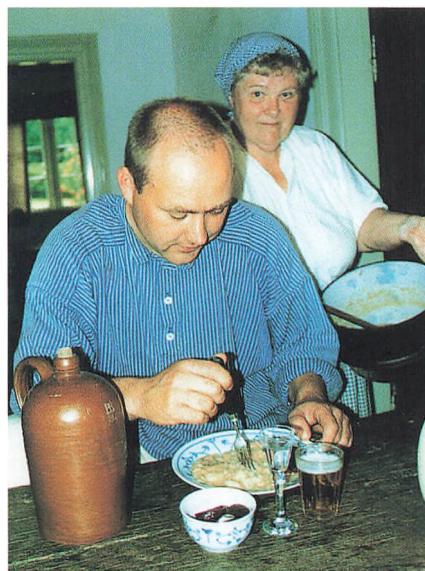
Kartoflen kom til Europa fra Sydamerika, men det er ikke den kartoffel, vi kender i dag. Der findes over 2.000 forskellige kartoffelsorter, hvoraf kun 20 er i almindelig handel herhjemme. Det er alle sammen forædlede kartoffelsorter, der ikke minder ret meget om den kartoffel, der kom fra Sydamerika.

I forbindelse med Hjerl Hedes sommerudstilling »En heldig kartoffel«, hvor man satte fokus på kartofflens kulturhistorie, blev der i museets køkkener eksperimenteret med forskellige gamle kartoffelretter.

Til forsøgene blev der brugt adskillige kilder lige fra Marcus Loofts kogebog fra 1766, hvor man for første gang i Danmark¹ kunne finde en opskrift på tilberedningen af – *Jordæbler* eller *Potatos* til mere kendte kogebogsforfattere som Madam Mangor og Louise Nimb. Det var også vigtigt for museet at fremstille de gamle

retter i det rigtige miljø, og derfor blev opskrifter, der var skrevet til 1700-tallet, fremstillet på det åbne

Skibberlabskovs, 'En rigtig herreret', serveret med et godt glas øl samt 'kartoffeljuice'.

ildsted i Skovsgårde Kro, og 1800-tallets retter blev fremstillet på støbejernskomfuret i præstegården fra Nr. Årslev.

Kartofflen kommer til Danmark

I Danmark har vi kendt kartofflen i næsten 300 år. Det var Kong Frederik IV, der »indførte« denne ukendte, spiselige plante, da han i starten af 1700-tallet gav de franske huguenotter tilladelse til at slå sig ned omkring Fredericia, hvor de fik lov til blandt andet at dyrke tobak og kartofler.²

Senere under Kong Frederik V i 1760 kom de kendte kartoffelty-skere til landet. De gejstlige fulgte med interesse den nye afgrøde *potatos*, og Christian VII indførte i 1770 kartofflen ved hoffet. Herfra bredte brugen sig til kongens bekendtskabskreds, de gejstlige og de finere borgerhjem.

Den første kartoffelopskrift

Mesterkokken Marcus Looft beskriver i 1766 i den 97. regel (det vil sige opskrift), hvordan man først skal vaske, skrælle og koge jordæbler, herefter skal de »kommes i en bred Pande eller ikkun på et noget dybt Fad, med et Stykke Smør, lidet sød Fløde, stødt Tvebak, lidt Salt og Muskatblomme, lade dem dermed stuve op, så ere de gode og som de skal være«. ³

Denne opskrift var spændende, men det fremgår ikke, hvor meget der skal tilsættes af de enkelte *specier* (krydderier), det er op til den erfarne mester selv at vurdere. Det er dog beskrevet, hvilke ingredienser der skal bruges – det var nemlig ikke altid tilfældet! Retten minder lidt om flødestuede kartofler. De stødte tvebakker giver sammen med fløden retten en fyldig konsistens, og brugen af muskat giver også efter nutidens opfattelse en fortrinlig og pikant smag.

Den færdigbagte kartoffelkage. Foto: Hjerl Hedes Frilandsmuseum.

En over 200 år gammel opskrift på kartoffelkage

Både Marcus Looft og Carl Müller har opskrifter på kartoffelkage/tærte, kager, som den dag i dag er populære at servere. Sammenligner man de seneste 200 års opskrifter på kartoffelkage, har der ikke været de store forandringer. Alle opskrifter indeholder kolde, kogte kartofler, sukker, æg, reven citronskal, smør, mandler og rasp.

Det fremgår ikke altid, hvor mange kartofler der skal bruges, for eksempel skriver Carl Müller i 1785,⁴ at der skal tilsættes »én del kartofler«.

Under bageforsøgene på Hjerl Hede ville vi undersøge, om der skulle være et bestemt forhold mellem kartoffelmængden og suktermængden, eller om man kunne ændre det med godt resultat. Det viste sig, at kagen blev vellykket – hvad enten der blev brugt 400 g kartofler svarende til den anbefalede suktermængde – eller om kartoffelmængden blev halveret. Ved det sidste forsøg blev kagen lidt mere klæg og naturligvis også mere sød!

De 30 g bitre mandler, der foreslås i opskriften, kunne ikke fremkaffes (bruges i dag kun til olier og ekstrakt), men vi fik dog en god bitter smag ved ikke at »smutte«

almindelige mandler. I en del bagværk erstatter mandlerne melet og giver en fyldig, fugtig konsistens og en god aromatisk smag.⁵

Vi bagte også en kartoffeltærte. Der blev først lavet en bund af butterdej som til enhver anden tærte. Kartoffelmassen (den samme som til kartoffelkagen) blev fyldt i og et flot dekoreret butterdejslåg sat ovenpå. Det hele blev bagt i tærtepanden. Tærten blev serveret kold. Kagen vinder betydeligt ved at blive bagt som tærte.

Kogebøgerne i 1700-tallet var ikke skrevet til den almindelige husholdning, og netop tærter lavet efter nævnte opskrift blev ofte bagt hos de professionelle postejbagere eller hos mesterkokke som Marcus Looft.

Fællesdriftens ophør

I starten var bønderne tøvende over for kartoflen. De mente ikke, at udbyttet af kartofler kunne leve op til udbyttet af korn, en avl man vidste noget om. Men den største forhindring var nok fællesdriften. Den indebar, at man lukkede grise og andre husdyr ud på markerne straks efter, at kornhøsten var overstået. Her kunne dyrene gå frit omkring og rode i jorden, og muligheden for at dyrke kartofler var derfor udelukket.⁶

Præsterne forsøgte ihærdigt at få bønderne til at interessere sig for kartoffeldyrkning, men det var svært. Efterhånden voksede nysgerrigheden dog for denne mærkelige plante, som med sit høje C-vitaminindhold viste sig at medvirke til, at folk undgik skørbug.

Efter landboreformerne steg interessen betydeligt, og man begyndte at indhegne kartoffelmarkerne. Man dyrkede nu så mange kartofler, at der var nok til eget forbrug og til videresalg på markedet i byerne, både til madlavning og til brændevinsfremstilling.

På landet blev kartoflen så almindelig, at den mange steder indgik i familiens tre hovedmåltider, og i de fattigste egne blev den spist til alle måltider kogt, stegt, stuvet eller most.

Efterhånden afløste kartoflen de grå og gule ærter, og den blev en tiltrængt variation i den meget kedelige, daglige kost. Specielt var det populært, når der samtidigt blev serveret stegte flæsketerninger og løg, en ret der minder meget om vores *brændende kærlighed*.

1800-tallets kartoffelretter

Efterhånden udviklede man forskellige kartoffelsorter – eksempelvis små faste sukkerkartofler, aspargeskartofler, som hører til de

ældste, og kartofler som var faste efter kogningen, og andre der blev »mosede« og derfor velegnede til bagte kartofler eller kartoffelmos.

Mange af de kartoffelretter, som vi den dag i dag sætter stor pris på, stammer fra 1800-tallet. Her ses specielt mange hos Louise Nimb og Madam Mangor beregnet til de små husholdninger. Skulle man få lyst til at servere en spændende kold kartoffelret – både hvad angår smag og farve – kan anbefales en kartoffelsalat tilsat rødbeder.⁷

Der skal bruges lige dele kartofler og rødbeder, som skæres i tynde skiver. Hertil laves en »sauce« af: 1 spsk sennep (stærk eller sød efter behag), 2 hårdkogte æggeblommer, peber, salt, og 2 spsk eddike (helst det der stammer fra rødbederne), 1 rå æggeblomme eller 1 spsk fløde.

Der kan eventuelt tilsættes selleri, rå æbler, kogte æggehvider, champignons og løg.

Efterhånden var kartofflen ikke kun tilbehør, der opstod også deciderede kartoffelretter som skipperlabskovs, og det er ikke uden grund, at Louise Nimb i 1888 kaldte denne ret for »Poor man's dinner« (den fattige mands middag), da man kunne bruge både suppekød, steg eller skinke, der var blevet tilovers fra dagen forinden.⁸

Med komfurovnens indtog i køkkenet blev der også mulighed for at lave kartoffelgratiner, som blev bagt i forme eller ovnfaste fade. En sådan gratin beskriver Louise Nimb, *Gratin Gortschakoff*.⁹ Om denne ret er tilegnet den russiske prins Gortschakoff fremgår ikke af beskrivelsen.

At husmoderen ikke altid behandlede kartofflen korrekt, gør en af Nordens bedste gastronomer, C.E. Hagdahl, opmærksom på i 1888: »Anvend ikke mere vand til kartofflernes kogning, end hvad der netop behøves, og lad dem ikke blive liggende i vandet et eneste øjeblik, efter de er kogt«. ¹⁰ Denne oplysning har vi vist alle stadig brug for, og her skal i parentes lige nævnes, at Hagdahl også gør op-

mærksom på, at når først vand koger, kan det ikke komme mere i kog – med andre ord: »Husk at skrue ned for kartoflerne!!«

Spareretter i en krisetid

Det har altid været sådan, at interessen for kartofler er steget meget under krigstilstande. Men madlavning i en rationeringstid kunne være svær, og opfindsomheden måtte derfor mange gange være stor.

Især var det vanskeligt ved juletid at opfylde de kulinariske ønsker, men under Anden Verdenskrig fandt man på at fremstille marcipan af flormelis og kartofler, eventuelt smagt til med mandelensens.

Erstatningsmarcipanen var næsten hvid. For at sætte kolorit på, indfarvede man en del med rød frugtfarve og lagde det mellem to hvide lag. Derved fik man nogle fine Dannebrog-farvede konfektstykker i en tid, hvor man ellers ikke måtte bruge Dannebrog!!

Kød var der heller ikke meget af under krigen, og af sparehensyn foreslog man for eksempel at servere frikadeller, hvor der til farsen blev tilsat næsten ligeså mange gram kartofler som kød.¹¹ Og man foreslår stadig af »sparehensyn« at lave frikadeller af fars tilsat kartof-

Madam Mangors lyserøde kartoffelsalat, velegnet til sild.

Louise Nimbs »Gratin Gortschakoff« fra 1888, af kartoffelmos og oksekød.

ler – nu ikke på grund af økonomien, men for at begrænse fedtindholdet!

Garniture eller fastfood!

Kartofflen har haft en omtumlet tilværelse. I starten blev den betragtet som en delikatesse og kun brugt i de store internationale køkkener. Den var ikke særlig populær på landet.

Først omkring midten af 1800-tallet udkonkurrerede den brødet, som i flere hundrede år havde haft sin faste plads ved de daglige måltider. Den blev efterhånden så almindelig på landet – også blandt de fattige – at man sagde: »Den fattige mand spiser jordæbler hver

anden dag og kartofler hver anden«. ¹²

I slutningen af 1800-tallet begyndte man i de finere køkkener at fremstille blandt andet kartoffelkroetter, kartoffelpinde og friturekartofler, hvor man til udskæringen brugte specielle knive som *chartrusekniv* (kniv med bølgeskær) og *urtebor* – redskaber, der stadig kan købes. Disse kartoffelspecialiteter blev brugt som garniture til finere middage, men kun hos de velstillede.

I dag spiser vi også friturekartofler, men det er af en helt anden grund. De dybfrosne præfabrikerede kartoffelspecialiteter er nærmest blevet en uundværlig del af vores fortravlede hverdag, fordi de er hurtige og nemme at bruge. Vi bruger dog også kartoffelkroetter og lignende som garniture.

En pendant til frostvarerne er »Nemme kartofler«, som spises *med* skræl. Kartofflerne kommes i kogende vand tilsat salt, og efter et kvarter er de klar til servering. De skulle med andre ord være lige så lette at tilberede som ris og pasta, som har været ved at udkonkurrere kartofflen.

Som det ses, findes der mange måder at servere kartofler på, men farvoritten er nu nok stadig små nye kartofler med smør og frisk persille serveret med et lille glas

»kartoffeljuice« – så kartofler, er ikke kun kartofler!

Noter

- 1 Boyhus, Else-Marie: Grønsager – en køkkenhistorie, Gyldendal 1996, s. 68
- 2 Brøndegaard, V.J.: Folk og flora, bind 4, Rosenkilde og Bagger 1987, s. 11, s. 13, s. 19
- 3 Looft, Marcus: Den kongelige Danske og i Henseende til alle slags Maader fuldstændige Koge-, Bage- og Syltebog, 1766, s. 86.
- 4 Müller, Carl: Nye Kogebog for den retskafne Huusmoder ..., København 1785, s. 236
- 5 Willan, Anne: Den Klassiske Køkkenskole, oversat og bearbejdet af Suhr's Husholdningsskole, Gads Forlag 2000, s. 478
- 6 Se note 2.
- 7 Mangor, Madam: Fortsættelse af Kogebog for smaa Huusholdninger, indeholdende Anviisninger..., 29. udg. Th. Linds Efterf. 1901, s. 241
- 8 Nimb, Louise: Fru Nimb's Kogebog, praktisk og økonomisk indrettet for større og mindre Huusholdninger, Hagerup 1888, s. 341, s. 145
- 9 Se note 8.
- 10 Hagdahl, C.E.: Illusteret Kogebog. Forsynet med et tillæg ved P.J. Soyer, Phillipsen 1883, s. 596
- 11 Nationaltidende: Opfindsomhed i en krisetid, Nationaltidendes Forlag 1943, s. 78
- 12 Se note 2.

Staten i Ferring

Embedsmænd i et vestjysk sogn

Af Mine Sylow Pedersen og Mette Lund Andersen

Staten eller det offentlige spiller en stor rolle i vores hverdag. Fra vugge til grav har den offentlige administration en finger med i spillet, hvad enten vi går i skole eller på arbejde, bliver syge, flytter, bliver gift eller får børn. Det er blevet en hel selvfølgelig ting for nutidens danskere, at staten har indflydelse på dagligdagen. Og statens embedsmænd kan man blandt andet møde på skatteforvaltningen, politistationen og kirkekontoret eller som privatpersoner henne i supermarkedet...

Men hvordan så det ud for 200 år siden? Spillede statens administrative system en rolle for menneskers liv i starten af 1800-tallet, eller er indberetninger, registrering og bureaukrati fænomener af nyere dato? Og hvem varetog statens interesser i de små lokalsamfund langt væk fra magtens centrum?

Det var disse spørgsmål, vi satte

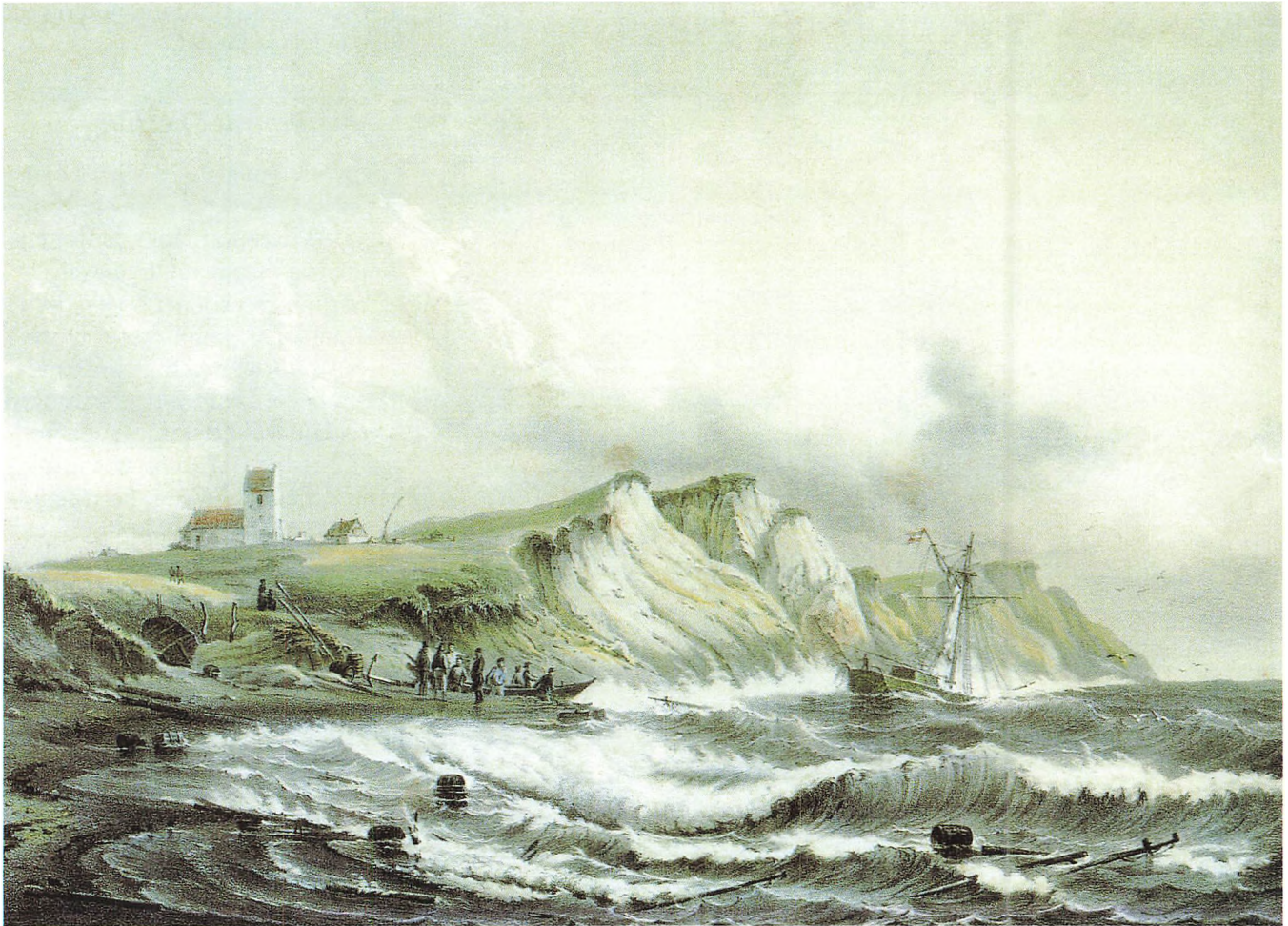
os for at besvare, da vi i foråret 2001 fulgte kurset i historisk rekonstruktion i forbindelse med vores uddannelse i Europæisk Etnologi ved Københavns Universitet.¹ For at forfølge problemstillingen omkring statens indflydelse på det daglige liv bestemte vi os for, i samarbejde med Lemvig Museum, at lægge et historisk forstørrelsesglas over Ferring Sogn og undersøge, hvordan staten så ud set fra dette sted på den jyske vestkyst i begyndelsen af 1800-tallet.

Enevældens embedsmænd

I starten af 1800-tallet havde Danmark stadig enevældigt styre. Sådan havde det været siden 1660, hvor Frederik d. 3., som den første danske konge, fik overdraget den lovgivende, udøvende og dømmende magt. Alene kunne kongen ikke styre hele riget, og med ene-

vældens indførelse fulgte derfor en stærk og stor centraladministration befolket af embedsmænd på alle niveauer.

Embedsmændene var i princippet udnævnt af kongen og bar derfor titlen kongelige embedsmænd. Jo længere væk fra kongen, jo flere embedsmænd var der i de forskellige råd og etater, der under enevælden blev udbygget og sat i system, for eksempel postvæsenet og toldvæsenet. Hele Danmark var dækket af dette fintmaskede net af embedsmænd, der fra kongen og de nærmeste kollegier forgrenede sig fra København og ud i de mindste flækker længst væk fra hovedstaden. Embedsmændenes funktioner kunne være vidt forskellige, men alle tjente de til, at kongen kunne holde sig orienteret om, hvad der skete i riget, at skatter og afgifter blev opkrævet, og måske endnu vigtigere: via dette net kunne beslutninger taget i Kø-

»Bovbjerg ved Vesterhavet«. Litografisk tryk efter maleri af C. F. Sørensen fra 1840'erne. Billedet viser en stranding ud for Ferring, som den kunne have set ud, mens Wang var strandtoldbetjent.

trække to af embedsmændene frem, nemlig strandtoldbetjenten Thomas Wang og sognefogeden Christen Borup.

5.800 citroner og appelsiner

Den 21. marts 1822 gik den københavnske skonnert Håbet, ført af Skipper R. J. Bakker på grund ud for Bovbjerg i Ferring Sogn. Strandingen trak folk til, ikke mindst fordi sognets bønder og husmænd kunne få en god fortjeneste ved at deltage i bjærgningen. Efter at kaptajnen var kommet i land, blev der indgået en kontrakt med bjærgeren, Proprietær Høegh fra Ramme Sogn, der for en tredjedel af det bjærgede gods forpligtede sig til »så vidt vejrliget og øvrige omstændigheder vil tillade det at bjerge alt, hvad der står til at redde af det indstrandede skib Håbet og sammes indstrandede ladning...«. ² Kontrakten var blandt mange andre underskrevet af strandtoldbetjent Thomas Wang, der som lokal embedsmand skulle sikre, at alt gik retmæssigt til.

Denne funktion gjorde blandt andet, at Wang hver dag måtte stille på stranden som kongens garant for, at ingen varer blev solgt i det skjulte eller stukket til side. Opgaver der begge er beskrevet i loven om toldbetjentens virke fra 1797.

Regning

over min befordring og diætpenge i anledning af møder og forretninger ved det indstrandede danske skib Håbet fra Kjøbenhavn.

a) I anledning af bjærgningen

1822 marts 21. befordring fra min bopæl til strandingsstedet og tilbage igen om aftenen, 1 mil tur og retur efter taksten, drikkepenge til krusken iberegnet – 1 rigsdaler 4 skilling
Den 22. ligeledes 1 rigsdaler 4 skilling

b) I anledning af undersøgelsesforretningen den 23. marts.

Befordring tur og retur 1 rigsdaler 4 skilling
den 27 og 28 i anledning af auktionen
Befordring tur og retur i 2 dage 2 rigsdaler 8 skilling
Diætpenge i 5 dage 5 rigsdaler
Udlagte penge for et bud til Ringkøbing for at anmelde strandingen 2 rigsdaler 3 mark
Ligeledes for et do. til do. sted med toldafgifterne 2 rigsdaler 3 mark
Endvidere har jeg betalt til den under bjærgningen med øvrighedens samtykke anførte vagt for 1+ døgn 1 rigsdaler 3 mark
Summa sølv 16 rigsdaler 4 mark 4 skilling
Eller sedler og tegn 20 rigsdaler 5 mark 5 skilling

Østerborup den 14 april 1822. T. Wang Strandtoldbetjent

Ovenstående regningsbeløb er mig af kommissionæren hr. proprietær Nødskou betalt. Datum ut supra. T. Wang

*Af denne regnings sum udreder skibets og ladningens ejere ²/₃ eller 11 rigsdaler 3 skilling og bjærgeren ¹/₃ med 5 pund 3mark 7 skilling
Som udgør sølv – 16 rigsdaler 4 mark 4 skilling*

Lemvig den 20. april 1822. F.K. Schönau

Og tror man, at diæter og kørselspenge er begreber, der hører nutidens embedsmænd til, så bliver man klogere, når man læser Wangs regnskab i forbindelse med bjærgningen.

Som man kan se af Wangs regnskab, tog det en lille uge at få bjærgget skib og ladning, og den 28. marts blev der afholdt auktion. Auktionen fandt sted på gården Vesterferring under ledelse af inkassator Nødskou, og der blev solgt noget for tiden så eksotisk som 5.800 appelsiner og citroner, silke, mandler og fin sæbe i 28 krukker. Hvem der opkøbte disse luksusvarer, melder historien desværre intet om, men varerne skulle fortoldes og kongen have sin toldindtægt, og den sørgede Wang for blev inddrevet og senere afregnet på Ringkøbing Toldkontor.

At vi overhovedet kender til, hvad der skete på stranden ved Ferring disse dage i foråret 1822, skyldes netop, at alt skulle opregnes og indberettes. Hele strandingens forløb er indskrevet i tingbogen for Skodsborg og Wandfuld Herred den 20. april samme år, hvor de implicerede var samlet på herredernes justitskontor i Lemvig for »at få opgjort en generel beregning over alle med denne stranding samfaldende udgifter og at få decideret i hvilket forhold samme bliver

at udrede dels af skibets samt ladningens ejer og dels af bjærgerne«.

Mange skibe gik på grund ud for Ferring Sogn mellem 1813 og 1833, og Wang sørgede som strandtoldbetjent på Rysensteens forstrand for, at alt blev indberettet og fortoldet. Wang fik, som regnskabet viser, dækket sine udgifter i forbindelse med strandingen, men derudover fik han ikke som de øvrige bjærgere del i godset. Som embedsmand var han aflønnet af staten, for eksempel med nogle af de penge der kom i statskassen gennem fortoldning af det strandede gods.

Særlige kvalifikationer

Netop den økonomiske side af embedet gjorde Wang og hans lige stillede betydningsfulde for statsadministrationen, men embedet krævede også mænd med egenskaber af en vis kaliber. De mange opgaver i forbindelse med strandingerne og de øvrige opgaver i forbindelse med indberetning og regnskabsføring tyder på, at ikke hvem som helst kunne bestride jobbet som strandtoldbetjent. Gode læse- og skrivefærdigheder har været væsentlige, ligesom et godt overblik og talent for organisering sikkert også har været nødvendigt.

Wang var som de øvrige embedsmænd i sognet også land-

mand, endda en så velfungerende en af slagsen at Landhusholdningsselskabet i 1833 nævner ham i deres topografi for Ringkøbing Amt. Ser man på Wangs livsforløb, kunne det dog tyde på, at landbruget ikke har været det væsentligste.

Før Wang som 47-årig overtog embedet som strandtoldbetjent, bestred han fra sit 19. år jobbet som skoleholder i forskellige sogne. Senere fungerede han som skovfoged og strandridder og i andre ansættelser med tilknytning til stranden. I forbindelse med dette 'karriereforløb' har Wang flyttet rundt i regionen omkring Thy, Mors, Salling og langs den jyske vestkyst, før han til sidst slog sig ned i Ferring i 1813.

Sognefogeden

»Jens Kaaesgaard fra Ferring og til Trans og Fjaltring i offentlige anliggender med herredsfogeden.« Således skrev sognefoged Christen Borup i sin ægtprotokol den 22. marts 1825.⁴

Ægtprotokollen var sognefogedens notesbog, hvori han førte regnskab med de pligtkørsler og -gåture, som bønder og husmænd i Ferring har foretaget. Hver gang nogen i sognet blev sendt af sted for at befordre kongelige eller offentlige ordrer, noterede Borup dette i proto-

Gården Store Borup i Ferring som Christen Borup gittede sig til i 1809. Hans landbrug skilte sig særligt ud på grund af vandings- og afvandingssystemer, gode og rummelige forhold for dyrene samt anlæg af frugt- og prydhave omkring gården. Foto: Lemvig Museum

kollen, således at han kunne holde styr på, at det gik retfærdigt til, og alle fik lige mange ture. I loven om sognefogeder af 11. november 1791 er denne pligt beskrevet: »Når nogen ordre, som angår vor tjeneste eller det offentlige, skal sendes, enten til forkyndelse udenfor den by hvor sognefogeden bor eller befordres til næste by, da er sognefogeden bemyndiget til efter rigtig omgang at beordre sognets husmænd at frembringe samme til sit bestemte sted, fra by til by på den bekvemmeste og letteste måde«.

I Borups ægtprotokol ser man, at ikke kun husmænd blev sendt af sted, men også bønder måtte af gårde, når offentlige ærinder skulle befordres.

Den 16. marts 1820: Peder Bore omkring i sognet angående skolepenge.

Den 16. januar 1821: Niels [?] omkring i sognet angående de fattiges penge.

Den 8. april 1823: Laurids Søndergård og Christian Leed fra Ferring til Flynder med jordemoder Marie

A. Engelund efter amtmandens ordre, 2 mil hver.

Den 17. april 1823: Mads Østerlund fra Ferring til Harboøre med sandflugtskommissionen, 1 mil.

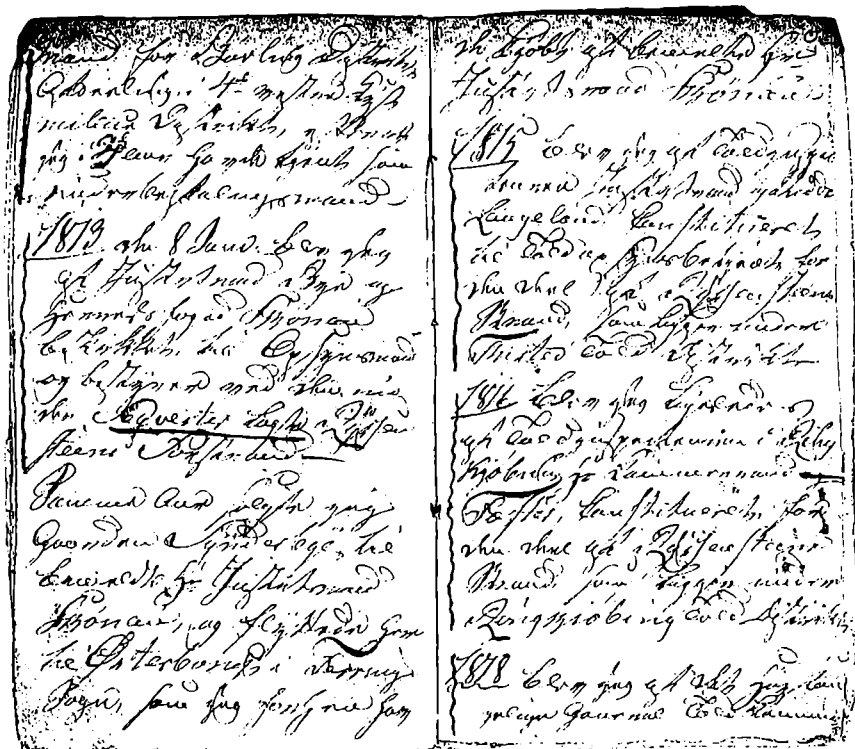
Den 13. maj 1827: Søndergård fra Ferring til Lemvig efter doktor.

Den 13. maj 1827: Vesterlund fra Ferring til Lemvig med doktor.

Den 8 juni 1828: Wang fra Harboøre og Trans med Etatsråd Cancellideputeret Lange efter herredsfogedens ordre.

Sognefogedens opgave var overordnet at udføre øvrighedens befalinger af justits- og politimæssig art. Han skulle våge over god orden, ved mindre forseelser advare den pågældende og ved grovere forbrydelser selv anholde den skyldige og derefter melde sagen til herredsfogeden eller birkedommeren. Sognefogeden skulle desuden anholde fremmede omløbere i sognet, afværge opløb og deraf følgende uorden, inddrage bøder ved hjælp af udpantning samt organisere befordring af kongelige og offentlige ordrer. Sognefogeden førte desuden tilsyn med sognets fattige.

Ægtprotokollen viser, at Borup faktisk har varetaget nogle af disse opgaver med hensyn til udpantning, organisering af vejarbejde, og justits/politi-funktioner i sognet.

En side fra Thomas Wangs erindringskrift fra 1832 kaldet »De betydeligste perioder i mit liv«. Heri har Wang anført datoerne for sine skiftende ansættelser og andre mærkedage så som sine 14 børns fødselsdage. Det må anses for ret usædvanligt at nedskrive erindringer på dette tidlige tidspunkt. Det at man reflekterer over og sammenfatter de vigtigste begivenheder i sit liv viser, at man opererer med moderne individ- og historiebegreber i og med at det bliver betydningsfuldt at efterlade sig spor og sætte sig et personligt eftermæle. Lemvig Museums Arkiv.

Den 18. maj 1824: Jens Borup og Wang til Lemvig med sognefogeden for udpantningsauktionen.

Den 6. april 1825: Wang fra Fer-

ring og til Lemvig til tinge med sognefogeden.

Den 9. januar 1826: Kastberg til Lemvig med sognefogeden angående vejarbejde.

Sognefogeden var statens repræsentant i hvert enkelt sogn, og hans vigtigste funktion var at være manden på stedet, der hurtigt kunne gribe ind eller rapportere til højere instanser i særligt tilspidsede situationer. Derudover skulle han varetage nogle mindre administrative opgaver som for eksempel ægtkørslen. Ifølge loven af 1797 skulle amtmanden udnævne en sognefoged i hvert sogn blandt »de skikkeligste, redeligste og mest kyndige mænd i sognet.«

Borup havde efter at have slået sig ned i sognet i 1809 i løbet af få år formået at opbygge sin gård, således at den betegnedes som »den smukkeste gård i Ferring Sogn og i en videre omkreds«. Hans landbrug var desuden så avanceret, at han i 1825 blev præmieret med Landhusholdningsselskabets sølvbæger for sin indsats.

Borup var altså både en dygtig og temmelig velhavende bonde, og begge dele har formentlig ligget til grund for, at han i 1813 blev udnævnt til sognefoged i Ferring, et hverv han bestred til sin død i 1853.

Wang og Borup – to typer

Thomas Wang og Christen Borup er eksempler på to vidt forskellige embedsmandstyper. Mens Wang

igennem sit liv som nævnt var ansat i skiftende embeder og flyttede langt efter dem, havde Borup, bortset fra nogle år som dragon i hæren, ikke været væk fra egnen. Hans skolemæssige kundskaber lå også ret langt fra dem, som Wang besad.

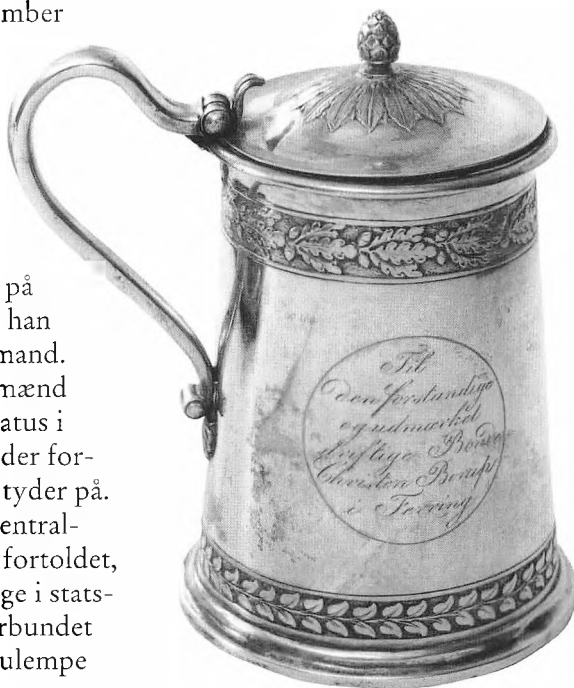
Borup udtaler således selv i en sag fra Skodborg-Vandfuld Herreders tingbog af 28 november 1832, at hans evner for læsning og skrivning ikke er så gode. Til gengæld var Borup en lokalt forankret og dygtig bonde, og man må formode, at det har været af disse grunde og ikke kun på grund af hans meritter, at han blev udnævnt til embedsmand.

At de to typer embedsmænd også har haft forskellig status i statsadministrationen, er der forhold i lovgivningen, som tyder på. Det var af vigtighed for centralmagten, at alle varer blev fortoldet, så der kunne komme penge i statskassen. Det var derfor forbundet med strenge straffe at forulempe en toldbetjent.

I loven vedrørende toldbetjentes arbejdsopgaver er der således et langt og udførligt afsnit om straffene for vold og ulydighed mod disse. Vold mod en toldbetjent kunne medføre op til seks måne-

ders tugthusarbejde, og mordforsøg kunne give op til seks års arbejde i jern i fæstning.

Til sammenligning er det samme afsnit vedrørende sognefogedens embede meget sparsomt, og der henstilles blot til, at sognefogeden respekteres af sognebørnene. Strand-

Landhusholdningsselskabets sølvbæger som Christen Borup blev tildelt i 1825. Inskriptionen lyder: »Til den forstandige og udmærkede driftige bonde Christen Borup i Ferring«. Sølvbægeret indgår sammen med Borups maskinstrikkede nathue i Lemvig Museums samlinger. Foto: Lemvig Museum.

toldbetjentens embede har tilsyneladende været et vigtigere og højere agtet embede i statsadministrationen end sognefogedens.

Men et er, hvordan centraladministrationen har set på de lokale embedsmænd, et andet er, hvordan embedsmændene lokalt har opfattet hinanden. Tidligere forskning har vist, at det var almindeligt i det før-industrielle bondesamfund, at sognets spidser stod fadder for eller bar hinandens børn ved dåben.⁶ Vi kan i kirkebøgerne for Ferring Sogn se, at de lokale embedsmænd må have plejet en vis omgang med hinanden.

Gennemgående er det, at der ved hver barnedåb er repræsentanter fra familien og de nærmeste naboer til stede. Derudover optræder præstens, degnens og strandtoldbetjentens familie hyppigt som faddere eller gudmødre. Borup derimod finder man kun en enkelt gang i dette selskab. Som tidligere nævnt tilhørte han en anden type embedsmand end for eksempel præsten og strandtoldbetjenten, hvilket måske kan forklare den manglende tilstedeværelse.

Præsten og Wang har måske tilhørt en mere intellektuel eller lærd enhed i sognet, som Borup ikke har været en del af. Det kunne i den forbindelse være spændende at kortlægge alle dåbshandlinger i sognet

for at se, om der er kredse, hvor Borup hyppigere optræder som fader.

Mødet

Udover at finde de yderste led i statens embedsmandskorps og på den måde belyse den officielle danmarkshistorie gennem en ubelyst del af denne, ønskede vi også at belyse mødet mellem staten og den lokale befolkning.

Hvordan reagerede de lokale, når der strandede et skib? Var de irriterede over, at Wang gjorde det svært at smugle? Hvad mente bønderne om ægtkørslerne? Var det en sur pligt, der blev dem pålagt under tvang, eller var det et kærkomment afbræk i hverdagen?

Spørgsmålene var mange, men svarene forblev desværre ukendte. Embedsmændenes indberetningspligt har sikret dem en plads i historien, idet hovedparten af de kilder, der fylder arkiverne i dag, stammer fra dette kæmpe korps fordelt ud over hele landet.

Beretninger fra den mere jævne befolkning skal man derimod være mere heldig for at finde. Vi ved, at mødet har fundet sted, men ikke under hvilke omstændigheder. Ej heller ved vi, om lokalbefolkningen har opfattet de lokale embedsmænd som statens og kongens

stedfortrædere eller blot som jævnbyrdige bønder.⁷

Det store i det små

– et efterskrift

Hverken Borup eller Wang er nævnt i nogen historiebøger, og det er næppe heller mange gange man deri vil støde på Ferring Sogn. De er dukket frem af fortidens skjul, fordi vi med et historisk forstørrelsesglas i hånden valgte at sætte spot på en udvalgt periode, et specifikt sted. Derved har de to repræsentanter for enevældens anonyme embedsmandskorps fået ansigt og liv. Sort på hvidt med datidens karakteristiske gotiske håndskrift har vi beviser på, at kongens resolutioner blev udført, selv et sted så fjernt fra hovedstaden som den jyske vestkyst.

Formålet med undersøgelsen har ikke været at bedrive ny forskning indenfor emnet, da der i forvejen eksisterer en stor viden om statssystemet i landsognene. Vi hævder ikke, at vores studie er repræsentativt for andre lokalsamfunds embedsmænd, og derfor kan gøres til grundlag for generelle konklusioner. Måske var sognefogeden i nabosognet en lærd mand og præsten en drukkenbolt. Intensionen med såvel undersøgelsen som artiklen har derimod været gennem ud-

valgte personer at få sat kød og blod på historien om statens rolle på lokalt niveau, og derigennem tegne et øjebliksbillede af forholdet mellem lokalsamfund og stat.

Noter

- 1 Formålet med kurset er at opøve de studerende i at rekonstruere et stykke kulturhistorie. Ved at sammenstykke forskellige kildetyper er det målet at danne sig et billede af fortiden og det levede liv. Gennem historiske rekonstruktioner får man mulighed for at få et glimt af dagliglivet hos fortidens almindelige og jævne folk.
 - 2 Alle citater i artiklen er afskrevet med brug af nutidige retskrivningsregler.
 - 3 I: Skodborg-Vandfuld Herreders tingbøger. RA.
 - 4 Ægtprotokol fra sognefogeden i Ferring 1795-1836. SFG 167. LAV.
 - 5 Skrift af ukendt forfatter fra 1871, i Lemvig Museums arkiv
 - 6 Palle O. Christensen 1996: *A Manorial World. Lords, Peasants and Cultural Distinctions on a Danish Estate 1750-1980*. Oslo: Scandinavian University Press.
 - 7 Man kan være heldig at finde beskrivelser af lokalbefolkningens reaktioner i embedsmændenes indberetninger og korrespondancer. Disse vil dog også kun kunne give blik for den ene part i sagen.
- Eventuelle interesserede kan ved henvendelse til Lemvig Museum få en nøjagtig fortegnelse over anvendte kilder og litteratur.

Børnekultur, naturskolen og økomuseet

Af Kim Clausen

Børnekultur før og nu

I 1999 fremlagde regeringen sin redegørelse om børnekulturens vilkår i Danmark, hvilket førte til oprettelse af Børnekulturrådet med erhvervsmanden Lars Kolind som formand.

I den forbindelse er der nok flere, der har spurgt sig selv om, hvad børnekultur nu er for noget? Har børnene deres egen kultur ved siden af de voksnes? Eller hvordan skal man forstå begrebet børnekultur? Når man tænker lidt over det, så vil de fleste nok indrømme, at det ikke længere er så ofte, at man ser legende børn i gadebilledet, sådan som det var for 30-40 år siden.

I bogen »Børnekultur i øjenhøjde« fra 1989 citerer Jens Sigsgaard i artiklen »Det hemmelige legested« forfatteren Tage Skou Hansen for følgende syn på børnekulturens vilkår.

»Børn har fået officiel status,

men vores syn på dem skifter tit, som om det især var afledt af det samvittighedsplagede raseri eller den afmagt, vi kan føle overfor vores voksne tilværelse.

I øjeblikket er det således nemt at se, hvordan børnene må betale for forringelsen i de fysiske omgivelser. Moderne boligmiljøer har jo ingen kroge, pulterkamre eller kældere de kan gemme sig i. Og engen og åen er væk. Bakkerne og skoven, hvor vi andre kunne forsvinde og opdage lidt af verden på egen hånd. Børn nuomstunder lærer mest på institutioner og skoler. De overvåges af pædagoger, stimuleres med ord i tide og utide. Bli- ver bedøvet med forklaringer og svar og spørgsmål, de ikke har stillet. Hvornår får de lejlighed til selv at gøre erfaringer?

Kan måske tv, bøger og blade opveje savnet af en umiddelbar omverden?»

Overfor dette lidt pessimistiske

syn på børnekulturens situation skriver Agnete Engberg i den samme bog i en anden artikel med titlen »Børnekulturens vilkår – værre eller bedre?»

»Vist er der forandringer, men er det ubetinget til det værre? Ser man på ydre, målelige områder, viser der sig følgende billede som ramme om børnekulturen:

Boligforholdene er bedret, de fleste børnefamilier bor endog særdeles godt, med god plads og moderne faciliteter.

Uddannelsesforholdene er på en generation forandret til, at alle har mindst ni års almen skolegang, og restgruppen af voksne helt uden uddannelse mindskes stadig. Børn har altså veloplyste forældre.

Sundhedsforholdene er som for den voksne befolkning bedret med hensyn til nogle sygdomme, men til gengæld er der opstået nye lidelser, som anses for kulturbestemte, allergier o.lign. Børns

sygelighed er nu præget af, at de tidligt møder infektioner i daginstitutioner. Til gengæld har skolebørn færre sygedage.

Den offentlige service for børnefamilier er øget betydeligt. Nu går ca. 2/3 af småbørnene i børnehave.

Børneteatre, museums-, musik-, biblioteks- og naturtilbud til børn er stadig under udvikling.

Børns retsstilling er blevet styrket. De udsættes mindre end før for legemlige straffe og andre ydmygelser og krænkelser.

Børn er i det hele taget blevet synlige i samfundet, på de offentlige budgetter, og der er særskilt forskning, som belyser deres vilkår.

Bagsiden af medaljen, som får sortseerne til at advare mod udviklingen er børnenes afskæring fra naturen, fra de voksnes arbejde. Børnene lever i små familieenheder, mange med kun 1 søster/bror, godt 1/3 bor ikke sammen med begge biologiske forældre på grund af skilsmisser, trafikfaren er stor – og værst af alt: Begge forældre går på arbejde.«

Flere former for børnekultur

For mig at se er det hensigtsmæssigt at tale om tre former for børnekultur, nemlig: *kultur for børn*, *kultur med børn* og *kultur af børn*.

Kultur for børn handler om de tilbud, som voksne organiserer for børn. Det kan være børnebibliotek, børnefestival, børneteater, børnemuseum eller børnetv. Det karakteristiske er, at det er voksne, der formidler kultur til børn.

Denne form for børnekultur optræder naturligvis i mange tilfælde i forlængelse af skolens kulturindlæring og formidling.

Kultur med børn omhandler først og fremmest de mange frivillige fritidsaktiviteter, som børn går til i form af spejder, fodbold og så videre. Her er børnene selv aktører, men selve aktiviteten er styret og organiseret af voksne.

Kultur af børn er den type børnekultur, hvor børn selv selv bestemmer uden de voksne er indblandet. Vi plejer at kalde denne del af børnekulturen for leg. Børnepsykologer har længe vidst, at børns lege og især de selvorganiserede rollelege senere i livet får stor betydning for børnenes identitet, evne til at samarbejde og kreativitet som voksne. Det er især denne del af børnekulturen, som alle er enige om har fået ringere vilkår i takt med velfærdssamfundets udvikling.

Det er derfor tankevækkende, når forskere og erhvervsfolk i forbindelse med det såkaldte videns- eller informationssamfunds udvik-

ling peger på, at nogle af de grundliggende kompetencer, som i fremtiden vil vise sig at være vigtige i produktionslivet, vil være identitet, samarbejdsevner og kreativitet.

Udspil til museerne

I oktoberudgaven år 2000 af Danske Museer skrev Børnekulturrådets formand, erhvervsmanden Lars Kolind en spændende artikel med titlen »Museerne som base for børnekultur«.

I artiklen præsenterede Lars Kolind sine tanker om, hvordan børn skal have bedre mulighed for at møde kulturen og kulturarven i alle dens udtryksformer. Endvidere understregede han, at landets museer spiller en meget central rolle i disse bestræbelser. Et af Lars Kolinds mål som formand for Børnekulturrådet er, at arbejdet med børnekultur skal blive et højstatusområde i samfundet.

I et foredrag på konferencen »Den forunderlige arv – om børn, kultur og museer i Viborg amt« i september 2001 udbyggede Lars Kolind sine synspunkter overfor en gruppe jyske museumsfolk.

For Lars Kolind hersker der ingen tvivl om, at det skifte fra industrisamfund til informationssamfund, som vi indtil videre kun har oplevet begyndelsen af, vil betyde

En rotur med museets vikingeskib »Byrjagol« er en vigtig del af skoleelevernes besøg i Bork Vikingehavn. Med et sådant besøg får skolerne mulighed for at leve op til den vejledende læseplan for historie, hvor der står, at eleverne skal eksperimentere med og konstruere historiske redskaber og situationer.

en meget gennemgribende forandingsproces for hele samfundet. Således er han overbevist om, at der vil ske store forandringer i den måde, hvorpå man i erhvervslivet skaber økonomisk værdi. Den enorme økonomiske vækst i industrisamfundet siden anden verdenskrig, er især blevet skabt gennem masseproduktion, der har billiggjort produkterne til en stor gruppe forbrugere.

I fremtidens videnssamfund vil der i følge Lars Kolind hele tiden opstå nye teknologiske muligheder for nye produkter, der kan udfylde

et udækket behov hos forbrugerne. Som eksempel på sådanne nye produkter nævnte Lars Kolind mobiltelefonen. I stedet for blot at være dygtige til at fremstille effektive masseløsninger er det også nødvendigt i fremtiden, at virksomhederne i en helt anden udstrækning end idag kan udvikle nye produkter til et globalt marked. I den nye globale økonomi sker værdiskabelsen således efter devisen – få nye ideer, realiser og spred dem ud til hele verden.

Et af de fundamentale problemer, som man vil komme til at stå overfor i den nye informationsøkonomi, er, at mange manuelle kompetancer vil blive overflødige. Imidlertid understregede Lars Kolind, at man skal se mere bredt på de kompetancer, der vil være brug for i fremtiden. Her nævnte han som eksempler på vigtige kompetancer: at kunne lære nyt, at kunne samarbejde, at være bevidst om nogle værdier, at kunne arbejde i netværk og at have og turde sige sin mening. Efter Lars Kolinds opfattelse har alle mennesker kompetencer. Det drejer sig imidlertid om, at folk skal udnytte deres kompetancer, så det giver økonomisk og samfundsmæssig værdi for dem selv og for samfundet.

Det er her pointen med børnekulturen kommer ind. Lars Kolind

er overbevist om, at de kulturelle og musiske påvirkninger af børn fremmer deres muligheder for at udvikle de kompetancer, der vil være behov for i fremtidens informationsfund. Derfor er inddragelse af det kulturelle/musiske element i børns hverdag også vejen til en bedre arbejdskraft i fremtidens samfund. Også den enkelte persons historiske identitet vil være en vigtig kompetance i fremtiden. I en multinational verden skal man være åben over for andre kulturer, hvis man vil sælge sine produkter. For at være åben skal man vide, hvem man selv er og kende sin egen kulturelle baggrund.

Lars Kolind ser således børnekulturen som en innovationsfaktor for hele kulturområdet. Det er Børnekulturrådets målsætning at gøre Danmark til verdens bedste børnekulturland.

Hvad kan museerne tilbyde?

»Hvis Stevenson var begyndt på bar bund som de 'første mennesker', ville han aldrig have kunnet konstruere et lokomotiv; hans opfindergeni kunne have fundet udtryk i en særlig egnet og velformet stenkniv«

Arkæologen V. Gordon Childe er i ovenstående citat inde på den

helt centrale forudsætning for vores kulturs reproduktion, nemlig at vi er istand til gennem sproget at overføre erfaringer og viden fra individ til individ, fra generation til generation. Imidlertid må man ikke glemme, at viden ofte kun kan bruges af den enkelte person, hvis den pågældende selv har gjort sig nogle erfaringer, som gør den den erhvervede viden forståelig og anvendelig. Øvelse gør mester!

Et væsentligt spørgsmål i fremtidens videnssamfund er således, om samfundet ikke bliver udsat for et betydeligt tab af viden, hvis ikke børn har fysiske udfoldelsesmuligheder, hvor de kan gøre egne erfaringer. En forudsætning for, nye kreative ideer i den digitale verden er, kendskab og erfaring fra den virkelige verden.

Der ingen tvivl om, at Lars Kolind har ret i, at museerne har meget at tilbyde børn i denne sammenhæng: De lange linjer, de virkelige ting og muligheden for egne oplevelser i historiske værksteder.

Først og fremmest kan museerne ud fra nogle lokale og kulturhistoriske indfaldsvinkler give børnene mulighed for at »se« de lange linjer i historien. Jeg tror heller ikke, der kan herske nogen tvivl om, at museernes vigtigste udgangspunkt i formidlingen over for børn er, at de kan vise de origi-

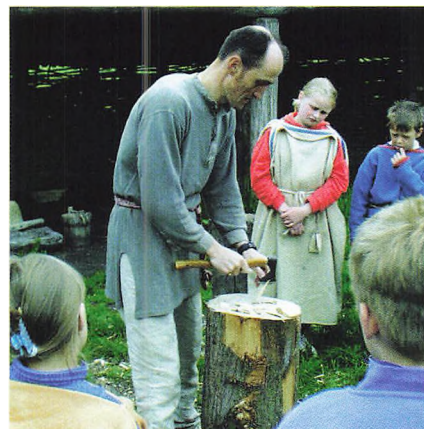
nale genstande. De virkelige ting giver museerne troværdighed. Det er meget vigtigt, at vi holder fast i de originale genstande i en tid, hvor mange indtryk bliver mere baseret på skærmoplevelser. Derfor vil den traditionelle museumsomvisning, hvor en pædagogisk og faglig kompetent person formidler til børnene ud fra konkrete historiske genstande og sætter dem ind i en sammenhæng, altid have sin berettigelse.

Imidlertid er der heller ingen tvivl om, at det er i forbindelse med de historiske værksteder, at børn får de bedste muligheder for selv at opleve historien. De historiske værksteder vil fremover komme til at spille en endnu større rolle på grund af deres pædagogiske anvendelighed i bestræbelserne på at formidle historien på en nærværende og konkret måde.

Hvad har vi gjort på Skjern-Egvad Museum for at give børn mulighed for at møde kulturarven på økomuseet?

Starten til Skjern-Egvad Museums naturskole fandt sted allerede i begyndelsen af 1980'erne, hvor vi på Bundsbæk Mølle tog elever med ud på historiske cykel- og vandreture. I 1987 fik museet sammen med Ringkøbing Amt ansat en naturvejleder.

For Skjern-Egvad Museum var

Skolebørn instrueres i hvorledes man håndterer en jernalderøkse til huggearbejder.

et af perspektiverne for naturvejledningen, at man forsøgte at få skolerne i tale, så de kunne udnytte nogle af mulighederne for at formidle natur- og kulturhistorie ude i landskabet.

En af de ting, der karakteriserede naturskolen i de første år var, at den var mobil. Museet havde anskaffet sig nogle ældre skurvogne, som blev benyttet som formidlingsbaser ude i landskabet. Skurvognene blev kørt ud til forskellige egnede lokaliteter, hvorefter skolerne fik tilbud om at besøge vognene og få en guidet tur med naturvejlederen.

I forbindelse med museets 60 års

Brødbagning er en populær skoleaktivitet i Dejbjerg Jernalder.

jubilæum i 1989 kunne vi tage »Laurids Fahl« i brug til fiskeri med skolebørn på Ringkøbing Fjord. Året efter kunne vi indvie museets naturskolebygning og bådebyggerværksted ved Fahl Kro. Naturskolen var opført som et gammelt fiskerhus. I det gamle køkken var der installeret et støbejernskomfur, og en af ideerne var, at skolebørnene efter endt fiskeri på fjorden selv skulle gøre fiskene rene og stege dem på det gamle komfur.

Parallelt med denne udbygning af de pædagogiske aktiviteter ved museet blev der også i disse år iværksat en række nye formid-

lingsinitiativer. Således blev der lavet aktivitetssøndage med langbueskydning, vikingelejr og opvisning med islandske heste, ligesom der på Fahl blev lavet historisk dyrskue med mere. Generelt var der tale om aktiviteter, der henvendte sig til børnefamilier. Denne periode, hvor der blev eksperimenteret med en række forskellige formidlingsformer, gav inspiration til iværksættelsen af selve økomuseumsprojektet.

I 1990 udgav museet bogen »Vestjyllands Økomuseum – kultur, landskab og turisme« Bogen var en drejebog for, hvorledes et dansk økomuseum kunne opbygges i Skjern og Egvad kommuner. Rygraden i økomuseet var Drivvejen, som blev markedsført som en spændende cykel- og vandre-rute gennem et vestjysk bakkeø- og fjordlandskab. Ideen var, at man ved at bevæge sig ad Drivvejen kunne opleve historien i landskabet i form af forskellige tilbud. Disse tilbud blev, efterhånden som de blev realiseret, tilbudt skolerne gennem museets naturskole.

Et af disse tilbud til skolerne var et besøg i Provstgårds Hus, et restaureret fiskerhus fra begyndelsen af 1900-tallet ved Skjern Åens mundning. Huset blev indrettet til primitiv overnatning med 9 køjesenge og 18 madrasser, enkle køk-

kenfaciliteter, vandpumpe og das. Med udgangspunkt fra Provstgårds Hus kunne en skoleklasse undersøge fuglelivet i Skjern Å-naturprojekt og fiske i åen.

Restaureringen af Skjern Vindmølle gav mulighed for at naturskolen kunne tilbyde skoleklasser et besøg på en af Vestjyllands få bevarede hollandske vindmøller. Fra Skjern Vindmølle kan man tage videre til Tændpibe Møllepark, hvor man kan se de moderne vindmøller og drøfte vindkraftens fremtidige muligheder og begrænsninger.

Fra Fahl Kro ved den sydlige del af Ringkøbing Fjord arrangerede naturskolen fugleture til Tipperreservatet.

Bundsæk Møllegård kom til at danne udgangspunkt for ture i Dejbjerg-området til det rekonstruerede rækkerhus i Bjørnemoen og til rakkernes bopladser længere inde i mosen. Ligeledes blev der lavet ekskursioner om anden verdenskrig til Stauning Batteri, Veteranflymuseet og lokale flyvergrave, hvor eleverne kunne høre om Atlantvolden og på det nærliggende veteranflymuseum sætte sig ind i luftkrigen over Vestjylland.

Det mest populære af naturskolens tilbud har været juleaktiviteterne på Bundsæk Mølle, hvor over tusinde børn hvert år er med

Tvekamp på bommen i Dejbjerg Jernalder!
Den nye jernalderlegeplads giver børnene mulighed for selv at iscenesætte lege, når de ikke har »undervisning« i jernalderen.

til at bage på møllen og besøger den grønne skovnisses hule. Ofte benytter man også naturskolens ponyer til en naturvandring i Dejbjerg Plantage, hvor et besøg ved rævegraven er en populær aktivitet.

En af konklusionerne i økomuseumsbogen, som har vist sig at holde stik i virkeligheden var, at der ikke er nogen indholdsmæssig modsætning mellem den form for formidling, vi tilbyder de lokale skolebørn og de formidlingstilbud de tyske turister – først og fremmest børnefamilier – efterlyser. Sagt på en lidt anden måde, så er vi

kommet frem til den overbevisning, at naturskolen kan fungere som et slags produktudviklingsværksted for de aktiviteter, vi præsenterer for vort turistpublikum på et senere tidspunkt.

I økomuseumsbogen gjorde vi også rede for, hvorledes vi så muligheden for at integrere forskellige danske formidlingskoncepter som naturvejledning, naturskole, levedegørelse og historiske værksteder med det franske økomuseumsbegreb. Således lagde vi op til et aktivt formidlende museum, hvor vi lagde vægt på en helhedsformidling af natur og kultur.

Dejbjerg og Bork

Allerede i 1991 fik museet de første kontakter til Arbejdsmarkedets Feriefond som i 1993 resulterede i det såkaldte Feriefondsprojekt. En af de nye tanker i dette projekt var, at museet skulle udvikle nogle af de formidlingsinitiativer, som indtil da kun havde fungeret som endagsaktiviteter for eksempel det årlige vikingemarked til at blive permanente besøgssteder, der kunne fungere som lokomotiver for økomuseets øvrige besøgssteder og på den måde være med til at øge museets besøgstal og egenindtjening. At denne strategi faktisk er lykkedes vidner museets be-

søgstal på over 80.000 besøgende i år 2000 om.

De to nye besøgssteder, der var udset til at være lokomotiver for hele økomuseets række af besøgssteder, var Dejbjerg Jernalder og Bork Vikingehavn. Men fra starten var det også inde i planerne, at disse besøgssteder skulle bruges til historiske værksteder.

Ideen med Dejbjerg Jernalder var med baggrund i museets mange jernalderfund at skabe en utraditionel formidling af jernalderen i Vestjylland med en rekonstruktion af en af Dejbjergvognene som det store blikfang. Endvidere var det også tanken at forsøge skabe en levende formidling i rekonstruerede jernalderhuse. Endelig havde vi også en tanke om at indarbejde et energimæssigt perspektiv, hvor man ud fra forsøg med jernudvindig belyse, hvilken indflydelse jernudvinding, og dermed forbruget af træ som energikilde har haft for det vestjyske landskabs udvikling.

I Dejbjerg Jernalder oplever eleverne madlavning, brødbagning, bueskydning og fremstilling af redskaber herunder smedning. Det er også muligt for en skoleklasse, at bo i et jernalderhus. Dejbjerg Jernalder fik lige fra starten stor succes hos skolerne, selv om vi langt fra følte os som udlærte jern-

alderformidlere. Vi fandt imidlertid hurtigt ud af, at levendegørelse af jernalderen var meget mere tids- og ressourcekrævende, end vi havde forestillet os.

Kombinationen af det store tids- og ressourceforbrug og den afmatning med hensyn til ledig arbejdskraft, som kom til at præge museet allerede omkring 1995, betød, at vi i Dejbjerg Jernalder aldrig for alvor kom igang med de meget tidskrævende formidlingsaktiviteter som husdyrhold, pløjning og korndyrkning med mere. Aktiviteter der vil betyde utroligt meget for oplevelsen af Dejbjerg Jernalder. Derfor arbejder vi stadig med at finde realistiske løsninger på at få sat disse aktiviteter i gang.

Bork Vikingehavn åbnede lige op til turistsæsonen år 2000. Også her har vi lige fra begyndelsen kunnet mærke en meget stor interesse fra skolernes side. Mens formidlingen i Dejbjerg Jernalder kan udfolde sig på et cirka ti tønder land stort område, så handler et besøg i Bork Vikingehavn først og fremmest om at stifte bekendtskab med vikingehavnen og museets vikingeskib »Byrjagol« i forbindelse med en rotur på fjorden. Endvidere er der også mulighed for at prøve museets to færøbåde »Gere« og »Freke«. I tilknytning til sejlads med vikingebådene lærer eleverne noget om

reb, knob og navigation. I vikingegården oplever man madlavning, træsnitning af solkompasser, ske og legetøj. Det kan også være rollespil og fortællinger om de nordiske guder og kristendommens indførelse i Danmark. Klasserne kan også overnatte i vikingelanghuset.

Endvidere råder museet over Gåsemændens Gård i Nr. Bork, Hattemagerhuset i Tarm og Skjern Reberbane, hvor der også er mulighed for at lave historiske værkstedsaktiviteter med blandt andet arbejde i huggehuset, rebslagning og splejsning.

Realiseringen af vandrerhjemmet og kursuscentret på Bundsbæk Møllegård var næsten otte år undervejs.

Men selve ideen om at etablere et center til kurser og bolig for økomuseets gæster, ofte børnefamilier, er stadig aktuel. Museet har udviklet et samarbejde med Midt-West Husflidskreds og DGI, der afholder kurser indenfor husflid og friluftsliv, ligesom museet også selv afholder kurser. Et af målene er at afholde kurser med deltagere på tværs af generationer.

Samarbejde om skoletjeneste?

I løbet af de sidste 15 år har Skjern-Egvad Museum opbygget sin egen skoletjeneste med et årligt besøg af

omkring 5000 børn og unge – fra dagplejebørn til gymnasieelever.

I år 2000 kom næsten halvdelen af de besøgende børn fra museets to primærkommuner Skjern og Egvad.

Af de øvrige besøgende børn kom 1606 fra andre kommuner i Ringkøbing Amt med Herning (402), Ringkøbing (289), Videbæk (288) og Holstebro (228) som de største. Fra Ribe Amt gjorde 794 børn brug af naturskolens tilbud. Her kom de fleste fra Ølgod (318), Varde (264) og Grindsted (205).

Naturskolens tilbud bliver altså først og fremmest brugt af skolerne i museets eget virkeområde og dernæst af skoler i den sydlige del af Ringkøbing Amt og den nordlige del af Ribe Amt. I øvrigt må det bemærkes, at omkring 30 procent af de besøgende børn besøger museet i forbindelse med de populære juleaktiviteter på Bundsbæk Mølle.

Selv om naturskolens besøgstal er ganske flotte, så undrer det, at skolerne ikke i langt højere grad benytter sig af de mange spændende tilbud, som naturskolen kan tilbyde. Folkeskolens vejledende læseplaner lægger netop op til, at eleverne skal ud af klasserne og selv forsøge at arbejde med de primære materialer, gøre deres egne iagttagelser og erfaringer. Der er

ingen tvivl om, at mange skoler oplever det som dyrt og vanskeligt at komme på ekskursion og lejrskole. Dette bevirker imidlertid samtidig, at det ikke er nogen særlig god forretning for museet at drive naturskole, idet skolernes betaling faktisk kun lige dækker omkostningerne.

På Hjerl Hede, hvor man også driver en stor skoletjeneste, ses de samme problemer, som dem vi kan iagttage ved Skjern-Egvad Museum.

For Skjern-Egvad Museum vil det fremover være vigtigt at få flere skoler i Ringkøbing og Ribe amter til bruge museets skoletjeneste for at få dækket flere af de udgifter, der er forbundet med en så omfattende skoletjeneste. Således har Skjern-Egvad Museum sammen med Hjerl Hede drøftet, om det ikke kunne være en idé, at få markedsføringen af amtsdækkende skoletjeneste ind som et konkret samarbejdsprojekt i det såkaldte kultursamarbejde i Ringkøbing Amt.

Formålet med kultursamarbejdet er netop at styrke den vestjyske identitet gennem et øget samarbejde mellem institutioner og kommuner i amtet. I startfasen har der været afholdt kurser og møder, hvor folk fra de forskellige kultursteder har lært at kende hinanden.

I fremtiden vil man forsøge at lave nogle fælles projekter.

Set fra Skjern-Egvad Museum ville det være en god idé, hvis man i kultur-samarbejdets regi kunne få forbedret skolernes kendskab til og brug af museernes skoletjenestetilbud i Ringkøbing Amt. Man kunne også forestille sig, at kultursamarbejdet kunne bidrage med ideer og kurser til udvikling af nye tilbud til skolerne.

Et længere perspektiv for en sådan skoletjeneste i Ringkøbing Amt kunne være at indgå et samarbejde med andre skoletjenester i Jylland.

Museet som sted for børnenes egen kultur?

En anden form for formidling til børn, er muligheden for at lade museet danne ramme om børns egne selvorganiserede historiske aktiviteter for eksempel i form af rollespil eller museumsklubber. Således har Nationalmuseet stor succes med den såkaldte Hugin og Munin børneklub.

På Skjern-Egvad Museum har vi en lang tradition for at bruge frivillige. Måske kunne man forestille sig, at en kombination af børn og forældre som en ny frivillig gruppe, der kunne være med til at formidle eller levendegøre flere af økomuseets besøgsteder. I Dej-

Naturvejleder på rakkertur med en skoleklasse i Bjørnemosen.

bjerg Jernalder har vi allerede i flere år inddraget frivillige jernalderfamilier i levendegørelsen af jernalderhusene. Måske kunne denne idé også udvides til at omfatte andre af museets besøgsteder som for eksempel Hattemagerhuset, Rakkerhuset og Gåsemandens Gård.

I museets frivillige arkæologigruppe NERTHUS er man heller ikke fremmed overfor, at lade børn deltage i markafsøgninger og udgravninger.

Brugergruppe omkring børnekultur på museet

I dette forår har museets styrelse drøftet perspektiverne for museets fremtidige udvikling. Således har

man blandt andet med inspiration fra Børnekulturrådets oplæg besluttet, at børn i de kommende år fortsat skal have en meget høj prioritering på Skjern-Egvad Museum. Dermed markerer man også, at Skjern-Egvad Museum til fulde har tænkt sig at leve op til den nye museumslovs intentioner om, at museerne skal sætte fokus på formidling til børn og unge i de kommende år.

Med henblik på at få inspiration

og gode ideer til at fremme børns møde med kulturarven, har vi besluttet at oprette en bruger- eller inspirationsgruppe vedrørende børnekultur i tilknytning til museet. Vi håber, at denne brugergruppe kan komme igang i løbet af det nye år og være med til at give inspiration til, hvorledes Skjern-Egvad Museum kan blive et endnu bedre sted for børn at møde kulturarven i verdens bedste børnekulturland.

Litteratur

- Børnekultur i øjenhøjde. Ni synspunkter fra udvalget for dansk børnefolklore, Skjern 1989.
- Childe, V. Gordon: Samfund og viden belyst af en arkæolog, Ålborg 1957.
- Historie, faghæfte 4, Undervisningsministeriet, Kbh., 1995.
- Den Forunderlige Arv – om børn, kultur og museer i Viborg Amt, Thisted 2001.
- Danske Museer oktober 2000. Lars Kolind: Museerne som base for børnekultur.

»Aften ved havet«, 1932 af Jens Søndergaard.

Jens Søndergaard

Maleren, der var en provokation i sin tid

Af Mette Iversen

»Han kan jo ikke male...« sådan var manges syn på Jens Søndergaard, da han brød igennem i tyverne, alligevel blev han en af de danske ekspressionister, der fik stor anerkendelse, mens han levede.

Det sidste år på Jens Søndergaard Museet er der brugt tid på at studere Søndergaards scrapbog med udklip og artikler helt tilbage til 1925. Det har været både morsomt og interessant at få et indblik i, hvordan kunstneren blev modtaget af sin samtid, derudover blev det til en del citater, der kunne bruges til formidling af malerierne i udstillingen.

Jens Søndergaard fik sit genembrud i 1922 og vakte med det samme stor opsigt. Men det var ikke alle, der var begejstrede. Jens Søndergaard var i sit udtryk helt unik, han var nyskabende og provokerende.

Baggrunden for »det moderne maleris« udvikling i Danmark var

en stigende utilfredshed blandt de unge malere. I 1880'erne stod Det Kongelige Danske Kunstakademi med professorerne Exner, Vermehren og Bloch for et traditionelt betonet genremaleri i rolige, mørkladne farvetoner, meget konservativt og upåvirket af de nyeste tendenser fra Paris.

Fra brevvekslingen mellem Niels Bjerre (1864-1942)¹ og hans fem år yngre fætter Kristen Bjerre (1869-1943)² kender vi til deres kvaler. Niels Bjerre tilbragte otte studieår i København, – først teknisk skole, som forberedelse til akademiet, og derefter, frem til 1988, arbejdede han sig igennem de obligatoriske klasser på akademiet. Det var en drøj tid. Niels Bjerre forsøgte to gange at få afgang fra akademiet, men det lykkedes ikke at tilfredsstille professorernes krav. De unge malere ville ifølge Niels Bjerre hellere arbejde med »lyset og det maleri-

ske«, hvilket ikke faldt i professorernes smag.

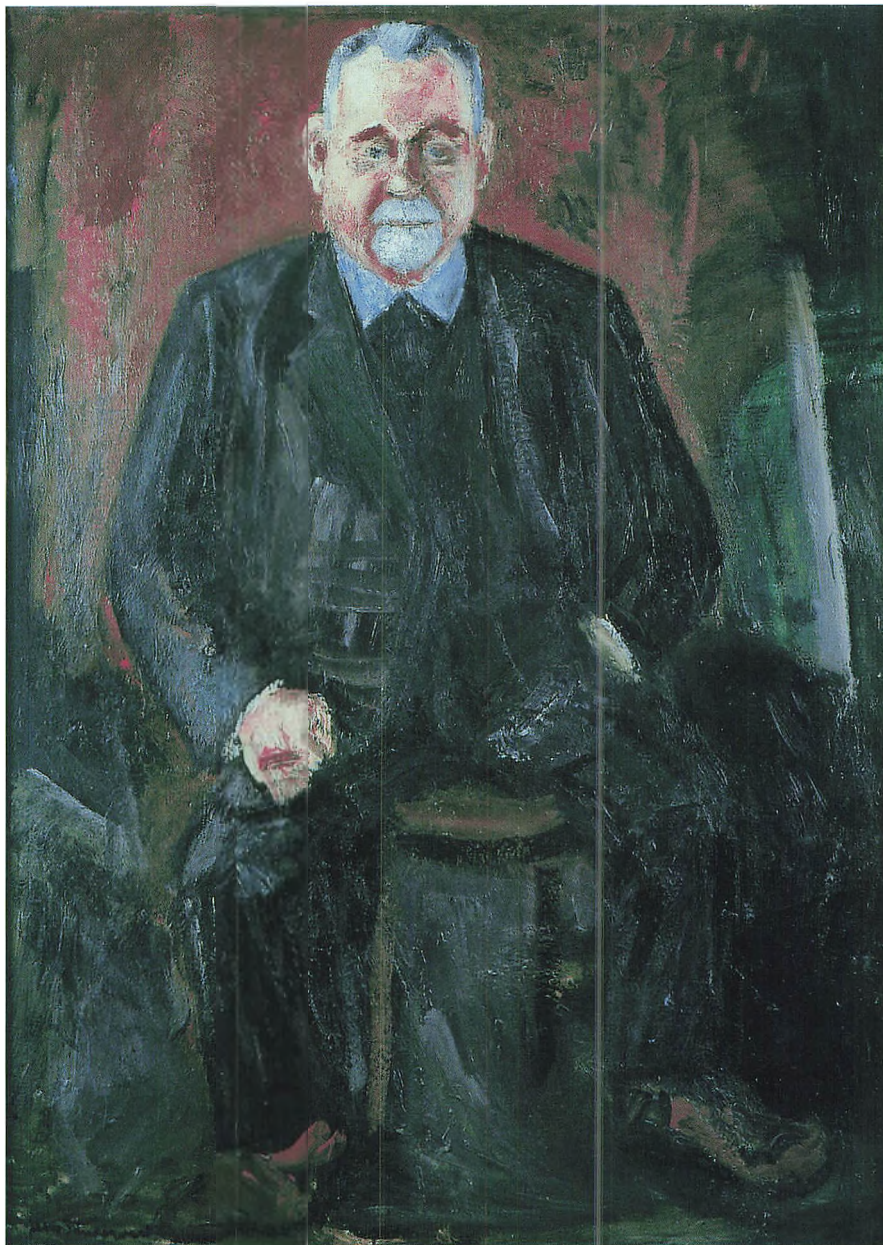
Kristen Bjerre var også begyndt på akademiet. I breve fra 1888-89 fremgår det, at også han havde sine bryderier. Niels råder ham, »hvis man ikke kan bevemme sig at bryde ud, er der ikke andet for end at tage det med godt humør. Man kan ikke gå på akademiet og samtidig filosofere over det maleriske og lyset – som om akademi og kunst har noget med hinanden at gøre«.³

Det Niels Bjerre hentydede til med at bryde ud, var at skifte over til Kunstnernes Studieskole, der var oprettet i vinteren 1882-83 i protest mod akademiundervisningen. Skolen var ledet af Krøyer og Tuxen og i 1885 blev også Zartmann tilknyttet, senere med en selvstændig afdeling af Studieskolen. Blandt de mest kendte af Zartmanns elever var »fynbomalerne«, der slog sig ned omkring Johannes

Larsens åbne kunstnerhjem i Ker-teminde. Fynboerne skabte et spændende kunstmiljø fra begyndelsen af 1900-tallet og ikke blot er perioden sammenfaldende med kunstnerlivets opblomstring ved Bovbjerg, men en del af personerne, der prægede kredsen og debatten i kunst- og kulturlivet, færdedes begge steder. Heraf kan nævnes Thøger Larsen, Johs. V. Jensen og Otto Gelsted.

Til Bovbjerg kom den noget yngre Jens Søndergaard først i 1928 inviteret af Niels Bjerre, men han blev med det samme så begejstret, at han i stedet for som planlagt kun at blive én overnatning, slog sig ned for resten af sommeren. Siden var han, bortset fra nogle år under krigen, fast gæst hver sommer.

Op til århundredskiftet blev der som tidligere nævnt, gjort oprør mod det traditionelle maleri, og der arbejdedes frem mod det moderne maleri. I perioden 1910-20 var der grøde i dansk kunsthver. Efter skandaleudstillingen på Kunst-

»Maleren Niels Bjerre« 1932-36 af Jens Søndergaard.

ernes Efterårsudstilling i 1918, der blev anmeldt negativt af samtlige aviser, foregik der en dysmorfismedebat startet af bakteriologen prof. Carl Julius Salomonsen. Han mente, at de nye kunstretninger skyldtes en smitsom sindslidelse, hvorfor de dyrkede det hæslige og vanskabte. Med denne udstilling og debatten der fulgte, fik de nye kunstretninger stor opmærksomhed. Man malede ikke længere for at behage, men søgte et individuelt udtryk. Man arbejdede på at frigøre farven fra synsindtrykket, få den til at virke i harmonier og rytmer. Farven skulle yde så meget, at den blev billedets første indtryk.

Jens Søndergaard var ekspressionist. Han fandt ved sit eget udtryk, gennem farvekraften, linierne og det naivistiske element, en ny måde at se landskabet og opleve naturen.

Herom blev der i 1925 skrevet: »Enkelte af Jens Søndergaards billeder røber et nok så ejendommeligt farvesyn; men udførelsen er i dem alle så ubehjælpelig, at de næppe burde være kommet udenfor malerens bolig«.

Dette citat hænger nu lige indenfor døren på Jens Søndergaard Museet og vi er da i dag glade for, at det ikke er alle malerierne, der har forladt malerens bolig, på

trods af den store efterspørgsel, der rent faktisk opstod efter hans billeder.

En anden anmelder skrev i 1928: »Også Jens Søndergaard er meget underlig – Tiden er jo også forkeret, og kunst må gerne være fuld af underlige ting, der dukker op i regn og blæst i klitter ved et forpisket og ækelt hav.

Jens Søndergaards ligegladhed med detaljerne og perspektivet, virker på mange både interessant, men også underordnet i forhold til den umiddelbare og sanselig oplevelse, malerierne er.

Til dette skrev anmelder Inge Høg i 1942:« ...Og så Jens Søndergaard. Det er ikke til at forstå, at hans figurer, der er så dårligt, så ubehjælpeligt tegnet som hos 8-9 års børn, så langt fra at ødelægge hans landskaber, netop gør dem så fortællende og stemningsrige«.

Disse eksempler på, hvad Søndergaards samtid mente om hans tegneevner, gør det ikke mindre interessant at høre, hvad kunstneren selv svarede dertil, og hvad hans mål var med maleriet.

»Men når de nu f.eks. er i stand til at male en reglementeret hest, hvorfor maler de den nu sådan, at den mere ligner en legetøjshest«?

Jens Søndergaard:« Jo, man skal være forsigtig med, at det ikke bli-

ver en levende hest, der løber rundt på billedet«.

»Det er jo ikke det, at man skal gøre en hestehandler glad – der må være en helhed og rytme i billedet«.

»Der er nogen der siger, at de moderne malere ikke kan tegne«?

Jens Søndergaard:« Hvad er det at tegne? Tegningen og farven er i virkeligheden det samme. Er farven god, er tegningen nemlig også«.

»Jeg søger en ganske bestemt skønhed, en drøm om skønhed. Et billede må godt forskrække og frastøde, men det må ikke være grimt, tomt, banalt eller simpelt. Hvis det bare ikke har nogen af disse skavanker, så må det for min skyld gerne være smadderfyldt af fejl.

Det er oplevelsen i billedet, der er det afgørende. Man skal opleve noget, hver gang man betragter et maleri...

Jeg mener sindet skal kunne finde hvile ved at se på et billede. Jeg ville gerne kunne male lige så godt, som Thøger (Larsen) og Nis (Petersen) digter. Når jeg er træt og ked af det, så læser jeg altid digte.

Jeg vil gerne give et stærkere udtryk for naturen omsat i en kunstnerisk plan, en symfoni af rytme og farver. Men de landskaber, jeg helst vil male fordrer mennesker. Jeg synes ikke det giver noget rig-

tigt indhold, hvis der ikke kommer figurer på...«

Jens Søndergaard var, som det fremgår, omdiskuteret men også meget anerkendt. Hvem var det så, der købte Jens Søndergaards malerier? Hertil svarer Jens Søndergaard i 1940: »Kunderne, de er såmænd meget flinke. De fleste lærer man jo at kende. Men selv jeg, som maler de landskaber, den danske bonde lever i, har aldrig opnået at sælge billeder til bønder. Det er københavnerne, der køber mig. Det er et held, vi har dem.«

I dette citat udtaler Jens Søndergaard sig positivt om københavnerne, det er en af de få gange, jeg har set det. Ellers var hverken han eller vennen Niels Bjerre glade for det, de kaldte »københavneri«.

Med hensyn til at sælge sine malerier svarede Jens Søndergaard i et interview i 50'erne: »Jeg mangler ikke til det daglige brød. Sælger jeg nu mine billeder, får jeg nu en masse penge, som skattevæsenet tager de fleste af, og det er jeg ikke interesseret i. Den formue, der står i billedet er derimod skattefri, og skulle jeg få brug for penge, kan jeg vel altid få afsat et skilderi eller to.«

Kilder og litteratur

Søndergaard, Jens: scrapbog, Heltborg Museum. Samtlige citater er fra scrapbogen, når ikke andet er nævnt. Mht. citaterne fra scrapbogen er mange af artiklerne klippet ud således at årstal og/eller navnet på journalisten og avisen er udeladt. Bjerre, Agnete og Svend Erik: En vestjysk bondeslægt, Bjerreslægtens Krønike, Forlaget Buch 1998

Porsmose, Erland: Den store sommer, Lamberths Forlag og Johannes Larsen Museet 1996.

Storstrøms Kunstmuseum, Bornholms Kunstmuseum, Fyns Kunstmuseum: Kristian Zahrtmann, Viborg 1999.

Scavenius, Bente: Krøyer and The artists' Colony at Skagen, Skagen Kunstmuseum, 1999.

Noter

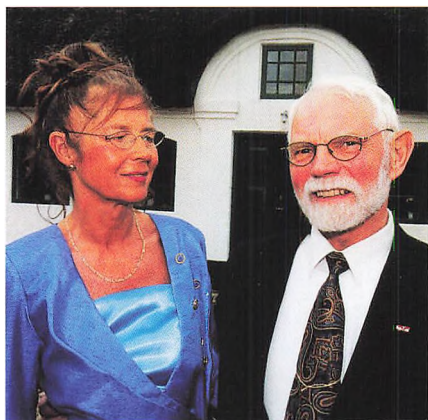
- 1 Niels Bjerre er født på Nørrelund i Engbjerg Sogn, ikke langt fra Bovbjerg.
- 2 Kristen Bjerre stifter familie og vælger en økonomisk mere sikker levevej af hensyn til familien og lader maleriet komme i anden række. I 1901 bygger han badehotellet på Bovbjerg og skaber hermed rammerne for et spændende kunstnermiljø.
- 3 Bjerre, 1998: s 142.

»Mennesker på vejen, 1940-41 af Jens Søndergaard.

Glimt fra museernes arbejdsmark

Skjern-Egvad Museum

Et af årets store begivenheder foregik i foråret, hvor Egon Søgaard fyldte 70 år. Venner og bekendte, museets ansatte samt museumsfolk fra nær og fjern var mødt op for at fejre Søgaard, der i mere end 25 år som formand for museets styrelse har været en vigtig drivkraft i museets ekspansion. Foto: Bendt Christiansen.

Thorbjørns bålfærd

Ved årets vikingemarked i Bork Vikingehavn var et af program-punkterne et stort optrin, hvor en bålfærd fra vikingetiden blev genskabt. Det var høvdingen Thorbjørn, der blev gravsat på en måde, der var hans stand værdig. Forinden blev Thorbjørn »dræbt« i en af kampene på markedspladsen. Derefter bar hans mænd samt kvinder og trælle ham i procession til hans elskede skib, hvor gravlæg-gelsen med våben og andre nyttige ting fandt sted. Før turen kunne begynde, måtte ild hjælpe på vej for at sikre en heldig fart til Valhal, hvor der ventede fornøjelser som kamp, mad, mjød og friller i al evighed. Inspirationen til optrinet kommer fra araberens Iben Fatlan' beretninger om sine rejser i de kolde lande. De forudgående kampscener, der blev årsagen til Thorbjørns død, blev udført i samarbejde med kampgruppen »Ask«.

Skjern-Egvad Museum stillede en gode til rådighed, det vil sige datidens præster. Det var goden, der førte an i optoget til skibet.

Soludstillingen

På Bundsbæk Mølle og i Dejbjerg Jernalder stod udstillingerne hele

Den brændende båd med goden i forgrunden. Foto: Skjern-Egvad Museum.

sommeren i solens tegn. Udgangspunktet var en lånt udstilling fra det finske Rauma Art Museum, der i samarbejde med en lang række internationale kunstnere havde opbygget alt fra videoinstallationer indendørs til udendørs solure og andre installationer, alt sammen med solen som fællesnævner, ud fra en kunstnerisk, en kulturhistorisk og en energimæssig synsvinkel. Soldyrkelsen tilbage i tiden var repræsenteret ved en kopi af solvognen samt en kopi af Egtvedpigens dragt med den tilhørende bælteplade. Bronzealderksperten Flemming Kaul tolker denne skive som et symbol på solen, ikke mindst på grund af sin lighed med solvognens skive.

Åbningen af udstillingerne blev markeret med solfest i Dejbjerg på dagen for solens kulmination, det vil sige på sommersolhvervsdagen den 21. juni. Det må dog tilstås, at tunge regnskyer tog udsynet til solens stråler. Men det hindrede ikke gennemførelsen af en stor solceremoni i Dejbjerg Jernalder. Programmet bestod blandt andet af optog, blæsning på trælurer, soldans, offerceremoni, opvisning med islandske heste og bål. Kulminationen stod soldanseren Annie Brøgger Kjeldsen for. Hun udførte en rituel dans, for herigennem at påkalde sig solgudernes opmærk-

somhed. Dansen foregik i en kopi af Egtvedpigens dragt, hvor bælte-spændets evne til at funkke som en sol til fulde blev udnyttet. At seancen åbenbart havde sin virkning, viste sig lidt senere, hvor regnen hørte op.

Jakob Skærslippers cykel

Ethvert museum får ofte tilbudt genstande, som haves i forvejen i ét eller flere eksemplarer, og hvor man nøje må vurdere, om det er ri-

meligt og forsvarligt for eftertiden, at den pågældende genstand bliver bevaret. Nogle gange er dette valg dog ikke særligt svært, nemlig når det drejer sig om noget helt specielt. Et eksempel herpå er en skærslippercykel, som museet netop har modtaget. Den har tilhørt Jakob Ejlersten, som stammede fra Hjørring. Han var sømand i mange år, men fik malaria og måtte gå i land. Omkring 1957 kom han til Hemmet, hvor han blev skærslipper og

Skærslippercyklen fra Hemmet. Foto: Skjern-Egvad Museum.

tog rundt og sleb knive på egnen. Med hjælp fra smeden i byen anskaffede han sig en husvogn, opbygget på undervognen fra en lastbil. Boligen blev placeret i en lille skov i udkanten af Hemmet. Her blev der også syslet med fremstilling af flaskeskibe, noget som han var meget dygtig til. Efterhånden tog malariaen dog overhånd, og Jakob Skærslipper magtede ikke længere at cykle rundt, i stedet kom folk til ham for at få slebet knive og sakse. Han døde omkring 1970. Herefter er der blevet passet godt på cyklen, der er indrettet traditionelt med støttfod, remtræk og slibesten samt ambolt. Derfor fremstår den efter en yderst nænsom rengøring som dengang, den var i brug.

En brændevinshat

Fremstilling af brændevin var op til midten af 1800-tallet udbredt på landet, da de gyldne dråber kunne fremstilles ved hjælp af eget korn og et forholdvis enkelt udstyr. Brændevinen blev derfor allerede i 1600-tallet et skatteobjekt. Da det hurtigt viste yderst vanskeligt fra centralt hold at kontrollere produktionens omfang, blev beskattningen afløst af et regulært forbud, således at brænding kun måtte foregå i byer og på kroer med mere end tre mil til nærmeste købstad.

Det forvredne kobberrør med beslag til det andet rør, fundet i engen ved Gundesbøl Å sammen med den intakte brændevinshat fra Påbøl, Hoven sogn. Foto: Skjern-Egvad Museum.

Man påbød desuden, at bønderne skulle aflevere brændevinsudstyret, hvad ingen selvfølgelig følte trang til. I midten af 1800-tallet udsendte herredsfogederne folk, de såkaldte »snushaner«, der blandt andet ved husundersøgelse skulle finde og sønderslå brændevinstøjet, ligesom man forsøgte sig med at få bønderne til at angive

hinanden. Men brænderiet fortsatte, dog sådan, at udstyret let kunne gemmes af vejen, når der var fare på færde. Gemmestederne kunne være i tørvestakke, i moser og andre sikre steder.

Det er på denne baggrund, at man skal forklare et nyt fund af en kobber-brændevinshat, der er dukket op i engen ved Gundesbøl Å i

Oddum sogn. Hatten er ikke længere intakt, men dette skyldes, at den er blevet gravet frem af store gravemaskiner i forbindelse med Skjern Å Naturprojektets genetablering af Gundesbøl Å. Bevaret er det ene rør sammen med et beslag, der også har omsluttet det andet af de to rør, der udgik fra hættten. Det er gennem disse to rør, at dampene ledtes for at fortsætte gennem en tønde med koldt vand til fortætning af dråberne, der så løb ned i en vandretliggende tønde.

Udformningen af kobberdelene fra den nyfundne brændevinshat svarer nøje til en intakt brændevinshat i museets samlinger. Denne er i sin tid fundet i Påbøl i Hoven Sogn. Eksemplaret fra engen ved Gundesbøl Å må være gemt bort af folkene på de nærliggende gårde Sejrup eller Rabæk, og man må undre undre sig over, at udstyret ikke er blevet hentet igen, da alene kobberet i sig selv udgør en stor værdi.

Hjerl Hedes Frilandsmuseum

På Hjerl Hedes Frilandsmuseum stod året i håndværkets og kartoflernes tegn

Karetmagerlærling

Jes Friis Tøttrup startede sin uddannelse som karetmager på Hjerl Hede. Det er første gang i 52 år, der uddannes en ny dansk karetmager af faguddannede mestre her i landet. Læremestrene er karetmager John Nielsen og karetmager Helge Bruus Jacobsen. John

Nielsen uddannede for få år siden en norsk karetmager, idet hverken Norge eller Sverige længere har aktive karetmagermestre. Udover de to faguddannede læremestre medvirker S.K.A.D (Sammenslutningen af karosseribyggere og autooprettere i Danmark), der i sin tid varetog karetmagersvendenes faglige interesser. Karetmagerfaget blev i sin tid lagt sammen med karosseribyggerne og autoopretterne i Danmark. Uddannelsen iværksættes med støtte fra Spies-Fonden, som også har støttet uddannelsen af museets bødker Kristian Pedersen.

Karetmagerlærlingen Jes Friis Tøttrup og karetmager John Nielsen.

Den nye uddannelse er endnu et skridt hen imod etableringen af et kompetencecenter for landhåndværk. De gamle håndværk er en vigtig del af museets levendegørelse, og det er her, der i de kommende år vil komme til at ske en udbygning både i antallet af værksteder og i formidlingen.

I foråret hjemtog museet et lille bødkerværksted med rygeri fra Hornsyld. Værkstedet har tilhørt museets mangeårige bødkermester Niels Møllers far. Museet håber at kunne genopbygge værkstedet i den nærmeste fremtid.

Kartofler

På museets marker og i køkkenhaver kunne man i år stifte bekendtskab med mange gamle og sjældne kartoffelsorter. Fra Landbrugets Kartoffelfond i Vandel havde Hjerl Hede fået gamle spise-, foder- og industrikartofler, som nu er blevet meget sjældne eller helt er gået ud af omløb. På skilte ved de gamle kartoffelsorter kunne man læse om oprindelsesår og land, udbredelse og brug. Sorter som Æggeblomme, Early Rose, Poulsens Juli, Primula, Up to date, Bintje, King Edward, Asparges, Reichskanzler og Deodara stod flot sommeren igennem, og i præstegårdens ladebygning kunne man se de gamle maskiner, som engang

Kartoffelmarker på Hjerl Hede.

havde været anvendt i kartoffelavl.

Særudstillingen »En heldig kartoffel« tog udgangspunkt i kartoffelens rolle i dansk og europæisk historie. Den fortalte den spændende historie om kartoffelens vanskelige udbredelse i Europa, om kartoffeltyskerne på den jyske hede og om kartoffelens introduktion som middagsret i Danmark. Kartoffelens brug som husdyrfoder, til brændevinsfremstilling og anvendelse som stivelse i den moderne fødevarerindustri blev også belyst.

- især for børn!

Som noget nyt i år har vi på Hjerl Hedes Frilandsmuseum haft en udstilling specielt for børn over samme tema som voksenudstillingen. Børneudstillingen »Den vidunderlige kartoffel«.

Børnene kunne på tegnefilm opleve kartoffelens lange og besværlige rejse fra Sydamerika op gennem Europa til Danmark.

På forskellige plancher 'fortalte' kartoffelen om sig selv og sin familie: »Nogle er store og tykke, andre er lange og tynde eller små og

Fire børn i gang med at rive kartofler på et rivejern med håndsving.

runde, deres »hudfarve« kan være både hvid, gul, rød eller blå«. Kartofflerne er levende ligesom børn. Hvis de slår sig, får de blå mærker og hudafskrabninger. Hvis de får det for varmt, rådner de, og hvis de får for meget sol, bliver de »grønskoldet«.

For at vise lidt om, hvordan kartofflen blev brugt i gamle dage, var der stillet et lille brændekomfur op, som børnene kunne lege med. Der var desuden rivejern med håndsving, som man brugte til at rive kartofler på til kartoffelmel. Der var også et strygebræt samt en kurv med fine, hvide, stivede forklæder, duge og kraver, som skulle

vide, at man brugte kartoffelmel til at stive tøj med.

For at give børnene en fornemmelse af hvor mange ting man bruger kartoffelmel til i dag, var der nogle sorte kasser med låg, hvor der på kassens låg blev spurgt: »Er der kartoffelmel i ...«? Så kunne børnene lukke kasserne op og finde kendte ting som lakridser, cola, isvafler med mere samt det rigtige svar på lågets bagside. Der var også en lille indkøbsvogn fyldt med varer, hvor kartoffelmel er brugt som stivelse: lakridskonfekt, roulade, torskerogn, kødpølse, leverpostej og meget mere.

Hver eftermiddag kunne børnene lave deres eget kartoffelmel, som de kunne tage med hjem.

Mange børn og voksne har besøgt udstillingen i løbet af sommeren, og mange bedsteforældre har fortalt om deres oplevelser med at lave kartoffelmel, mens børnebørnene skrællede og rev kartofler til deres eget kartoffelmel.

Et kig ind i udstillingen hvor bedsteforældre og børnebørn på tegnefilm oplever kartofflens lange og besværlige rejse til Europa.

Strandingsmuseum St. George Marinarkæologisk Center

Den 15. juni i år genåbnede Strandingsmuseet efter en omfattende om- og tilbygning til mere end 18 millioner kroner. Der er nybygget i alt 1.125 kvadratmeter, og hele museumsbygningen er nu på næsten 1.600 kvadratmeter. Tidligere fungerede museet primært som en udstillingshal, men med den omfattende om- og tilbygning, er der nu faciliteter til at tage fat på nye opgaver og udfordringer. Museet skal fremover fungere som marinarkæologisk center, der skal undersøge skibsvrag og andre kulturspor på havbunden og i kystzonen. Siden genindvielsen den 15. juni er

Øverst: Rundvisning i strandingsmuseets nye udstillingsafsnit om redningsvæsenet. Foto: Jørgen Borg.

Nederst: Nybygningen med betongulv har gjort det muligt at udstille store og tunge genstande – her kanoner. Foto: Jørgen Borg.

publikum strømmet til museet for at se de nye udstillinger, og spise en bid brød i det nye cafeteria. Som tidligere har de mange tusinde fund fra vraget af det britiske orlogsskib St. George en hel central placering i museet. Historien om St. George og Defence er stadig museets hovedhistorie. Med det væsentligt udvidede udstillingsareal er der dog også blevet plads til mange andre elementer. I museet finder man således et computerrum med formidling- og underholdningstilbud, en videobiograf, et børnemuseum om »verdenen på havets bund«, udstilling om strandinger, redningsvæsen og bjærgelaug, og endelig et afsnit om første verdenskrig i Nordsøen. I løbet af de første tre måneder efter genåbningen blev det »nye« museum besøgt af næsten 30.000 mennesker.

Arbejdet med det nye byggeri, indretning af huset og etablering af den nye udstilling har fyldt det meste af kalenderen i det forgangne arbejdsår. Efter genåbningen af museet er der dog blevet tid til at tage fat på de marinarkæologiske aktiviteter. Der er foretaget besigtigelser på vraget af St. George, der ligger på cirka ti meters dybde syd for Thorsminde, og der er i samme område blevet ledt efter et formodet flyvrage med en

fjernstyret undervandsrobot. Der har også været dykkere i vandet ved Gjeller Odde, Nissum Bredning, hvor der fra 1940-50 blev opsamlet fund fra stenalderen langs stranden og på lavt vand. Vi foretog en dykkerbesigtigelse på udvalgte steder, uden dog at finde noget. Sidst på sommeren dukkede en vragsflage frem på stranden nord for Thorsminde. Vragflagen blev besigtiget og opmålt, men ikke bjærget.

I forhold til normal Struer-standard var Buchholtz Hus afvigende på en positiv måde – og det var beboerne også. Derfor var glimt af huset og beboerne eftertragtede temaer på tidens uundværlige postkort.

Struer Museum

I 1902 kom den 20-årige trafikassistent Johannes Buchholtz til Struer. I 1908 giftede han sig med Olga Jagd og tre år senere flyttede de ind i et nyopført hus på lerskrænten for enden af Bryggergade.

Huset, der i alle detaljer blev opført efter Olga og Johannes' anvisninger, blev den fysiske ramme om mange års kærligt samliv. I de før-

ste år koncentrerede Johannes sig om arbejdet for statsbanerne, men snart begyndte konkrete forfatterdrømme at gøre sig gældende og i 1915 udsendte han sin debutroman, Egholms Gud, der blev en stor succes. I 1924 opgav han arbejdet hos Statsbanerne og koncentrerede sig udelukkende om forfattersvirksomheden.

I årenes løb udviklede 'Buchholtz Hus' sig til en institution i Struer – der endda blev foreviget på postkort – og samtidig blev det et gæstfrit samlingspunkt for en lang række af Limfjordsegnens forfattere. Også en lang række andre kunstnere: malere, billedhuggere, skuespillere med flere kom i hjemmet.

Johannes Buchholtz døde i 1940 og Olga i 1957. Struer Kommune overtog både museum og bolig som testamentarisk gave. Efter en lang periode med rådvildt forfald har det nu i en del år stået klart, at netop Buchholtz Hus på sigt ville udvikle sig til Struer Museums mest værdifulde enkeltgenstand: der er tale om en sjældent velbevaret helhed.

Huset, der står som et stærkt og autentisk vidnesbyrd om Limfjordsegnens kunstnerliv, har også i årene efter Olga Buchholtz død haft mange gæster, idet det nu indgår som en væsentlig del af Struer

Museum og alle gæster får tilbudt en guidet rundgang i huset som led i et besøg på museet.

Denne service er meget værdsat. Men den er også problematisk. Det betyder nemlig, at der i årenes løb kommer et meget stort antal mennesker gennem huset, og det medfører naturligvis et stort slid på især gulve, gulvtæpper, møbler, lamper, bøger – ja alt det, der samlet skaber den enestående oplevelse som mange gæster formulerer med ordene: »Man føler næsten at beboerne lige har forladt huset – og at de hvert øjeblik kan komme tilbage igen...«

Vi har i de senere år lagt en del kræfter i at (gen)skabe et have- og stianlæg omkring huset, og i år har vi taget yderligere et par skridt i retning af en samlet bevaringsplan.

For at bevare husets stærke autencitet har vi i år gennemført en total gennemgang af huset og har iværksat en række nødvendige bygningsmæssige foranstaltninger. Dette arbejde vil blive fortsat i de kommende år efter en konkret plan.

Den bygningsmæssige gennemgang er foretaget af Raadvads Bygningssyn, der inspireret af det hollandske Monumentenwacht har uddannet en række håndværkere til at foretage bygningssyn på frede og bevaringsværdige ejen-

Konservator Inge Sole fra konserveringstjenesten arbejder med nyt papir, lim, vandfarve – og stor tålmodighed.

Husets lampeskærme er naturligvis med til at sprede den helt særlige stemning, som præger huset. Men efter mange års trofast tjeneste skal der nu særdeles kærlige – og kyndige – hænder til at fjerne sporene af 'tidens tand'.

domme. Vi valgte denne løsning, for at sikre at friske øjne så på bevaringsproblematikken – ud fra den betragtning, at vi nok alle sammen har en tendens til at blive en smule 'hjemmeblinde', ligesom den nødvendige indsats med henblik på 'evig' bevaring adskiller sig markant fra almindelig, god vedligeholdelse.

Vi har også startet en meget omfattende konserveringsindsats for husets samlede indhold i samarbejde med Konserveringstjenesten for Ribe og Ringkjøbing Amter. Hvert enkelt rum er blevet gennemgået og alt inventar og alt indhold i skuffer og skabe er blevet vurderet med henblik på at fastlægge konserveringsbehovet på sigt og få startet på de opgaver, der vurderes som akutte. Også dette vil føre til en dynamisk bevaringsplan, hvor vi trin for trin sikrer at gaven bevares i videst mulige udstrækning.

Vi ønsker ikke at tilbageføre huset eller dets indhold til en eller

BUCHHOLTZ HUS

www.struermuseum.dk

Struer Museum

www.struermuseum.dk

Ib Bjarne Sørensen's plakat viser det poetiske univers, som Olga og Johannes Buchholtz efterlod sig.

anden formodet oprindelighed. Vores ønske er at fastholde det øjebliksbillede, som huset danner lige netop nu og få standset de betydelige nedbrydningsprocesser, der er i gang på mange fronter: blandt møblerne, i tekstilerne, på kunstværkernes rammer og lærreder, i tæpper, tapeter og så videre – eller blandt husets mange lampekærme. Kort sagt: alle de hver for sig ret enkle og isoleret betragtet ikke særligt bevaringsværdige genstande udgør samlet den helhed, som konstant betager ikke alene museets gæster, men også os, der arbejder her.

Som nævnt er det i næste år 100 år siden Johannes Buchholtz kom til Struer. Mens han i 20'erne og 30'erne hørte til blandt Danmarks mest læste forfattere, er hans forfatterskab i dag stort set glemt – når man lige ser bort fra en mindre kreds af hardcore-fans. Men samtidig med forfatterskabet øvede Johannes Buchholtz en kulturpolitisk indsats, der fik uvurderlig betydning for Struer og for egnen omkring byen.

De nævnte bestræbelser på at bevare Buchholtz Hus kan derfor betragtes som indledende øvelser i forhold til en række festlige markeringer i jubilæumsåret.

Og som en værdig optakt til disse markeringer har fotograf Ib

Bj. Sørensen gennemfotograferet huset og været drivkraft i fremstillingen af en plakat, der på en kærlig og konkret måde skildrer det poetiske univers, som Olga og Johannes Buchholtz skabte i deres hus. Plakaten er udsendt til alle medlemmer af Struer Museums Venner. Yderligere eksemplarer kan købes på museet.

Klosterlund Museum og Naturcenter

Siden 1995 har Klosterlund Museum arbejdet med at udvikle gården Klosterlund i Engsvang til museum og naturcenter. I 1997

blev smedien med tilknyttede personalefaciliteter og et kontorlokale taget i brug. Siden har museet, bistået af et aktiveringsprojekt og frivillige fra museumsforeningen, arbejdet på en fuldstændig, indvendig restaurering af den oprindelige staldbygning på Klosterlund.

Søndag den 10. juni 2001 blev de nye lokaler taget i brug og officielt indviet af formand for Børne- og Kulturudvalget i Ikast Kommune, Carsten Kissmeyer. Indvielsen foregik som starten på »Klosterlund Kildemarked«. Projektet har omfattet 250 kvadratmeter bygningsareal, som er indrettet til to udstillingslokaler, et mindre depot og et teknikrum. Bygningen er forsynet med gulvvarme og nye, indvendige

Udstillingen i den tidligere kostald på Klosterlund.

Udsnit af montren med tømrer-snedkerværktøj fra tre generationer: Niels Johnsen, sønnerne Bendix og Hans Nielsen samt Bendix Nielsens søn, Thorkny John Nielsen.

vinduer har UV-filer i glasset. I udstillingslokalerne vises resten af året den oprindelige Klosterlundsamling for nyere tid, som siden Herning Museums overtagelse af Klosterlund Museum i 1987 har ligget på magasin. Desuden vises museets betydelige samling af dyretegneren og maleren Leif Ragn Jensens tegninger og malerier. En særlig montre viser en sjælden vel-

bevaret værktøjssamling fra en tømrer- og bygningsnedkerfamilie gennem tre generationer i Kragelund sogn: Niels Johnsen, sønnerne Bendix og Hans Nielsen og sønnesønnen Thorkny John Nielsen. Sidstnævnte har sammen med fætteren Johannes Nielsen i Silkeborg skænket den fine værktøjssamling til Klosterlund Museum. Thorkny John Nielsen har

desuden ydet en meget værdifuld indsats i restaureringen af udstillingsbygningen, idet han har lavet de 29 nye indvendige vinduer, samt de tre nye yderdøre. Altsammen i elm træ fra museumsparken i Herning.

For fremtiden skal udstillingslokalerne benyttes til en permanent udstilling om Bølling Søes historie, afvanding, genoprettelse og om tørveindustriens historie i området fra cirka 1875-1970. Den kommende udstilling har i nogle år været forberedt gennem indsamling af tørvemateriel i området.

Formidlingsmæssigt har museet i flere år haft »arbejdende museum« med en lang række aktiviteter i fem weekender i juli. Desuden har museet årligt lavet otte-ni forskellige guidede ture i Bølling Sø og Stenholt Skov.

Et helt andet projekt er sat i værk på museet i 2001. En lærergruppe bestående af en lærer fra hver af Ikast Kommunes syv folkeskoler, en fritidspædagog og museets personale har søsat et undervisningsprogram ved Klosterlund Museum og Naturcenter. Programmet vil i de kommende år blive yderligere udviklet. Information om programmet kan findes dels i en aktivitetsfolder, dels i en mere omfattende mappe med lærervejledning og lignende.

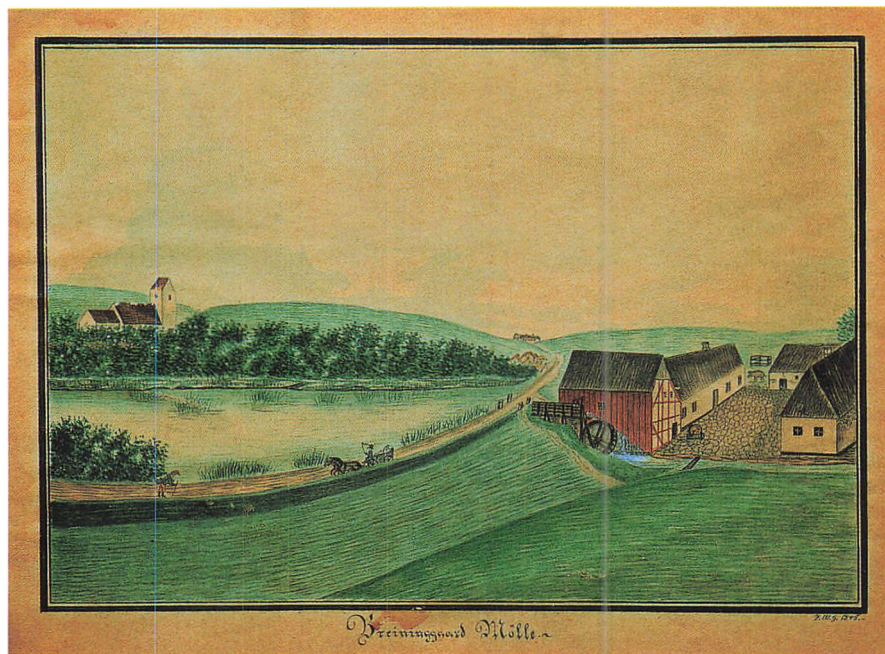
Ringkøbing Museum

Samlingen er i 2001 blandt andet blevet forøget med to portrætter af Mylius-Erichsen, en tegning af Achton Friis fra Danmarkshavn og fire billeder af lokal topografisk interesse. Om to af de sidstnævnte kommer her historien.

Brejninggaards Mølle

I december 2000 fik vi fra Stenstrup Museum i Odsherred efter forudgående aftale tilsendt to små indrammede farvelagte tegninger, begge dateret 1845. Den ene forestiller Brejninggaards hovedbygning, den anden vandmøllen, der lå umiddelbart vest for gården. Billederne var kommet til Stenstrup Museum fra en dame i Stockholm, Bertha Högström, sammen med en del inventargenstande stammende fra den lokale hovedgård, Anneberggaard. Hvordan, der engang har været forbindelse mellem Brejninggaard og Anneberggaard, må stå hen i det uvisse. Umiddelbart kan man imidlertid glæde sig over, at museernes gode indbyrdes kontakter tværs over det ganske land har bragt de to billeder tilbage til hjemegnen.

Det lille, noget naivistiske billede af vandmøllen måler inklusive rammen ikke mere end 21×27 cm,

Brejninggaards Mølle, tegning 1845. Foto: Jørgen Borg.

altså mindre end et A4 ark. Signaturen J.W.G. kan ikke identificeres. Motivet er set mod vest med Brejning Kirke og gården Nygård i baggrunden. Kigger man på detaljerne, kan man nemt komme i julehumør. Det er ren julekortstemning. På vejen kommer en mand vandrende. Han har rød toplue og bærer en stor sæk på ryggen. En vogn fyldt med sække kommer kørende fra mølle. Kuskens bærer høj hat og kunne næ-

sten ligne en kone i Ringkøbingegnens dragt. Endelig kan man mellem møllegårdens bygninger ude bagved se en stor krumrygget gris. Mølledammen er i dag stadig beva- ret, men ellers er Brejninggaard Møllens bygninger for længst sløj- fet. Man kan se planen af anlægget på det ældste målebordsblad fra 1872, men der findes, så vidt vides, ingen fotografier eller andre billeder af vandmøllen. Det er derfor til meget stor glæde for lokalhi-

historien, at dette billede nu er dukket op og kommet på museum.

Gammelsogns Mølle

På et møde i februar, hvor lederen af Varde Museum deltog, havde denne medbragt et oliemaleri af en vindmølle, som Ringkøbing Museum fik tilbud om at erhverve. Et halvt blik var nok til at konstatere med sikkerhed, at motivet, ganske som formodet, var Gammelsogns Mølle.

Da billedet, der måler 53×42 cm, samtidig var signeret af Peter Holm, var der ingen tvivl om, at det skulle vi have til samlingen. Grafikeren og maleren Peter Holm, 1890-1963, var født i Ringkøbing. Hans mange fine tegninger, raderinger og akvareller af byen udført i hans yngre år er stadig velkendte. Hen mod slutningen af 1930'erne blev han især kendt som en kunstner og grafisk tilrettelægger, der lavede mange bogomslag for de førende forlag.

Maleriet af møllen er ikke dateret, men det kan senest være fra 1949, for dette år blev møllen revet ned. Møllen lå helt ude ved fjordskrænten på strækningen mellem Gammelsogn Kirke og Vonås udmunding i Fjorden. Gennem mere end 250 år havde der stået en mølle her, den første vides at have været en stubmølle. Samme familie havde

Gammelsogns Mølle, maleri af Peter Holm. Foto: Jørgen Borg.

ejet den stråttækte mølle siden år 1800, så det skar selvfølgelig Ole Møller i hjertet, da han på grund af udviklingen måtte tage møllen ned.

Den var nok egnens mest markante vartegn i landskabet og er derfor velkendt fra talrige billeder og fotos. Inden Ole Møller måtte bryde Gammelsogns Mølle ned, havde han gjort forsøg på at få den bevaret både ved henvendelser til Danmarks Naturfredningsforening og Foreningen til gamle Bygningers Bevaring. De to foreninger viste dog ingen interesse. I stedet gik Ringkjøbing Turistforening med bogtrykker Louis Rasmussen i spidsen ind i et forsøg på at skaffe midler til bevaringen. Til kampagnen udførte Peter Holm en smuk plakat, måske er vores nyerhvervede maleri et forarbejde hertil.

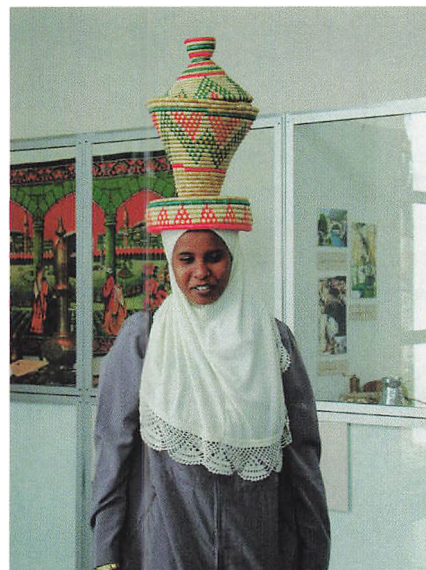
Alle bevaringsbestræbelserne gik dog desværre i vasken, og egnen og turistlandskabet mistede sit vartegn. Nogle syldsten og en møllesten ved en tilgroet forhøjning, vist endda en rigtig gravhøj, er alt, der i dag kan vise os, hvor møllen stod. Der er desværre intet nyt under solen. Kulturmiljørådets medlemmer vil i hvert fald nemt kunne nikke genkendende til denne historie. Næste gang kan det være fyrtårnenes tur. Er det ikke ved at være på tide, at vi får en bevaringspolitik for Ringkjøbing Amt?

Holstebro Museum

Holstebro og den vide verden

I perioden d. 7. april-2. september viste Holstebro Museum et særudstilling om en vestjysk købstads kontakthaver til den store verden. Museet bevilgedes 45.000 kroner i støtte til udstillingen fra År 2000 Fonden som et led i det overordnede projekt »Herfra min verden går. Dansk identitet i fortid, nutid og fremtid«, som i efteråret 2001 har vist elementer fra de mange udstillinger, undersøgelser og andre aktiviteter i tre togvogne, der også har gjort ophold i Holstebro og Herning. Udstillingens overordnede tema var Holstebro-egnens kulturelle og økonomiske samspil med den store verden igennem de sidste tusinde år, dog med hovedvægt på 18- og 1900-tallet og ikke mindst situationen i dag. Det var vigtigt for museet med udstillingen at markere engagement i et meget aktuelt emne, som man også fra politisk side har ønsket kulturinstitutionernes medvirken i. Det aktuelle kunne vi som museum perspektivere ved tilføje det historiske aspekt, der samtidig giver modspil til nogle af tidens lette løsninger på demografiske problemer.

I moderne tid startede Holste-

Somalisk kvinde besøger udstillingen »Holstebro og den vide verden« (Foto: Bent T. Holm).

bro's indvandring med at Birns Jernstøberi i 1969 fik de første syv kurdere til byen, som i dag rummer 1400 indbyggere af anden etnisk herkomst end dansk. I samarbejde med det lokale kulturhus fik vi de største af indvandrergrupperne engageret i udstillingen, der således ud over det historiske også fik et etnografisk indhold. Udstillingens plakat tegnedes af en tamil, i cafeen havde vi en speciel »Holstebro og den vide verden menu« produceret i Kulturhusets køkken,

og udstillingen afsluttedes en lørdag eftermiddag med tamilske og kurdiske dansere.

Udstillingens budskab var det ganske selvfølgelig: at også vi i Vestjylland altid har fungeret som en del af en åben verden. Allerede i vikingetiden udgik fra den vestlige Limfjord vikingetogter, i 1600-tallet emigrerede unge mennesker i tusindtal til Nederlandene, i 1800-tallet tog regionens bønder på handelssture til Nordtyskland og senere England.

Hollandske kobberhandlere havde deres vestjyske hovedoplag her i Holstebro, der i 1900-tallet trak mange tyske håndværksvende til. Nogle blev – én af dem hed Birn. »Holstebro og den vide verden« har således bidraget til at nuancere den traditionelle opfattelse af »det mørke Jylland«. Elementer af denne særudstilling overføres til de permanente udstillinger.

Udvidelse af Birn-udstillingen

Efter indvielsen af Birn-fløjen i 1998, donerede A/S Vald. Birn yderligere to millioner kroner til udvidelse af Holstebro Museum. Første etape af dette projekt indviedes den 29. september og omfatter den del, som rummer udstillingen omkring Birns Jernstøberi og jernets historie. Der er tale om

en forøgelse af selve udstillingsarealet med 75 kvadratmeter samt direkte adgang ned til det åbne magasin i kælderen. Med denne udvidelse får Birn-udstillingen dels mere 'luft', dels bliver rammerne æstetisk betydeligt mere spændende og vellykkede end det hidtil har været tilfældet. I forbindelse med denne udvidelse har vi omorganiseret en del af den eksisterende udstilling.

Biografen med den gamle Birn-film er flyttet ned i kælderen, hvor der er monteret en videoprojektor, som fremover vil vise filmen næsten i biografformat. I forbindelse med biografen har Birn fremstillet yderligere to støbejernsbænke til publikum. På biografens hidtidige plads vil plancher og modeller fremover fortælle om den støbejernskunst man kan se i Holstebros bybillede i form af Bjørn Nørgaards skulptur ved Nørreport og Erik Heides bier ved fabrikken på Frøjkvej og ved Holstebro Museum.

Udstillingen omkring formerfaget suppleres nu med to store Zimmermann-formemaskiner. Vi har i forbindelse med de forskellige formemaskiner fået fremstillet smedejernsstativer med tekster, som kort forklarer maskinernes vidt forskellige funktioner. Fra den gamle Birn-udstilling har vi end-

videre flyttet komfurerne samt plancherne omkring Birns historie. Dermed er det gamle rum blevet betydeligt mere publikumsvenligt, hvilket også understreges af det nye vinduesparti, der dels lukker dagslys ind i det hidtil mørklagte rum, dels giver et kig, ud i den nyetablerede gård.

Gennem en åbning i muren går man herefter ind i udvidelsen, der primært rummer Birn-familiens og virksomhedens historie. I murpartiet, der adskiller de to rum, er nu indsat et stort vinduesparti, som giver et flot kig, men som også binder udstillingen sammen. Via den nyetablerede trappe kan publikum herefter gå ned i kælderen, hvor det første man ser er museets samling af norske støbejernsovnplader, der er monteret på væggen. Til venstre er den ny biograf placeret – til højre går man ind i det åbne magasin, som rummer alle de genstande, der ikke er i permanent udstilling. Det er de så alligevel nu, primært som en spændende materialesamling, der gør at Holstebro Museums støberiafdeling vel er det nærmeste man kommer et branchemuseum indenfor støberihistorien i Danmark. Her vil fagfolk kunne hente inspiration til mange gode diskussioner og minder.

Fra Birn-udstillingen vil man derefter fra næste år kunne fort-

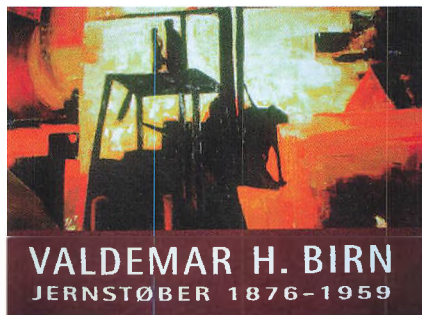
sætte rundgangen ind gennem legetøjsudstillingen. De to verdener vil blive bundet sammen af et udstillingsafsnit om legetøj – i støbejern, naturligvis!

Ny bog om Valdemar H. Birn

Mange ældre Holstebroere har endnu på nethinden billedet af den gamle jernstøber Valdemar H. Birn, der med baskerhue på hovedet og sutsko på fødderne næsten dagligt gik ned ad Nørregade på sin vej til Karolines konditori for at indtage kaffe i selskab med sin nære veninde. Ved sin død i 1959 havde han status af ikke blot en dygtig jernstøber, men også en bidsk samfundsdebattør, hvis indlæg ofte opererede i spændingsfeltet mellem det visionære og det kværulantiske. At hans navn her i begyndelsen af det 21. århundrede skulle stå på et af Nordeuropas største jernstøberier ville vel have oversteget selv hans store forventninger til sig selv, sin familie og sine medarbejdere.

Museumsinspektør Esben Graugaard har nu skrevet en biografi om Valdemar H. Birn. Den udkom den 29. september 2001, hvor det præcist var 125 år siden Valdemar H. Birn blev født. Ikke i Holstebro men i Odense, hvor faderen Heinrich Birn da arbejdede som formersvend og den svenskfødte

mor arbejdede i det lokale dampkøkken. Udlært formersvend rejste Valdemar flere år på valsen, var derefter i tre år direktør for Hobro Jernstøberi, inden han i 1906 sammen med brødrene Vilhelm og Axel overtog faderens støberi i Holstebro. Fra 1927 var han ene-

ejer af virksomheden, som først i 1930'erne udvidedes ved købet af F.L. Hansens Maskinfabrik.

Bogen om denne farverige skikkelse skildrer Birn såvel som offentlig og som privatperson. Fundamentet er industrihistorien, hvor der føjes ny viden til den allerede eksisterende Birn-bog udgivet i 1996. Biografien rummer også nye bidrag til Holstebros lokalhistorie i form af kapitler om Holstebro Arbejdsgiverforenings historie og de lokale konservatives historie i de bevægede 1930'ere, hvor Birn

var formand for vælgerforeningen. En af Birns få nære venner var således den konservative slagteridirektør og borgmester Hjalmar Sørensens.

Mennesker i Vald. H. Birns omgangskreds træder frem: for eksempel tømremester A.S. Winding, friskolelærer Jens Fonager, pastor Morten Larsen og materialist Rasmus Madsen. Men især familien, dens baggrund og udvikling skildres uretoucheret. Hustruen Carla Birn med den ulykkelige familiebaggrund og et svært samliv med en mand, der ikke var let at bide skeer med. Børnene og virksomhedens fremtidige håb i skikkelse af »jernstøberspiren«, som Birn kaldte sin sønnesøn og navnebror. Også det både hjælpsomme og stormfulde forhold til sine søskende går biografien tæt på med citater fra breve præget af isende skarphed og vid. Således søger denne biografi at tegne et portræt af et »helt« menneske, og opgaven er søgt løst i Valdemar H. Birns ånd med en kontant stil præget af den nødvendige ironiske distance, der var Birns eget virkemiddel i forholdet til sine omgivelser.

Lemvig Museum

Vestjysk særpræg og vestjyske værdier – dilettant og lokalrevy i Gudum

I september 2000 fik alle husstande i Gudum en lille folder fra forsamlingshusets bestyrelse. Der skulle være sensommerfest, generalforsamling og pladespil – og så skulle der gerne være dilettant og revy. Appellen lød: »Vi kan ikke lave det uden din hjælp«. Og så kom der annonce for det første møde og en lille forømtale i Lokalavisen for Lemvig og omegn, hvor bestyrelsen for forsamlingshuset udtalte, at det var en mangeårig tradition i Gudum Sogn – og »en del af vores lokale kultur« – at der skulle spilles revy og dilettant.

På Lemvig Museum havde vi planlagt at lave en lille etnologisk undersøgelse af fænomenet dilettant og revy, og valget faldt på Gudum. Når folk selv direkte udtrykker, at her er der en vigtig tradition i lokalsamfundets kultur, så må det også være det rigtige sted for museet at være med. Måtte vi det? Meget gerne. Projektets ankermand fortæller, at der på sognearkivet ligger tekster og billeder fra dilettant og revy helt tilbage til 1920'erne.

Der er enkelte sogne på Lemvigegnen, hvor traditionen at spille dilettant og revy har holdt sig ubrudt gennem så lang en årrække. Mange steder ebbede det ud, da biler og fjernsyn bragte andre underholdningsmuligheder inden for rækkevidde, sideløbende med at der blev stadig færre voksne unge på gårdene. I de sidste ti-femten år er det kommet tilbage, og i dag er der igen gang i den på de skrå brædder rundt om i forsamlingshusene. Særlig lokalrevy er blevet populært. At spille dilettant og lokalrevy er blevet en del af det store arbejde, mange mennesker i dag gør for at styrke sammenholdet i lige netop deres lille lokalsamfund i en tid, hvor befolkningstallet mange steder falder, og hvor folk pendler til arbejde andetsteds, små skoler trues af nedlægning, den lille brugs eller købmand lever et skrantende liv og den kollektive trafik kun kører ad de store landeveje.

I Gudum går startskuddet til vinterens forestilling på et offentligt møde i forsamlingshuset den 2. november 2000. Der er mødt tolv personer, nogenlunde lige mange ældre og yngre, og flere har givet tilsagn om at hjælpe med lys og andet arbejde bag kulisserne. En enkelt nytillflyttet dukker også op for at give en hånd med. Og så be-

gynder arbejdet. Først en del snak om, hvilket stykke man skal spille i år. Som instruktøren Gunnar siger, han venter og ser, hvem der kommer. Det skal passe til antallet af mænd og kvinder, nogenlunde til alder og sværhedsgrad. Stykkerne får han fra Dansk Teaterforlag i Kolding, og det er rigtige dilettantstykker med intriger og forvekslinger i lange baner. Der er tid på mødet til at grine og drille hinanden og til at mindes, hvad man ellers har spillet – og så er der kaffe med store fade med franskrøds-mellemadder med ost og rullepølse.

Inden næste møde har instruktøren bestemt sig for stykket, »Jagten på de grå guld«, og nu skal rollerne besættes. Det falder på plads efter lidt diskussion, og den første læseprøve kan begynde i dagligstuen hjemme hos én af deltagerne.

Fra nu af mødes holdet en række mandage i december og begyndelsen af januar, på skift hos hinanden, for at læse rollerne op, hver gang afsluttet med et hyggeligt kaffebord med hjemmebag. Mandag den 15. januar 2001 begynder øveaftenerne på scenen i forsamlingshuset. Fra nu af skal der øves hver mandag og torsdag. Holdet får besked om, at der skal ryddes til side efter hver øveaften af hen-

syn til de mange andre, der bruger forsamlingshuset – til folkedans, pladespil, fester i weekenden. På scenen er der møbler og rekvisitter, og nede i salen sidder regissøren Hilda med store lyserøde ark papir og skriver op, hvad der skal bruges – en postbuduniform, en telefon, en ventilator, en kultivator, nattøj, løse bryster. Lisbeth sidder på en stol, dér hvor sufflørkassen senere skal stå, og Gunnar går rundt i salen, tæt på scenen eller langt væk, og indsparker løbende kommentarer. Når de ikke er på scenen, sidder et par af de helt unge bøjet over lektierne til handelsskole eller gymnasium.

For hver øveaften kommer der flere og flere detaljer med, nuancer i replikkerne, rekvisitter, dragter. Mange af tingene finder Hilda i genbrugsbutikker, men hun har også et større lager fra tidligere. I en af scenerne skal der bruges rotter. Hvor får man dem fra? Fra KFK, siger én. Korn- og Foderstof Kompagniet har en afdeling i Gudum, som er truet af lukning, så det er et varmt lokalt emne. Men problemet med rotterne løste sig. I Sdr. Nissum spiller de samme stykke, og nogle fra Gudumholdet tager ned og ser det. De har syet de fineste rotter, som man må låne, og fået opspurgt, at man kan leje frelserpigetøj hos Frelsens Hær –

under forudsætning at der står en indsamlingsbøsse i salen. Og her får man også en opskrift på, hvordan man kan lave tallerkener af flormelis og gelatine, som kan slås i stykker på hovedet af én af de optrædende uden at det gør ondt.

Det er påfaldende, at der under hele forløbet ikke er noget stress og jag. Alt går for sig på afslappet vis, og der er tid til skæg og grinen. Gunnar roser og opmuntrer spillerne, men kan også sige noget til dem, men det sker altid som spontane tilråb eller med et lille glimt i øjet, der hindrer at kritikken lyder sårende. Bag al sjov og ballade ligger dog også en helt klar forestilling om, at tingene ikke laver sig selv, og at man skal tage sagen alvorligt for at nå et godt resultat. De har alle sammen klart for sig, at den dag de står på scenen og tæppet går fra, skal de få publikum til at more sig.

Endelig kommer den sidste uge med øveaften på revyen, generalprøve, premiere og gallaaften – onsdag, torsdag, fredag og lørdag i begyndelsen af marts. For hver aften stiger stemningen i salen, på scenen og under scenen, hvor de medvirkende opholder sig, når de ikke spiller. Her står et langt bord med kaffe og øl, her hænger alt tøjet, her klæder mændene om midt på gulvet, mens kvinderne klarer

sig inde i det meget smalle sminkesrum, hvor der også smøres brun teatersminke på og prøves parykker. Og ved bordet repeterer man lige en sidste gang på en svær replik, mens alle har et øre på scenen ovenover for at være klar til deres tur, og et øre i salen. Griner publikum på de rigtige steder?

Efter stykket kommer revyholdet på scenen, flere af dem har hurtigt måtte skifte udklædning fra dilettant til revy. Her er sange og monologer og morsomme sketcher, der finder sted på Klostermøllens gårdsplads, et væsentligt sted for den lokale identitet. Særlig de revytekster, der rammer noget centralt i sognets liv, får klapsalver. En vise om Brugsen og plejehjemmet, skolen og KFK – alt sammen truet af strukturændringer, flytning, nedlæggelse og forandring. Og en anden vise om en række lokale mærkedage – det store kaffebord hos den 100-årige sognekonge, forsamlingshusets 100 års jubilæum, kirkens 600 års jubilæum – og genbrugspladsens 10 års.

Da det hele er forbi, synger holdet fra scenen den traditionelle afskedsang, som er så gammel at ingen kan huske, at den ikke har været sunget efter dilettant og revy i Gudum Forsamlingshus.

Stemningen i salen er fin, folk

klapper med, og holdet må tage sangen én gang til. Så tager formanden ordet og siger, at nu skal der samles stole sammen og nummeret pilles af, og så skal der hentes borde ind og lægges duge på, og alle må lige give en hånd med eller trække ud til siden, så det hele kan gå hurtigt, og så kan man hente sit smørrebrød ude bagved, og der er et bord, hvor man kan købe øl og snaps, og nede foran i salen er der tre borde, der er reserveret, og så kommer der et orkester – og så er der én nede fra salen, der siger: »Kan du ikke lige gentage det første«, og folk griner, for de fleste kender jo godt proceduren fra tidligere.

Det hele lykkes, og snart er der gang i spisningen. Og så kommer orkesteret, Vestjysk Veteranband. De spiller god gammel rockmusik, og folk er straks på dansegulvet – særlig de optrædende, der trænger til at fejre og feste, at det hele er

Under scenen skal der klædes om, snakkes, ryges, drikkes kaffe. Her skal stykkets pensionist finde sin pyjamas frem til næste scene. Foto på Lemvig Museum.

vel overstået. Orkesteret er vant til at spille til bal; de ved, at man skal spille to forholdsvis korte numre i ét sæt, så folk kan tage to danse med hinanden, og så nå at gå ned og finde en ny dansepartner. Det giver afveksling og betyder, at der er mulighed for at danse med alle dem, som man synes man skal nå. Der er gang i den på dansegulvet, og folk nyder at danse, hvad enten de tager det stille og roligt eller folder sig ud med mange variationer. Der er plads til det hele. Og ud på de små timer er årets dilet-tantfest forbi. Nu varer det to år til den næste.

Når man læser den lokale avis i de tidlige forårsmåneder, er den fuld af omtaler af dilet-tant og revy rundt i sognene. Det er helt tydeligt et af midlerne til at holde sammen på lokalsamfundet. Det bidrager til skabelsen af en række fælles oplevelser over tid, en fælles tradition, fælles minder om »dengang da vi....« Ved at slutte med en of-fentlig fremførelse bliver det noget, som alle i sognet kan dele. Og gennem revyen får man med humorens hjælp defineret, hvad der er vigtigt, grinagtigt eller måske lidt over stregen for acceptabel ad-færd – uden at nogen kan tillade sig at blive stødt.

Den lille undersøgelse af dilet-tant og revy i Gudum er nu ind-

gået i Lemvig Museums arkiv – en rapport, en serie lysbilleder og sort-hvide fotos, et bånd med op-tagelser fra øveaftener og den fær-dige fremførelse samt et videoe-bånd, som forsamlingshusets for-mand optog. Det skal følges op af et par interviews med nogle af de medvirkende. Hvad kan man så bruge det til? Ud over at det ind-går i Lemvig Museums løbende undersøgelse af »Vestjysk særpræg og vestjyske værdier«, blev der hurtigt en aktuel anledning til at drage nytte af den lille undersø-gelse.

I april og maj 2001 indbød Ring-kjøbing Amtsråd borgere i land-distrikterne til en række debatmø-der om landdistrikternes fremtid. Der var fire møder, ét i Aaskov Kommune, ét i Lemvig Kommune, ét i Ringkøbing Kommune og ét i Aulum-Haderup. Møderne var til-rettelagt efter det samme skema med indlæg af amtsborgmesteren, den lokale borgmester og folk fra amtets forvaltning – og så var Lemvig Museum blevet bedt om at bidrage med et indlæg, der skulle være inspireret af undersøgelsen af de vestjyske værdier.

Møderne var velbesøgte, så me-get mere som de blev holdt i tyndtbe-folkede egne. Når museet fik ordet, var det bare at trykke på startknappen på båndoptageren,

og ud i salen lød Pensionistvisen fra årets revy i Gudum Forsam-lingshus. Stemningen var straks slået an, den vise kunne man have sunget med på i ethvert forsam-lingshus. For den handler om en række ting, som er væsentlige, når man bor på landet: Om det nære samfund, hvor man kender sine naboer og gerne hører lidt nyt om dem. Om hvor kedeligt det er, når en familie med fire børn flytter fra sognet. Om den lille købmand el-ler Brugs. Om plejehjemmet, der måske skal nedlægges. Om skolen, hvor de ældste elever måske skal flyttes til områdets store by. Om internet som en ressource – ikke bare for de unge. Om de lokale virksomheder, der både er arbejds-pladser og giver sognet karakter. Og om følelsen af ikke altid at blive forstået – eller tale samme sprog som myndighederne.

De værdier, der findes i et lokal-samfund, kommer ikke altid åbent til orde – de er der, uden at man behøver at tale om det, hvis de da ikke bliver truet. Men ind imellem bliver der altså sat ord på som for eksempel netop i de lokale revyer. Et andet eksempel fra Gudum var den såkaldte Jubilæumsvise – den om 100-års fødselsdagen, forsam-lingshusets, kirkens og genbrugs-pladsens jubilæum. En tankevæk-kende sammenstilling, som vakte

genklang i forsamlingen rundt om til borgermøderne. For genbrugspladserne har jo udviklet sig til ét af nutidens mødesteder, oven i købet et mødested for mænd, og den slags er der mangel på i vores samfund. Museets spøgefulde forslag om at tage konsekvensen og indrette café på genbrugspladsen, så man kan få sig en øl eller sodavand efter det hårde slid med oprydningen i garagen, vakte jubel. Men det var samtidig også alvorligt ment – hvorfor kun tænke på at bevare det

man kender, når fremtiden måske byder på nye muligheder for samvær og fællesskab.

På den måde blev Lemvig Museums lille undersøgelse af diletant og revy i Gudum i vinteren 2000-2001 en del af et debatoplæg i diskussionen om landdistriktspolitik. Det var en fin oplevelse at være med under scenen i Gudum Forsamlingshus, når det rigtigt gik løs. Og det var fint at stå på talerstolen i Skarrild og Feldborg og Velling og høre en vildfremmed

forsamling lige så stille begynde at synges med på Pensionistvisens tekst, der lå på overheadprojektoren – samtidig med at man kunne se, at de forstod den dybere mening med at spille den lige netop i denne sammenhæng.

Samtidig har vi på museet glæden over at have fået undersøgt og beskrevet endnu en lille bid af nutidens vestjyske dagligdag.

En billedhugger i Textilforum

Skæg og løjer på scenen i Gudum Forsamlingshus. Her er det postbuddet og den korrupte kommunalpolitiker, der drikker champagne, mens de gamle slås for deres bolig. Foto på Lemvig Museum.

Den 26. oktober 2000 fejredes færdiggørelsen af sidste etape af Herning Klædefabriks restaurering på 700 m² med en stor modeopvisning og Teko-Center Danmarks indflytning i to af kompleksets ældste bygninger fra henholdsvis 1895 og 1901. Tage Vanggaard og Hustrus Fond har med betydelige midler støttet de arealer i Textilforum, som er taget i brug til undervisning og design, og bestyrelsen bag Textilforum imødekom derfor gerne Vanggaardfondens ønske om at sætte fabrikant Tage Vanggaard 1906-1986 et minde i form af et relief opsat på gavlen af det netop afsluttede byggeri. Billedhuggeren Gudrun Steen Andersen, Århus, som tidligere har ud-

ført en smuk og vellignende portrætbuste af Textilforums stifter og hovedsponsor, fabrikant Mads Eg Damgaard 1913-1999, til opstilling i foyer'en, blev anmodet om at udføre relieffet, som smukt og originalt vil være med til at præge det intime gårdsrum, som bestyrelsen for Textilforum håber at kunne skabe i den gamle fabriksgård.

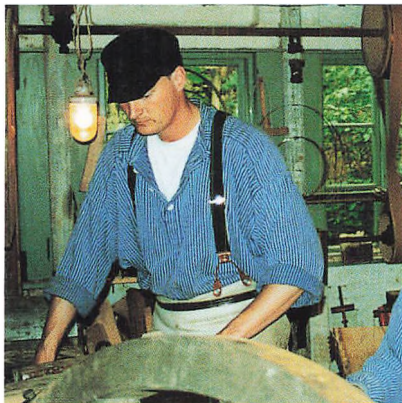
Herningsholm på den anden ende
Søndag den 19. november 2000 kl. 10.00, en våd og halvkold novemberdag, slog Blichermuseet på Herningsholm dørene op til en juleudstilling ud over det sædvanlige. Da var der allerede lang kø uden for den gamle hovedbygning, og inden dørene atter lukkedes kl. 17.00 havde 5800 mennesker besøgt de smukt julepyntede her-

regårdsrum og anskaffet sig adskiligt til dekoration af de hjemlige omgivelser.

Kurt Pedersen, Carina Blomster i Herning var ophavsmand til ideen. Han havde tidligere på året henvendt sig til Herning Museum angående et evt. julearrangement, og eftersom museer i stigende grad åbner dørene for arrangementer af forskellig art, betænkte vi os ikke på at sige ja til ideen, udfra den betragtning, at de par tusinde der kom for at se på juletræer og juledekorationer nok også ville tage et indtryk af herregården og Blicher-samlingerne med sig hjem.

Om det nu også blev tilfældet, kan det være svært at svare på, for Blichermuseet, som ellers ikke hører til det bedst besøgte af vore museer, blev denne dag invaderet

af en kompakt menneskemængde, som i højt julehumør og snegefart bevægede sig gennem herregårdens smagfuldt udsmykkede rum, snakke, købene, lyttende til julemusik uden tilsyneladende at lade sig gå på af hverken trafikkaos eller trængsel. Steen Steensen Blicher, der levede før al denne julegalskab greb om sig, ville have undret sig såre. Hovedbygningen var sort af mennesker, og sorte var også herregårdens gulve, da de var gået. Det vil imidlertid ikke afholde os fra at gentage arrangementet i 2001, belært af erfaringen med en spredning over flere dage og med en bedre planlægning af de trafikale forhold og Herningsholms mulighed for på rimelig vis at modtage så mange mennesker på en gang.

INDHOLD

Jens Aarup Jensen

Forord 7

Palle Eriksen og Per Ole Rindel

Lyngmose og Lystbækgård 9

Torben Holm

Vestjysk særpræg truet 23

Torben Egeberg

Tabt i åen 30

Kirsten Linde

Bageovnen fra Ravnkilde Bageri 36

Alf Møller Hansen

Den lille Høker og hans radio 47

Henrik Højgaard Sejerkilde

*Den ordblinde typograf fra Holstebro blev landets
fineste bogtilrettelægger 56*

Hans Rostholm

Bølling Sø 68

Tove Buskov

Kartofler, er ikke kun kartofler 87

Mine Sylow Pedersen og Mette Lund Andersen

Staten i Ferring 92

Kim Clausen

Børnekultur, naturskolen og økomuseet 101

Mette Iversen

Jens Søndergaard 111

Glimt fra museernes arbejdsmark 116

